

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

1966 • LETO XIV 3

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIV. letnik Ljubljana 1967 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka

Tone Zorn: Poizkusi izselitev koroških Slovencev med drugo svetovno vojno — Stran 133

Vlado Valenčič: Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja — Stran 141

Branko Reisp: Valvazorjeva topografija Arcium Lambergianarum — Stran 153

Branko Korošec: Kositrarska obrt na slovenskem Štajerskem — Stran 155

Jože Zorn: Delo ilegalne radijske postaje Osvobodilne fronte — Kričaća — Stran 165

Jurij Mušič: Obramba na Soči 1915—1917 — Ob petdesetletnici — Stran 173

Josip Mal: Nekaj o krajevnem imenoslovju — Stran 184

Katarina Kobe-Arzenšek: Rdeči križ Slovenije na osvobodilnem ozemlju — Stran 186

Dušan Ludvik: Paolo Vida — Stran 194

Na ovitku:

Na prvi ovojni strani: foto Milan Kumar — RTV oddajnik na Nanosu

Na zadnji strani: foto Milan Kumar — Pastirček s piščalko

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Jože Jenko — Tiska tiskarna »Toneta Tomšića« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri Narodni banki št. 503-8-85 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 12 N din posamezna številka 4 N din

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIV

1966

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

UREDIL UREDNIŠKI ODBOR: DR. PAVLE BLAZNIK, PROF. FRANCE DOBROVOLJC, DR. TONE FERENC,
DR. FERDO GESTRIN, PROF. ZVONE MIKLAVIČ, BOŽO OTOREPEC, DR. JOŽE ŠORN, DR. SERGIJ VILFAN
— ODGOVORNI UREDNIK PROF. ZVONE MIKLAVIČ — ZA UPRAVO ODGOVARJA JOŽE JENKO — TISK
TISKARNE »TONETA TOMŠIČA« V LJUBLJANI — KLIŠEJE IZDELUJE KLIŠARNA »LJUDSKE PRAVICE«
V LJUBLJANI

K A Z A L O

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Blaznik Pavle*: Posebnosti starejše agrarne strukture na Dolenjskem — 1
- Božič Boris*: Začetek in razvoj šole v Jelšanah — 18
- Höfler Janez*: Prispevki k najstarejši glasbeni zgodovini na Slovenskem — 91
- Jenko Jože*: Zgodovina železniške proge Št. Peter na Krasu (Pivka)—Reka — 83
- Kobe-Arzenšek Kat.*: Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem — 53
- Kobe-Arzenšek Kat.*: Slovenski rdeči križ v stari Jugoslaviji — 106
- Kobe-Arzenšek Kat.*: Rdeči križ Slovenije na osvobojenem ozemlju — 186
- Korošec B.*: Kositrarska obrt na slov. Štajerskem — 155
- Kos Janez*: Roman Gospodin Franjo in razpust Slovenske Matice — 11
- Ludvik Dušan*: Paolo Vida — 194
- Mal Jože*: Nekaj o krajevnem imenoslovju — 184
- Marušič Branko*: Veliki tolminski punt v zgodovinski literaturi — 8
- Mušič Jurij*: Obramba na Soči v letih 1915—1917 — 36
- Mušič Jurij*: Obramba na Soči 1915—1917 — 110
- Mušič Jurij*: Obramba na Soči 1915—1917. Ob petdesetletnici — 173
- Pavlič S.*: Ustanovno pismo trnovske šole — 25
- Plesničar-Gec L.*: Nekaj zgodovinskih podatkov v Slov. Primorju v rimski dobi in antični situs Egide — 68
- Prunk J.*: Zapis z znanstvenega posvetovanja v OF slovenskega naroda — 126
- Reisp Branko*: Prireditelja zgodovinskih razstav — 110
- Reisp Branko*: Valvazorjeva topografija Arcium Lambergianarum — 153
- Stanič N.*: Nicolaus Perottus: Rudimenta grammatice — 61
- Tancig Ferd.*: Krasilni elementi na držajih spad in sabelj — 28
- Valenčič Vlado*: Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja — 141
- Zorn Tone*: Nekaj aspektov vindišarske »teorije« po drugi svetovni vojni — 15
- Zorn Tone*: Poizkusi izselitev koroških Slovencev med drugo svetovno vojno — 73
- Zorn Tone*: Poizkusi izselitev kor. Slovencev med drugo svetovno vojno — 133
- Zorn Jože*: Delo ilegalne radijske postaje Osvobodilne fronte — Kričača — 165

ZGODOVINSKO BRANJE

- Benedik F.*: Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slov. Štajerski — 129
- Dobrovoljc F.*: Ob grobu sodelavca Rafaela Ogri-na — 132
- Fischer J.*: Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju — 131
- Šorn J.*: Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana: Podobe iz njene zgodovine — 128
- Štukl F.*: Vojeslav Mole: Umetnost južnih Slovanov — Matica Slovenska — 129

KAZALO SLIK

POKRAJINE, NASELJA IN PODOBNO

- Šola v Jelšanah — 19
- Stalna utrdba Kluže pri Bovcu — 38
- Pogled na Štivan, Devin, Trst in tržaški zaliv — 40
- Pogled na porušeno Novo vas in vrh Mihajela — 43
- Log pod Mangartom — 44
- Pogled s Podgore — 45
- Del bojišča ob Soči — 47
- Pokrajina vzhodno od Gorice — 47
- Spomenik padlim branilcem Rombona pri Bovcu — 51
- Avstrijski vojaki v obrambi pod Krnom pozimi — 112
- Ureditev za obrambo kmečke hiše na tolminskem mostišču — 113
- Vrh Gabrijela — 120
- Razvaline Sela na Kom. planoti — 122
- Razvaline samostana na Sv. Gori — 122
- Situacijski načrt okoliša med Gospodsko in Vegovo ulico — 143
- Idejna skica za vodnjak v Zvezdi — 145
- Situacijski načrt sed. Trga revolucije v Zvezdi — 147
- Pogled na napadalni odsek 4. armade pri Tolminu — 174
- Karta 1 — Razmestitev 14. armade — 176
- Izhodiščni položaj za napad — 177
- Napadalna smer grupe Berer — 178
- Civdale s porušenim mostom — 180
- Cesta v beneški nižini — 181

OSEBE

- Makarovič Ivan — 23
- Cadorna Luigi, general — 37
- Rohr Franc, general — 37
- General pehote Svetožar Borojevič — 39
- Turudija Stanko — 43

Skupina častnikov 17. pešpolka za soško fronto — 46
 Murnik Ivan — 56
 Seja avstrijskega Rdečega križa v Ljubljani — 57
 Ranjenci v oskrbi Rdečega križa — 59
 Taborišče Žrelec — 75
 Izseljenci v taborišču Žrelec — 76
 Taborišče Hesselberg — 78
 Zaklonišče civ. prebivalstva v Gorici — 111
 Bosenski stražar v okopu pri Gorici — 112
 Avstrijski minometalec — 114
 Branilec na Sv. Marku — 114
 Avstrijski opazovalec v pred. okopu — 116
 Avstrijske okrepitve na poti v prve bojne črte — 116
 Bosanci v rezervi — 117
 Neeksplozirana granata — 117
 General Otto von Below — 175

UMETNOST

Vrč splavarskega ceha iz Vuzenice — 157
 Namizna skleda — 157
 Preprost ceh. vrč — 158
 Skice 1—5 — emblemi — 160
 Skici 6—7 — emblemi — 162
 Skici 8—9 — emblemi — 163
 Skica 10 — emblem — 164

RAZNO

Francoska dvorjaniška spada iz XVI. stoletja — 29
 Avstrijska častniška spada iz XVII. stoletja — 29
 Avstrijska častniška spada — 30
 Spada avstrijskih voj. uradnikov — 30
 Spada avstrijskih voj. uradnikov — 30
 Spada avstrijskih voj. uradnikov — 31
 Spada avstrijskih voj. uradnikov — 31
 Spada avstrijskih drž. uradnikov — 32

Spada avstrijskih drž. uradnikov — 32
 Spada avstrijskih drž. uradnikov — 33
 Spada madžarskih voj. uradnikov — 33
 Sablja madžarskih voj. uradnikov iz XIX. stoletja — 35
 Izvidnica črnovojnikov avstrijske obmejne zaščite ob Soči — 38
 Pehota avstrijske 57. divizije — 39
 Italijansko gorsko topništvo na pohodu k meji — 40
 Izgubljeno ozemlje v soški obrambi med Tolminom in Višem — 41
 Pehota avstrijske 3. gorske brigade zaseda Mrzli vrh — 42
 Južna pobočja Mrzlega vrha in Vodil vrha — 42
 Avstrijsko odporno gnezdo — 43
 Dovoz vode na kraški planoti — 44
 Avstrijska izvidnica v Jul. Alpah — 44
 Zaklonišče avst. pehote v Jul. alpah — 45
 Avstrijski prestolonaslednik pregleduje čete — 45
 Od granat preorano goriško pokopališče — 46
 Trdnjavski topovi — 46
 Izgubljeni prostor v soški obrambi pred Tolminom in morjem — 43
 Italijanska pehota se zbira za napad — 49
 Napad italijanske pehote — 49
 Italijanski okopi po avstrijskem napadu — 49
 Postojanka 2. gor. polka — 50
 Pogled s kote 113 — 50
 Izgubljeni prostor na hribu Sv. Gabrijela — 51
 Urejevanje san. materiala 1914 — 58
 Grb Nikolaja Perotta — 62
 Kamniški rokopis — 91
 Mal. fragm. chor 8 — 92
 Mal. fragm. chor 12 — 95
 Avstrijske rezerve pod vrhom Sv. Mihajela — 110
 Avstrijske postojanke izpred Doberdoba — 111
 Naslovna stran Valvazorjeve Topografije lamberskih gradov — 153
 Kositrarska delavnica iz XVI. stol. — 155

POIZKUSI IZSELITVE KOROŠKIH SLOVENCEV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

TONE ZORN

(Nadaljevanje)

Za dan izselitve dela koroških Slovencev je bil določen 14. april 1942. O pripravi javnost ni bila obveščena, vedeli pa so zanjo odgovorni funkcionarji nacistične stranke in nekdanji obrambni borci, Abwehrkämpferji, ki jih je bil sklican po naročilu iz Berlina Maier-Kaibitsch v drugi polovici februarja na posebno posvetovanje. Dr. Mirt Zwitter ugotavlja, da je bil krog svetovalcev za to akcijo zelo velik, saj je bila potrebna za to posvetovanje velika sejna dvorana.⁵⁷

Izselitev je opravil oddelek 171. rezervnega policijskega bataljona, ki je v ta namen prišel na Koroško z Gorenjskega. Sestavljali so ga menda policisti, ki so slabo govorili nemški, bili pa so izvežbani za posebne akcije. Po vaseh so jim bili v pomoč poverjeniki, ki so jim kazali pot do slovenskih »zločincev«. Izseljenci so smeli vzeti seboj le najpotrebnejše. Iz kasnejšega nedatiranega dokumenta vidimo, da so imeli nekateri po izselitvi pravico do obleke in obutve, ki so jo bili pustili na Koroškem.⁵⁸

Izseljence so zbrali v taborišču v Žrelcu. Kot prvega so prignali iz celovških zaporov Tomaža Wasteta, po domače Rupa, iz Grabšajna. Med izseljenci je bil tudi Luka Dovjak iz Sel, star nad 85 let, najmlajši izseljenec pa je bil komaj rojen.⁵⁹ Izseljeni so bili tudi predsedniki vseh slovenskih predvojnih prosvetnih društev, kar je bila nedvomno zasluga Maier-Kaibitschevega Gaugrenzlandamta. V taborišču so izseljence popisali, enako tudi njihovo premoženjsko stanje. Vsak je dobil svojo številko, izkaznico in posebno ploščico.⁶⁰ Skupaj je bilo v Žrelcu zbranih 186 slovenskih družin, vendar so nekatere izmed njih bile izločene od deportacije, češ da so bile po pomoti določene za izselitev. Tako je bilo 15. aprila 1942 deportiranih v notranjost Reicha po Maier-Kaibitschevi izjavi na procesu 168 družin. Po drugih virih ta podatek variira; obtožnica proti Maier-Kaibitschu vsebuje številko 165, glasilo obveščevalnega oddelka britanske zasedbene oblasti na Koroškem

Kärntner Nachrichten z dne 2. VII. 1945, št. 42 je ugotovilo 164 slovenskih kmečkih družin. Po izjavi dr. Joška Tischlerja na procesu proti Maier-Kaibitschu naj bi bilo izseljeno 3000 koroških Slovencev, žal pa natančno število še danes ni znano. Do 6. novembra 1945 je naštel takratni vodja manjšinskega urada Koroške deželne vlade dr. Tischler 207 izseljenih družin (te številke se nanašajo na celotno obdobje od 1942—1945 — Pressedienst OF, 2 III. 1946, št. 4). Seznam izseljencev, ki ga je izdala Zveza slovenskih izseljencev, zajema od 15. aprila 1946 imena 258 izseljenih družin, podatki koroške deželne vlade iz istega leta pa navajajo številko 241. Pressedienst OF z dne 14. IV. 1946 je pisal o 277 izseljenih družinah.

Izseljence so v rajhu razdelili na razna taborišča, med njimi tudi v taborišča Eichstätt, Windsheim, Ettlingen, Rastatt, Weissenburg, Wernfels, Hesselberg in Hagenbüchach. Tu so posebne komisije določile taboriščnike med 14. in 16. letom na prisilno delo ter pri tem razbile marsikatero družino. Zgodilo se je, da je mož delal v Stuttgartu v tovarni, hčerka kot služkinja pri SS-ovski družini v Nürnbergu, žena kot postrežnica izven taborišča, otroci pa so bili prepuščeni nacistični vzgojiteljici otroškega vrtca v taborišču. Za taborišče Hesselberg je znan notranji režim: prepovedan izhod iz taborišča, prepovedan sprejem obiskov in oddajanje pošte. Mnogi so morali za malenkostne prestopke celo v Dachau ali v druga taborišča. Med hude prestopke se je štelo že slovensko pismo ali opis stanja v taborišču, najtežja kazen pa je doletela tistega, ki je skrivaj spravil pismo na pošto.⁶¹

Izselitev je zbudila med prebivalstvom južne Koroške splošno zbežanost. To je opazil že dva dni po izselitvi tudi major Kress, vodja vojaškega nabornega urada v Beljaku in sporočil pristojnim vojaškim oblastem, da je zbudila izselitvena akcija splošno vznemirjenje in preplašenost prebivalstva.⁶² Nad tem aktom se je zgrozil tudi pisatelj J. F. Perkonig in poslal gauleiterju poseben protest.⁶³ Da bi pomirili prebivalstvo južne Koroške, so

nacisti pripravili po vaseh celo posebne sestanke, na katerih so skušali pojasnjevati vzroke in cilje izselitve. Tako je govoril beljaški kreisleiter komaj štiri dni po izselitvi dne 18. aprila v Maloščah. Zaradi protesta prebivalstva je bila dne 15. maja 1942 posebna seja, na kateri so odločilni znova prereševali izseljence. Na podlagi posebnih priporočil se je po tem pretresu smelo vrniti v domovino 6 družin. Druge pritožbe pa so prihajale iz vojske, od koder so vojaki intervenirali za posest preseljenih staršev. Med njimi tudi dr. Franci Zwitter, ki je s posebno prošnjo pritisnil Reichskanzlei za vrnitev izseljenega sorodnika Johana Zwittra. Prošnja je bila odbita.⁶⁴ Med odbitimi prošnjami je bila tudi prošnja pripadnika SS oddelka leta 1934 Josefa Ounitscha iz Podljubelja št. 13 kljub temu, da so jo podprle pristojne vojaške oblasti.⁶⁵ Zdi se, da so vzrok za odklonilna stališča bila predvsem negativna poročila kreisleiterjev in lokalnih nacističnih funkcionarjev.⁶⁶ Del posesti izseljencev so nacistične oblasti dale tudi v zakup z namenom, da bi jih dobili v last po koncu vojne vojaki, sinovi nekaterih izseljencev ali pa da bi se šele takrat uredilo njihovo pravno stanje. Iz bojazni pred upadanjem morale vojakov, predvsem pa zaradi udarcev Rdeče armade, ko je bilo treba v rajhu pripraviti prostor za begunce z vzhoda, se je smelo v celoti vrniti na Koroško približno 10 % izseljencev, predvsem starejših oseb. Po letu 1943 se je tudi zgodilo, da so izseljencem obljubili vrnitev posestva, če bi se prijavili za nemško vojsko. Del izseljencev je bil izpuščen iz taborišča, vendar so se morali ob izpustitvi obvezati, da se ne bodo vrnili na Koroško. Za vsakega posameznika je bil odrejena tako imenovana »Sippenhaft«, tj. kolektivno jamstvo ožjih sorodnikov s kazensko sankcijo pred policijskimi in sodnimi oblastmi, če je pobegnil (dr. Julij Felaher v *Gospodarskem koledarju* 1960, str. 57).

Kljub vsemu pa kolonizacija južne Koroške ni potekala tako, kot so si jo bili zamislili v Celovcu. Dejstvo je, da je marsikateri Kanalčan odklonil naselitev na posestvo izseljenega Slovence, drugi vzrok pa je bil v tem, da niso bili vsi Kanalčani po mnenju nacistov primerni za zasedbo slovenskih domov. Kot kažejo dokumenti, so pri tem gledali predvsem na nemško poreklo in zanesljivost. Za Ogrisovo posest v Bilčovsu se ni odločil noben »ustrezen« Kanalčan in posestvo je prevzel stari nacist iz leta 1933, A. Gagel iz Gnesaua.⁶⁷ (Za to mesto je Gagela predvidelo okrožno vodstvo NSDAP že maja 1942. leta.) Bojazen pred reakcijo prebivalstva vidimo tudi v Maier-Kaibitschevem pismu DUT ob nameravanem nakupu posesti slovenskega

izseljenca iz Globasnice dne 11. aprila 1944. V pismu se je Maier-Kaibitsch izrekel proti »vsaki prodaji posesti v jezikovno mešanem ozemlju med vojno, bodisi da gre pri tem za priseljence ali za osebe, ki bi jih nastanili iz političnih vzrokov.«⁶⁷

Navodila o izboru kolonistov in o posledicah izselitve lepo takole povzema dr. Mirt Zwitter v zborniku *Koroška v borbi*, str. 23: »politična izbira (kolonistov — op.) ... ni bila zadosten ponok za uspeh, ki so si ga obetali zagovorniki izselitve. Naselitev Kanalčanov je naletela na hud odpor domačega prebivalstva, tudi zaradi gospodarske nesposobnosti in drugačnega načina dela in življenja priseljencev. Kanalski kolonisti v svoji prvotni domovini namreč niso poznali kmečkih posestev, kakor jih ima slovenska Koroška. Večinoma niso bili poljedelci, temveč so bili vajeni reje ovac in goveda, predvsem pa gozdarstva. Naravna posledica tega je bila, da so vzorno urejena posestva v rokah takšnih kolonistov propadala. Pa tudi na splošno se kolonizacija ni posrečila v pričakovanem obsegu. Številna posestva so ostala docela zapuščena in neobdelana, živino in nepremičnino pa so si razdelili med seboj vaški nacisti.«⁶⁸ Uničevanje gospodarskih vrednosti in zanemarjanje posestev je doseglo takšen obseg, da so postale na to pozorne celo nacistične oblasti same.« — Izpričano je, da so skušali posamezni najemniki na posestvih izseljencev skrivaj trgovati z lesom brez vrednosti DAG, v katere imenu so oskrbovali posestva.

Od druge polovice leta 1943 dalje je DAG le težko dobila oskrbnike za posamezna posestva, zlasti v okolici Železne Kaple. Razmah narodnoosvobodilnega gibanja je kmalu rodil sadove, marsikateri kolonist se je moral umakniti s posestva izseljenega Slovence (npr. v Radišah in v Beli). Nekatere pa, ki niso hoteli oditi tudi po opozorilu, je doletela kazen (v okolici Železne Kaple).

Kot smo videli, so nacisti naseljevali na posestva izseljenih Slovencev poleg Kanalčanov predvsem »karakterno in politično« neoporečne koloniste. V dokumentih stalno zasledujemo izraze »deutschfreundlich, deutsche Familie, Blutordenträger, zanesljivi PG« (nacist). V ohranjenem dokumentu iz Bilčovsa piše kreisleiter DAG 1. avgusta 1944, da je situacija taka, da se lahko naseli na posestvo izseljenega Slovence edino zanesljiv član nacistične stranke. Tudi za Zahomec so zahtevali vaški zastopniki, da mora priti na slovensko posest dober kmet, da bo tako zmozel zastopati nemštvo »in den slowenischen Dorf Achomitz«. V Zgornji vasci pa je skušal krajevni kmečki vodja Einspieler izročiti posest slovenskega izseljenca družini čisto nemškega porekla ter

pri tem upošteval njeno odlično »vsestransko zadržanje.«⁶⁹

Da je bila izselitvena akcija aprila 1942 le pričetek širšega načrta o izgonu 50.000 prebivalcev južne Koroške, nam potrjujejo že omenjene izjave slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko. Na to dejstvo je namignil tudi koroški gauleiter dr. Rainer v glasilu koroške NSDAP decembra 1942. leta.⁷⁰ Uvodoma je v listu podčrtal, da je že na obletnici koroškega plebiscita tega leta postavil »za posebno nalogo v letu 1943 ... odpravo tako imenovane koroškega vprašanja«. Poudaril je, da gre pri tem predvsem za dve nalogi:

»1. Prikazati potrebo po posebnih in dostikrat tudi trdnih ukrepih..., da jih bo razumelo prebivalstvo celotne Koroške, in ga mobilizirati za aktivno soudeležbo pri akcijah leta 1943, ter

2. prekvasiti prebivalstvo jezikovno mešana področja z vsemi propagandnimi sredstvi, tako da se bo navznoter enako kot navzven priznalo k nemštvu in dokončno prevzelo nemške oblike življenja.«

»Potreba, izpeljati to akcijo,« je nadaljeval Rainer, »izhaja iz dejstva, da je dobila Koroška Gorenjsko, v kateri živi 180.000 Slovencev, in ki mora znova postati nemška obmejna marka. Pri tem sta na voljo dve možnosti: da izpolnimo fűhrerjevo naročilo in premagamo stare preostanke na starem koroškem ozemlju, ali pa da se novi prebivalci gaud združijo z iredenstičnimi elementi v starem rajhu in dajo bodočemu razvoju svoj pečat.

Odločil sem se po dobrem nacionalsocialističnem načinu ne čakati v obrambi, pač pa ofenzivno z vso energijo in udeležbo združenih moči koroškega nemštva doseči rešitev problema v najkrajšem roku na jezikovno mešanem področju.

Ne bo mogoče poučiti prebivalstva o vseh izhodiščih, ki jih imamo na razpolago. Toda eno se da reči: z zasedbo Ljubljane in Beograda so nam prišli v roke dokazi o skrivnih veleizdajniških vezah slovenskih krogov s srbsko — šovinističnimi. Tudi je dokazano, da obstoje do današnjega dne zveze preko Karavank s partizanskim vodstvom na Gorenjskem in še dalje do balkanskih tolpt...

Če bodo med to akcijo potrebni tudi trdi ukrepi, poudarjam, da se stranka kot en mož postavlja prednje v zavesti, da sem jih ukazal, in da so zato potrebni, in da ne smejo izostati. Sicer pa je, kot upam, potrebno le pri maloštevilnih nepopravljivih in državne skupnosti nevrednih elementih uporabiti trše ukrepe. V ostalem se ve, da je večji del prebivalstva jezikovno mešanega področja zvest koroški domovini, rajhu in fűhrerju. Samo bo z razumevanjem sprejelo in aktivno pomagalo pri bo-

Sl. 1. Slovenske izseljenke v taborišču Hesselberg

dočih ukrepov za ponemčenje javnega življenja. Samo bo tudi začutilo, kako državljani rajha delajo dobro, če vzgajajo svoje otroke za Nemce in jih že v mladosti v domači hiši napravijo za polnopravne pripadnike nemškega naroda. Z vsem razumevanjem in prizanesljivostjo bomo šli preko priljubljenih uredb in jezikovnih navad in zahtevali več od mladine kot od starejših. Nikoli več ne bo notranjega pritiska in če bi odstranili vse, ki spadajo k nam po svojih rasnih znakih, bomo po drugi strani odpovedali vsakomur, ki v nacionalni slovenski zaslepljenosti noče slišati glasu krvi, in ki mu nemški predniki zastoj govorijo.

Če bomo tako nadaljevali s političnim znanjem in psihološkim občutkom, z vso žilavostjo in brezkompromisnostjo, bo prišlo do jasne rešitve, ki bo končno omogočila, da bo obmejni prostor naseljen z ljudmi, nosilci najboljše nemške krvi in najtrdnije narodnostne pripadnosti. Ta, sama po sebi smešna, državi sovražna prizadevanja na tem ozemlju niso nobena nevarnost za močno nemško državo. Ker pa je koroški obmejni gau nosilec nekaterih ponosnih tradicij rajha, mora biti v vseh svojih delih od Tur do Ljubljanskega polja enako spojen in s tem prav tako plemenit kot neuničljiv in neosvojljiv zidak nemškega rajha.«

Po Rainerjevih besedah bi mogli soditi, da je bil vzrok za nov predstojeci val izselitev razvoj NOB na Koroškem in Gorenjskem. Gori povedana dejstva pa pričajo, da je name-ravani izselitveni val pomenil dejansko obnovo Himmlerjevega načrta iz leta 1941. Nanj so nedvomno vplivali tudi načrti o preselitvah južnih Tirolcev in drugih narodnosti na osvojeni Vzhod. Po Maier-Kaibitschevi izjavi na procesu je bil pobudnik te nove ideje dr. Rainer, proces sam pa je, kot smo videli, pokazal, da je bil Maier-Kaibitsch le deloma proti ponovni izselitvi; vzrok za to pa je bil bržčas Maier-Kaibitschev strah pred reakcijo prebi-

valstva na jezikovno mešanem področju Koroške. To nasprotovanje je 1944. leta privedlo celo do spora med obema koroškima veljakoma.

Komaj je izšel Rainerjev članek in verjetno tudi ustrezne smernice, že je prizadevni župan občine Bekštanj Michl Truppe 27. januarja 1943 izdelal seznam »Rasno manjvrednih in asocialnih Slovencev na področju občine Bekštanj«. ⁷¹ V občini Brdo v Ziljski dolini je bilo določenih za izselitev 30 novih slovenskih družin. ⁷² Za prizadevnega pa se je pokazal tudi nacist Safaron iz Dobanjine pri Hodišah. Okrajnemu nacističnemu vodji je namreč poslal predlog za izselitev prebivalcev zaselkov Dobanjina in Plešerk.

Novi izselitveni val naj bi bil že februarja 1943. leta. V začetku tega meseca so ljudje že opazili zbiranje vozil v nemških predelih Koroške, ki mejijo na slovensko etnično ozemlje. Iz Celovca pa so prihajala poročila o izselitvi kar 50.000 koroških Slovencev v Ukrajino. ⁷³ Močan sovjetski prodor na vzhodni fronti pri Rostovu marca meseca pa je prekrižal te načrte.

Nameravano izselitev potrjuje tudi Himmlerjeva odredba št. 21/43/C z dne 6. februarja 1943, s katero je določil izselitveno področje na Koroškem. V uredbi Himmler pravi, da na podlagi Hitlerjevega ukaza z dne 7. oktobra 1939 o utrjevanju nemškega naroda proglašča »jezikovno mešano področje v Reichsgauu Kärnten za *naselitveno področje*«. To naselitveno področje je po odredbi obseglo *naslednje občine*:

a) V deželnem okrožju Wolfsberg: Labot, Lagerbuch, Libeliče in Žvabek;

b) v deželnem okrožju Velikovec: Djekše, Dobrla ves, Železna Kapla, Bistrica pri Pliберку, Galicija, Globasnica, Grebinj, Vovbre, Libuče, Blato, Pustroica, Ruda, Rikarja ves,

Škocijan, Št. Peter na Vašinjah, Žitara ves, Tinje, Bela, Velikovec, Važenberk;

c) v deželnem okrožju Celovec: Žrelec, Bistrica v Rožu, Borovlje, Grabštanj, Trdnja ves, Hodiše, Kotmara ves, Bilčovs, Žihpolje, Otok, Medgorje, Zgornja vesca, Otmanje, Pokrče, Radiše, Šmarjeta v Rožu, Št. Tomaž, Škofiče, Medborovnica, Vetrinj, Svetna ves, Slovenji Plajberk, Sele;

č) v deželnem okrožju Beljak: Podkloster, Loga ves, Smerče, Bekštanj, Kostanje, Ledinca, Lipa, Marija na Zilji, Rožek, Št. Jakob v Rožu, Vrba, Vernberk;

d) v deželnem okrožju Šmohor: Brdo, Gorice, Št. Stefan na Zilji, Blače.

Po tej odredbi naj bi se utrdilo nemštvo na tem območju »s preselitvijo narodnostnopolitično zanesljivih ljudi in z naselitvijo zanesljivih Nemcev, posebno pa še z naselitvijo priseljencev iz inozemstva in z načrtno novo preureditvijo lastninskega stanja.« Za izvedbo tega načrta je Himmler pooblastil dr. Rainerja ter ga opozoril, da se lahko posluži vseh ustreznih uradov in ustanov pa tudi določil zakona z dne 29. III. 1935 o pridobivanju zemljišč v korist nemške vojske. ⁷⁴

Himmlerjev odlok dokazuje, da je bil nacistom tudi leta 1943 jasen obseg slovenskega etničnega območja na Koroškem. Primerjava tega območja, zajetega v Himmlerjevi odredbi, se v bistvu ujema z določili o dvojezičnem šolstvu iz oktobra 1945. Zajemalo je ves velikovski politični okraj in celo občino Puštrico. V celovškem političnem okraju je zajela Himmlerjeva uredba iste občine kot zakon o dvojezičnem šolstvu, edini izjemi sta bili občini Tholca, ki jo Himmlerjev načrt ni poznal, in občina Otmanje, ki je uredba o dvojezičnem šolstvu ni več upoštevala. Skladata pa se odlok in uredba za slovenske in jezikovno mešane občine v političnih okrajih Beljak in Šmohor. Izjema sta edino občini političnega okraja Wolfsberg, ki jih odredba o dvojezičnem šolstvu ne pozna: Labot in Lagerbuch. Primerjava Himmlerjeve odredbe s takratno občinsko razdelitvijo pokaže, da je bil seznam občin izdelan vsaj že v poletnih mesecih leta 1942. V dokaz nam služi dejstvo, da sta bili občini Libeliče in Žvabek šele tega leta izločeni iz sodnega okraja Pliberk in vključeni v sodni okraj Št. Pavel v deželnem okrožju Wolfsberg. ⁷⁵

Ustrezno s temi navodili in z v bistvu končano preselitvijo Kanalčanov se je spremenila tudi dotedanja vloga Gaugrenzlandamta in njegovega preselitvenega urada. Zato so ga preimenovali v Gauhauptamt für Volkstumsfragen. Amtliche Umsiedlungsstelle pa je prevzel urad pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemškega naroda. ⁷⁶

Sl. 2. Slovenski izseljenci po vrnitvi iz pregnanstva julija 1945

Omenili smo že, da so porazi tretjega rajha preprečili prvotni načrt o izselitvi večjega dela prebivalcev južne Koroške. Od leta 1943 lahko sledimo podrejanje te zamisli nacističnim načrtom o obrambi koroških meja pred morebitnim sovražnikom. To novo, morda tretjo izselitveno fazo lahko imenujemo nekakšno kazensko izselitev posameznih slovenskih pa tudi nemških družin zaradi podpiranja slovenskega osvobodilnega gibanja. Izselitev sama je šele sedaj postala sankcija, ki jo je izvajala policijska oblast; po Rainerjevem nalogu naj bi namreč nacistične oblasti zaplenile premoženje vsakomur, čigar člani družine so podpirale slovenske partizane. Neka priča je 1947. leta povedala, da je namestnik dr. Rainer 1944. leta izseliti iz Hodiš 16 slovenskih družin. Te izselitve pa ni bilo.⁷⁷ Istega leta je nastal tudi načrt o preselitvi celotnega prebivalstva s področja Sebe-Borovlje. Ta prostor naj bi postal vojaški poligon, namenjen četam na poti v Italijo. Zanimivo je, da je Maier-Kaibitsch nasprotoval tej izselitvi iz istega vzroka kot pred letom dni. Morda spada prav v ta okvir tudi akcija za izselitev 120 družin, ki jo je omenil na Maier-Kaibitschevem procesu policijski uradnik Ludwig Michitsch. Povojni komandant koroške žandarmerije Karl Korytko je kot priča na procesu proti Maier-Kaibitschu izpovedal, da je prisostvoval večini pogovorov, na katerih so govorili o boju proti partizanom in o možnosti samostojne obrambe Koroške. Povedal je, da se je na teh posvetovanjih Maier-Kaibitsch pritoževal nad žandarmerijo, ki ni dovolj ostro nastopala proti partizanom in zahteval ostreje mere proti slovenskemu osvobodilnemu gibanju.

Konec leta 1944 in v začetku 1945 se je Koroška pričela pripravljati na obrambo pred angloameriškimi silami v Italiji in pred Jugoslovansko armado. Tudi o tem vprašanju je bilo več sestankov, ki se jih je udeležil Maier-Kaibitsch. Na njih je odločno zagovarjal stališče o nujni obrambi Karavank pred enotami Jugoslovanske armade. Po Maier-Kaibitschevem načrtu naj bi bila to skrb žandarmerijskih enot, domačih prostovoljcev in madžarske vojske. Govorili so tudi o možnosti, da bi pred prihodom Jugoslovanske armade evakuirali celotno prebivalstvo južne Koroške ali vsaj »osumljene prebivalce«, za oviro pri izvedbi tega načrta pa se je pokazalo vprašanje prevoza velikega števila beguncev. Maier-Kaibitsch se je ob teh razglabljanjih odločno uprl načrtom, da bi bila obrambna črta v bližini Celovca. V pismu gauleiterju Rainerju je dne 25. aprila 1945 znova omenil predloge o obrambi Celovca in Velikoveca

in nasprotoval nastanitvi kozakov kot nezanesljivega elementa na južno Koroško.⁷⁸

Pregled problematike izselitve koroških Slovencev v času druge svetovne vojne nam je pokazal, da pred nastopom nacizma sicer še ne naletimo na izrazito misel o fizičnem pregonu slovenskega življa iz Koroške, temveč na poskuse, da bi se z notranjo kolonizacijo rajhovskih Nemcev izpodrinilo iz dežele avtohtono slovensko prebivalstvo. Ti poskusi so bili prvotno povezani z 1899. leta v Gradcu ustanovljenim društvom Südmark, po prvi svetovni vojni pa s Kärntner Heimatbundom in drugimi organizacijami. Prvo prelomnico v tem vprašanju pomeni priključitev Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji marca 1938, ko so dobila svojo dokončno podobo skoraj dvajsetletna prizadevanja Kärntner Heimatbunda. Cilje te organizacije je v nekoliko drugačni obliki prevzel tudi novi režim, enako njen poslevodeči vodja Maier-Kaibitsch. Drugo prelomnico v izselitvenem vprašanju pa pomeni nacistični napad na Jugoslavijo aprila 1941, ko je po Maier-Kaibitschu nastopil trenutek, ko bi se dal z nemško kolonizacijo odstraniti slovenski živelj iz Koroške.

Dne 25. avgusta 1941 je Himmler izdal v zvezi s preselitvijo Kanalcianov, ki so optirali za tretji rajh, odredbo o izselitvi kakih 200 slovenskih družin v notranjost rajha. Do tega akta je prišlo naslednje leto 14. in 15. aprila 1942. Da pa je bila izselitvena akcija aprila 1942 le pričetek širšega načrta ob pregonu 50.000 prebivalcev južne Koroške, priča med drugim citirana Himmlerjeva odredba z dne 6. februarja 1943. Ta načrt pa so prav v tem času preprečili novi nemški porazi, predvsem na vzhodni fronti.

OPOMBE

1. Poizkus iztrebljenja koroških Slovencev v dobi nacizma, Slovenski vestnik, Celovec, 20. VI. 1947, št. 37 — 8. VII. 1947, št. 47; Razvoj pravnega položaja naših zadrug, Svoboda, mesečnik Slovenske Koroške, Celovec 1949, št. 1; Škoda, ki jo je prizadejal nemški teror SPZ in drugim ustanovam na Koroškem, Slovenski vestnik, 7. II., 21. III. in 28. III. — 4. IV. 1947; Izselitev..., Koroška v borbi, Celovec 1951, str. 17—26. — 2. Npr. spomini Janka Ogrisa v Koroškem koledarju 1965, Celovec, str. 55—63. — 3. Nikolaus von Preradovich, Der nationale Gedanke im Österreich, 1866—1938, Göttingen (1963), str. 6. P. posnema podatke po knjigi G. A. v Metnitz, Die deutsche Nationalbewegung 1871 — 1933, Berlin 1939. — 4. Slovenski vestnik, Celovec, 12. II. 1960, št. 7. Razprava je izhajala v številkah 6 do 13 (5. 2. 1960—25. 3. 1960). — 5. Marburger Zeitung, 17. 10. 1918; prim. Prispevke za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1960, str. 307—308. 6. Lojze Ude, Po plebiscitu 10. 10. 1920 — Kärnt-

ner Heimatdienst, Heimatbund, Zbornik Koroške, 1959. str. 77. Številke o učiteljih, ki so zapustili Koroško, sicer variirajo. — Za učitelja Franca Aichholzerja gl.: dr. Julij Felaher, Franc Aichholzer, Naši razgledi, Ljubljana, 22. 2. 1964, št. 4; Naš tednik — Kronika, Celovec 6. 2. 1964, št. 6; Slovenski vestnik, Celovec, 14. 2. 1964, št. 7. — 7. Lojze Ude, cit. d., str. 78. — 8. Lojze Ude, cit. d., str. 73—91; posebej str. 76—77. — 9. Lojze Ude, cit. d., str. 84—85. — 10. Prepis govora hrani arhiv INV. Na procesu proti Maier-Kaibitschu ga je kot priča prebral dr. Mirt Zwitter, vendar ga sodišče ni prištelilo k obtežilnemu materialu. — 11. Lojze Ude, cit. d., str. 85. — 11a. Dr. Julij Felaher (-er) piše o tem v članku »Odgovornost za Kaibitscheve zločine nosi senžermenska Avstrija«: ... 21. junija 1929 (sta) Maier-Kaibitsch in znani šovinist dr. Martin Wutte (zanj glej Lojze Ude, Dr. Martina Wutteja duhovna podoba, Kol. Slovenske Koroške 1958, str. 45—50 op.) predavala v Porečah ob Vrbskem jezeru časnikarjem iz rajha o potrebi naselitve rajhovcev na slovenskih kmetijah na Koroškem in namestitve nemških duhovnikov na slovenskih farah. Pri tem sta poudarila zasluge celovškega škofa dr. Hefterja, ki ima razumevanje za tako akcijo, in ki v tem vprašanju podpira Heimatbund. ... Na vabilo Heimatbunda je bival na Koroškem od 28. maja do 19. julija 1930 profesor na kmetijski šoli v Frankenbergu v Nemčiji Schmalhorst, ki sta mu Maier-Kaibitsch in dr. Wutte obrazložila načrt o nakupovanju slovenskih posestev za rajhovske naseljence. Ta je nato v Nemčiji propagiral naseljevanje rajhovcev na Koroškem. (Ljudska pravica, Ljubljana, 27. X. 1947, št. 253.) — 12. Po podatkih v arhivu INV. Podatki so večinoma iz gradiva procesa proti Maier-Kaibitschu. — 13. Lojze Ude, cit. d., str. 85 piše »Konec dvajsetih let...«; isti, (Alois Maier-Kaibitsch, rkp. v arhivu INV, f. 164). — 13a. VDA si je v Stuttgartu ustanovila tudi Deutscher Auslandsinstitut (DAI). Zanimivo je, da DAI ni samo registriral Nemcev v inozemstvu in njihove kulturne in gospodarske razmere ter politično opredeljenost, marveč tudi vse podrobnosti iz življenja večinskih narodov. — 14. Cit. po Lojze Ude, cit. d., str. 85. — 15. Koroški Slovenec, 9. 3. 1938, str. 10. — 15a. V okviru »Volksbunda« sta se za naselitveno akcijo posebno zavzemala bivši avstrijski zvezni kancler Steerwitz na Dunaju in dr. Rokitsansky v Celovcu, oba člana krščansko-socialne stranke (-er, Ljudska pravica, 27. oktobra 1947, str. 253). — 15b. O drugi taki seji je poročal celovski list Freie Stimmen v uvodniku dne 25. XI. 1935: »Za cono A (namreč plebiscitnega področja iz leta 1920 — op.) Dunaj, 23. november. Včeraj je bila v spodnjeavstrijski deželni kmetijski zbornici pod predsedstvom dr. Winterja, vodje dunajskega kmetijskega strokovnega odbora nemško-avstrijske delovne skupnosti, zelo obiskana konferenca kmetijskih strokovnih odborov z Dunaja, Münchna in Berlina... Naselitveni načrt za cono A: iz posvetovanj med avstrijskim in rajhovskim (Reichsdeutsch) strokovnim odborom moramo posneti, da je narejen v Münchnu na-

selitveni načrt, ki bo v interesu ohranitve nemštva na slovenskem obmejnem ozemlju na Koroškem podpiral nemške kmete.« — 16. -er (dr. Julij Felaher), Naseljevanje rajhovcev na Koroškem v dobi senžermenske Avstrije, Svoboda II, Celovec, št. 10/12, str. 9—13. Izvleček je objavil Slovenski vestnik, Celovec, 23. 1. 1948, št. 4. — 17. Dr. Julij Felaher, cit. d. — 18. Dr. Julij Felaher, cit. d. — Ta kolonizacijska dejavnost je našla 1960. leta odmev tudi v knjigi Amerikanca Alfreda Diamanta, »Austrian Catholics and the first Republic«, Princeton, 1960 (str. 76). Piše: Na Koroškem si je pridobil Landbund zaupanje vzhodnopruskih protestantskih kmetov; ti so zbežali iz vzhodnopruskih področij, ki so po vojni pripadla Poljski in zasedli zemljo, ki so jo bili pustili koroški Slovenci; ti so bili prisiljeni vrniti se v Jugoslavijo 1918. leta. Na tem mestu je Diamant pomešal problem nemške kolonizacije z vprašanjem odhoda dela slovenske inteligence po plebiscitu 1920. leta. Nejasna je tudi formulacija o »vrnitvi v Jugoslavijo«. Nerodno Diamantovo pisanje o odhodu slovenskih kmetov v Jugoslavijo je opazil dr. Theodor Veiter v salzburškem časniku Berichte und Informationen, zv. 931, z dne 22. 5. 1964. Zašel pa je v drugo skrajnost, ko v polemiki z Diamantom trdi, da so po letu 1920 morali zapustiti Koroško »le različni slovenski intelektualci, ki so izhajali iz Kranjske«. O slovenskih kmetih dr. Veiter polemično piše, da so ostali v deželi in niso imeli vzroka je zapustiti. — 19. Stenogram procesa proti Maier-Kaibitschu, shranjen v arhivu INV. — 20. Izjava dr. Joška Tischlerja na procesu proti MK dne 15. X. 1947. — 21. Koroški Slovenec, 28. IX. 1938. — 22. Koroški Slovenec, 8. III. 1939. — 23. Verbrechen fordern Sühne, Klagenfurt 1947, str. 18—19. — 24. Dr. Mirt Zwitter, Poizkus iztrebljenja koroških Slovencev v dobi nacizma (v nad. Poizkus ...). Slovenski vestnik, Celovec 24. VI. 1947, št. 38. — Zanimiva je tudi usoda dekana Štefana Singerja, pisca več zgodovinskih knjig s področja južne Koroške, gl. Koledar Družbe sv. Mohorja 1964, Celovec, str. 58—78. Vsem, ki so trpeli, Celovec 1947. — 25. Gl. op. 23. — 26. V celoti ponatisku je Smernice Conrad F. Latour v knjigi »Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1938—1945«, Stuttgart 1963, str. 129—135. Smernice so sledile tako imenovanemu »Berlinskemu soglasju« z dne 23. VI. 1939, ki je znano tudi kot Južnotirolski preselitveni sporazum ali pa Sporazum Hitler-Mussolini. Ta sporazum je Kanalsko dolino komaj omenjal. Smernice pa že vsebujejo formulacijo o »dvojezičnem teritoriju Trbiža« (Smernice, pogl. 1). Italija je sporazum objavila v zakonu z dne 21. avg. 1939. — 27. Latour, cit. d. — 28. Prav tam. Italija je želela od tega sporazuma izvzeti Ladinco, večini prebivalstva Južne Tiroske pa sploh odrekala germanski izvor. — O južnotirolskem problemu, ki se kaže danes kot posledica dogodkov iz leta 1939—1945, je izšla obširna literatura. Velik del je citira Theodor Veiter v članku Südtirol als rechts- und staatspolitisches Problem, Der Donauraum, Wien, 1961, str. 12—24. O tem vprašanju isti avtor raz-

pravljaja večkrat tudi v reviji *Berichte und Informationen* (Salzburg), na tem mestu naj navedemo članke: *Um den Staatsbürgerschaftswiederruf in Südtirol*, B. u. I., (*Berichte und Informationen*) 1961, Zv. 755, str. 12—14, članek *Deutsche Ortsnamen nicht preisgeben?*, B. u. I., zv. 846, 5. 10. 1962, str. 14, isti *Südtiroler Vermögen als »Deutsches Eigentum«*. Zum Sonderkurs der Deutschen Umsiedlungs-Treuhand Ges. m. b. H., B. u. I., zv. 739, 16. 9. 1960, str. 9—11. Drugi vidni avtor pa je Herbert Miehsler s knjigo *Südtirol als Völkerrechtsproblem*, Graz, 1962. — 29. Skupno se je preselilo od konca l. 1939 do 30. apr. 1942 v tretji rajh 76.824 oseb. Od teh je bilo 72.310 bivših italijanskih in 4.514 nemških državljanov. V času od aprila do junija 1942 jim je sledilo še 2.676 oseb (2.544 rojenih italijanskih in 132 nemških državljanov). Skupno število je tako znašalo 79.500 oseb. Po podatkih aktov osebnega štaba državnega vodje SS Himmlerja je bilo naseljeno na Tirolsko in Vorarlberg 25.308 optantov, Salzburško 7864, Koroško 5580, Zgornje Avstrijsko 7404, Štajersko 5680, Spodnje Avstrijsko 1078 in Dunaj 854. Poleg tega pa še v Sudete 248 in druge pokrajine Velike Nemčije 20.808 (skupno 76.824 optantov). V število na Koroško preseljenih optantov je vključenih tudi 3336 Kanalcianov. (Latour, Südtirol ... priloga VI, str. 143). Po drugi svetovni vojni se je vrnilo v Italijo približno 15.000 optantov. Okoli 8000 južnih Tirolcev z italijanskim državljanstvom živi danes v Avstriji, »več tisoč pa jih ima avstrijsko državljanstvo. Močne skupine južnih Tirolcev žive na Bavarskem in v Porenju«. (Neue Zeit, Graz, 20. 5. 1964, št. 115). — 30. Po podatkih v arhivu INV. — 31. Latour, cit. d., str. 75. — 32. DUT je bila ustanovljena s konvencijo z dne 21. 10. 1939 s sedežem v Berlinu in s podružnico v Innsbrucku. Paralelno z njo je bil v Boznu ustanovljen v tekstu omenjeni preselitveni urad. — Premoženje DUT je v Berlinu po koncu druge svetovne vojne likvidirala sovjetska zasedbena oblast, premoženje njene insbruške podružnice pa je Avstrija postavila pod javno upravo, s sklenitvijo državne pogodbe 15. 5. 1955 pa je to premoženje prešlo v last avstrijske države. Premoženje DUT v Boznu je postavila 18. 1. 1946 italijanska država pod javno upravo. Gl. Theodor Veiter, *Südtiroler Vermögen als »Deutsches Eigentum«*. Zum Sonderkurs der Deutschen Umsiedlungs- und Treuhand Ges. m. b. H., *Berichte und Informationen*, zv. 739, 16. septembra 1960, str. 9—11; isti, *Um die Pensionen und Renten der Südtiroler*, B. u. I., zv. 740, 23. septembra 1960, str. 7—10. — 33. Ente nazionale per le Tre Venezie (prvotno tudi Ente di Rinascita agraria per le Tre Venezie) je bila ustanovljena s kraljevim dekretom z dne 27. 11. 1939. Družba dela še danes. Ime ima od tod, ker je njeno delovanje zajemalo Julijsko Benečijo (Venezia Giulia), Furlanijo (Venezia Friulana) in provincii Bozen in Trident, združeni v pokrajino Venezia Tridentina. — 34. Hitlerjev odlok objavlja med drugim zbirka dokumentov o germanizaciji in nacistični politiki na Čehoslovaškem inštituta za mednarodno politiko in ekonomijo in zgodovinskega inštituta čehoslovaške

akademije znanosti v Pragi *Die Vergangenheit warnt*, druga izd., Praga 1962, dok. št. 4, str. 48—49. — Kmalu po Hitlerjevi izjavi so se pričeli seliti na ozemlje rajha manjši drobci iz Estonske in Letonije. (Koroški Slovenec, 8. 11. 1939, št. 54). — 35. *Die Neue Zeit*, Celovec, 30. 10. 1947, št. 249. — 36. Prepis dokumenta z dne 16. 3. 1940 hrani arhiv INV. — 37. Poročilo DAG Gaugrenzlandamtu NSDAP z dne 8. 1. 1941 v arhivu INV. — 38. Obračun dela celovške DAG z dne 10. 11. 1940 v arhivu INV. — 39. Prepis spremnega dopisa hrani arhiv INV. — 40. Slovensko ime te vasi je Modrinja ves v občini Mitschig (Mičiče) v šmohorskem političnem okraju. — 41. Pismo deželnega vodstva NSDAP DUT z dne 15. 4. 1941. Prepis je v arhivu INV. — 42. Stenogram procesa v arhivu INV. — 43. Dr. Julij Felaher, Nameravana preselitev Slovencev na Koroškem in Gorenjskem, rkp. 1947, v arhivu INV. — Izpoved dr. Tischlerja na procesu proti Maier-Kaibitschu. — France Škerl, Koroška v borbi za svobodo, Koroški zbornik, Ljubljana, 1946, str. 514. — 44. V pismu dr. Aichingerju, citiranem na procesu proti Maier-Kaibitschu, je Himmler — v nasprotju s to odredbo — zagotovil, da bodo izseljenci le rasno manjvredni Slovenci. — 45. Odlok je izšel v internih navodilih, ki jih je Himmler izdal kot državni komisar za krepitev nemške narodnosti, pod imenom *Menscheneinsatz* z dne 1. sept. 1941. — 46. Koroška v borbi, Celovec 1951, str. 19. — 47. Original hrani arhiv INV. — 48. Kopijo dopisa hrani arhiv INV. — 49. Kopijo dopisa št. 239/IVb-1942 hrani arhiv INV. — 50. Originalno obvestilo Gaugrenzlandata DAG oz. W/D UC 9 Kl SA iz prve polovice maja 1942 v arhivu INV. Obvestilo pripominja, da se ni noben Kanalcian odločil za prevzem posestva. — 51. Dopis št. 144 (Is) Za z dne 28. 11. 1941., v arhivu INV. — 52. Dopis št. Zl. 5247/IV/b/1941. Kopija dokumenta v arhivu INV. — 53. Originalni zapisnik z dne 20. 10. 1942 UC K Vi/Schw/Sa v arhivu INV. — 54. Odgovor št. IF 140/42 z dne 28. II. 1942, original v arhivu INV. — 55. Kopija akta UC Schw/Re z dne 7. 3. 1942 v arhivu INV. 56. Kopijo hrani arhiv INV. — 57. Slovenski vestnik, 27. 6. 1947, št. 6. — 58. Dokument hrani arhiv INV. — 59. Dr. Mirt Zwitter piše, da je imela najmlajša izseljenka Lojzka Tarman komaj 16 dni. Ta podatek se sklada z navedbo v knjižici *Vsem, ki so trpeli*, Celovec 1948, str. 8—9, češ, da so med deportacijo (15. ali 16. 4.) »slovenski materi odvzeli prvo žrtev, nekaj dni starega otroka — mrliča«. — 60. Dr. Mirt Zwitter v zborniku *Koroška v borbi*, Celovec 1951, str. 20 do 21. Tudi naslednji podatki so v glavnem vzeti iz te razprave in iz študije v Slovenskem vestniku. — 61. O življenju izseljenk, ki so bile po izselitvi dodeljene posameznim družinam kot gospodinjske pomočnice, priča okrožnica št. 17/43 z dne 3. 5. 1943 Reichskommissarja za utrditev nemškega naroda v Nürnbergu. Podajamo jo v izvlečku. — Na glasove, da tretirajo delodajalci izseljena slovenska dekleta kot Nemke in jim nudijo zaradi pridnosti dodatke, okrožnica ponavlja delovne pogoje za izseljenke: 1. Prosti

čas. Izeljenke lahko dobijo dva prosta dneva na štiri tedne, najbolje skupaj. Medsebojni obiski deklet naj se po možnosti pretrgajo, enako tudi obiski iz Koroške. 2. Plačilo. Najvišja vsota je 20 RM, ki ne sme biti presežena. 3. Okrožnica ugotavlja, da so v zadnjem času prejele izseljenke zelo mnogo pisem v slovenskem jeziku iz Koroške (»iz izseljenih področij«). Delodajalci v zadnjem času tudi ne izročajo pisem, ki jih prejema dekleta v taborišču. Ciklostirano okrožnico za gau Franken hrani arhiv INV. Glej tudi članek Ko smo bili izseljeni, Naš tednik — Kronika, 27. III. 1958, št. 2. — 62. Poročilo majorja Kressa citira obtožnica proti Mainer-Kaibitschu. — 63. Perkonigov apel Rainerju ni v celoti dostopen. Posamezne odlomke je objavil list Die Neue Zeit, Celovec, 14. 11. 1947, št. 261: »Ich leite das Recht zu meiner Darlegung aus meiner Kenntnis des in Frage stehenden Gegenstandes her, dann aber auch aus meiner menschlichen Pflicht, ein Unrecht als solches zu erkennen«. — »Ich kann da ich mich ehemals im Kärntner Heimatbund viele Jahre lang mit den nationalpolitischen Problemen in Kärnten beschäftigt habe, zu der Aktion nicht schweigen, obwohl mir als öffentlichen Angestellten durch eine Verfügung des Kreisleiters die Äusserung einer persönlichen Meinung verwehrt ist«. — »Ich habe im Kärntner Heimatbund stets eine Verständigung mit den Slowenen zu erreichen gesucht, ich habe in Besprechungen mit deren Führern die Grundlage für eine kulturelle Autonomie, um welchen Preis der Friede im Lande zu haben gewesen wäre, festzulegen getrachtet, weil meiner Ansicht nach ein unbefriedigender Zustand nicht verewigt werden darf, ohne dass daraus gefährliche Folgen entstehen. Ich musste mich zu dieser Ansicht erst allmählich durchringen, denn nach 1920 war mein Urteil über das slowenische Problem in Kärnten durch die Trauer den Tod meines Vaters getrübt, der infolge schlechter Behandlung durch die slowenischen Besatzungstruppen in Ferlach im Jahre 1919 gestorben war«. — »Ich kenne ihre letzten Beweggründe nicht, aber was immer sie auch sein mögen, keiner von ihnen kann das Unrecht und das menschliche Leid aufwiegen, das sie bewirken.« »Ich würde mich eines ernsten Vergehens schuldig machen und meinem Gewissen zuwiderhandeln, spräche ich nicht aus, was ein öffentliches Geheimnis genannt werden muss: Dass nämlich ablehnende Meinung über die Aussiedlung allgemein ist, nicht nur wegen der erschütternden Umstände, unter denen sie erfolgte, sondern wegen der mutmasslichen Folgen, die auch von solchen Leuten als unerwünscht bezeichnet werden, denen seit jeher eine starre, unnachgiebige Haltung der Minderheit eigen war. Also nicht allein menschliche Beweggründe sind es, die mich veranlassen, diesen Brief an

Sie zu schreiben, es ist vielmehr eine höhere Rason die mich dazu drängt, Sie zu beschwören: »machen sie die Aussiedlung der Kärntner Slowenen rückgängig!« — »Verzeihen Sie, bitte, die offene, vielleicht zu kühne Sprache, aber ich kann, ich darf nicht schweigen, wo es mir mein Gewissen gebietet. Meine Stimme ist zwar nur eine einzelne Stimme, vielleicht aber hat sie einiges Gewicht dadurch, dass sie die Stimme eines Menschen ist, der keinen anderen Ehrgeiz hat als den, menschlich zu sein um Willen der Klugheit und der Wahrheit.« — 64. Ponatis odgovora Reichskanzlei prinaša Koroški zbornik, str. 513. — 65. Korospondenco o tem vprašanju hrani arhiv INV. — 66. To dejstvo potrjuje pojasnilo priče dr. Wagnerja na procesu proti Maier-Kaibitschu. Povedal je, da so bili predlogi za izselitev, ki so jih bili dali kreisleiterji, obsežnejši kot pa dejanska izselitev. — 67. Korospondenco o tem vprašanju hrani arhiv INV. V dopisu z dne 1. 7. 1943 DAG je Gaugrenzlandamt po Kaibitschevem naročilu izrecno prosil za morebitnega Kanalčana, »da bi do tega pravočasno mogli zavzeti stališče, ker Bilčovs zahteva iz narodnostnopolitičnih vzrokov na Ogriso- vemu posestvu odličnega naseljenca.« — 68. Ustrezno dopisovanje med DAG in župani hrani arhiv INV. — 69. Dopis Einspielerja DAG z dne 4. 7. 1942. DAG je napotila Einspielerja na Gaugrenzlandamt. Dokument hrani arhiv INV. — 70. Mitteilungen des Gauringes für national-sozialistische Propagande und Volksaufklärung NSDAP, Gau Kärnten, Heft 2, december 1942. — 71. Seznam prinaša skupaj z drugo Truppejevo korespondenco Pressedienst OF 22. 2. 1947, št. 7. 72. Slovenski poročevalec, 26. 6. 1945, št. 57 (nepodpisani članek dr. Julija Felaherja). — 73. France Škerl, cit. d., str. 514. — 74. Fotokopijo odloka, izdelanega po dokumentu v hrambi National Archives v ZDA, hrani arhiv IZDG. Nanjo me je opozoril tov. dr. Tone Ferenc, ki se mu za prijaznost najlepše zahvaljujem. — 75. Odredbo o dvojezičnem šolstvu objavlja dr. Jan-ko Pleterski v Razpravah in gradivu INV, št. 2, 1960, str. 59—61. Zemljevid področja dvojezičnih šol iz leta 1945 gl. v Razpravi dr. Vladimira Klemenčiča v istem zvezku Razprav in gradiva. — 76. Kopijo okrožnice Gauhauptamta für Volkstumsfragen z dne 15. 2. 1943 hrani arhiv INV. — 77. Po članku v celovski Die Neue Zeit 1. 1. 1954, št. 1. Der »Iltis«, so nacisti nameravali izseliti na podlagi izdaje 15 družin. Vendar pa je izselitev preprečil takratni vodja celovške varnostne službe ing. A. J. — 78. Pismo citira material s procesa proti Maier-Kaibitschu. Tudi drugi podatki za leto 1944 so povzeti po tem materialu. — 79. Kaže, da je bilo v celoti izseljenih kakih 6 nemških rodbin. O eni Markusa Zellniga iz Ettendorfa pri Wolfsbergu poroča Volkswille 3. 4. 1948, št. 78.

OBLIKOVANJE LJUBLJANE V PRVI POLOVICI XIX. STOLETJA

VLADO VALENCIČ

I.

Se današnji tloris stare Ljubljane kaže, da je bilo srednjeveško mesto v svojem največjem delu načrtno zazidano, da torej gradbena rast ni bila prepuščena slučaju in samovolji posameznika, temveč so parcelacijo stavbišč in gradnjo hiš urejali nekakšni gradbeni predpisi. Državna oblast in mestni svet sta usmerjala gradbeni razvoj mesta. Leta 1524 je mestni svet sklenil, naj meščani, ki so jim pogorele hiše, ne postavljajo več lesenih; tedaj je bilo v mestu še mnogo lesenih zgradb.¹ Ta sklep so brez dvoma narekovali požarnovarnostni razlogi. Sredi XVIII. stoletja je deželna vlada zahtevala odstranitev lesenih hodnikov s stranišči na hišah ob Ljubljanci iz požarnovarnostnih, estetskih in higienskih razlogov.² Lastniki prizadetih hiš so se zoper odredbo deželne vlade pritožili in tako izvedbo za dalj časa odložili. V mnogih mestih in trgih, tako tudi v Ljubljani, so med dvema sosednjima hišama puščali 1, 2 ali 3 čevlje (čevljev je meril 31,6 cm) širok, nezazidan prostor (Stadt Spatium). Imenovali so ga komunske uličice; še danes imamo v starem delu mesta nekaj takih primerov, le da posledki med hišami niso vedno vidni, ker so jih zakrili z zidom. Komunske uličice so bile povod za mnoge spore med hišnimi lastniki, na njih se je nabirala nesnaga, ponekod so bile vzrok vlage v hišah, zato so bili od leta 1770 naprej taki vmesni prostori pri novih gradnjah odpravljeni, pa naj so imeli svoj izvor v navadah, privilegijih ali statutih. Namesto teh naj bi se, kot na Dunaju, postavljali skupni zidovi. Obstoječe komunske uličice naj bi pri morebitnih adaptacijah in prezidavah zazidali.³ Skrb za požarno varnost je bila glavni razlog za izdajanje raznih stavbnih predpisov. Tudi gasilni red za Ljubljano, ki so ga izdali 19. februarja 1773, je vseboval nekaj gradbenih predpisov. Določal je, da morajo biti poslopja krita z opeko ter da je treba opustiti kritje s skodlami. Zahteval je, naj se čimprej odstranijo leseni hodniki, pomoli in leseni strešni žlebovi, sicer bi bili odstranjeni na stroške hišnih lastnikov.⁴ Leto kasneje je bila ustanovljena gradbena, gasilna in olepševalna komisija, v kateri so prevladovali zastopniki državnih organov; mesto je imelo v njej le enega člana. Skrb za gradbeno policijo, požarno varnost in olepševalne zadeve je bila naloga te komisije.⁵ Po predpisih iz leta 1787 je moral vsakdo, ki je hotel graditi, predložiti komisiji načrt stavbe. Ko-

misija je načrt pregledala in odobrila, po potrebi tudi spremenila. Preden je izdala gradbeno dovoljenje, je morala zaslišati sosed; pri morebitnih sporih se je prizadevala za mirno poravnavo. Ako ni prišlo do sporazuma, je svoje poročilo predložila deželni vladi, ki je odločila, ali naj se stranke napotijo na redno pravno pot.⁶

Iz začetne dobe se o delovanju komisije ni nič ohranilo; zdi se, da v osemdesetih letih ni dosti poslovala in je bila za nekaj časa opuščena. Leta 1790 je Ljubljana dobila nov policijski red, ki je vseboval tudi splošne gradbene predpise. Po teh predpisih ni smel nihče v mestu in v predmestjih graditi nove hiše ali jih temeljiteje prezidavati, npr. nadzidavati nova nadstropja, izpeljavati dimnike, napravljati podstrešnice in kuhinje, če ni prej predložil okrožnemu glavarstvu (Kreissamt) načrta ter potrdila zidarja ali tesarja, da nova gradnja ni nevarna v požarnem pogledu. Strankam, ki tega ne bi upoštevale, ter zidarjem in tesarjem, ki so morali jamčiti za potrdila, je bila zagrožena denarna kazen ter tudi da bodo morali nesmotrno izvedene gradnje porušiti ali pa preurediti.⁷ Več kot gradbenih je policijski red vseboval požarnopolicijskih predpisov.

Kljub vsem tem predpisom je bilo še precej nereda pri gradnjah; dogajalo se je, da so bile z njimi v nasprotju; največkrat ni bila upoštevana požarna varnost. Da bi se napravil konec svojevoljnim gradnjam, je deželna vlada 1798 obnovila gradbeno, gasilno in olepševalno komisijo in ji predpisala navodila za njeno delo.⁸ Navodila so obravnavala predvsem požarnovarnostne zadeve, 13 točk se je ukvarjalo z nalogami komisije na tem področju, le ena sama je govorila o nalogah na gradbenem in olepševalnem področju. Komisija je imela možnost, da je deželni vladi predlagala izvedbo raznih gradbenih in olepševalnih ukrepov. Predlagati je mogla, da bi se odpravilo marsikaj, kar je kvarilo podobo mesta, mogla pa bi marsikaj napraviti, da bi ta podoba bila lepša in prijetnejša. K lepoti mesta prispevajo široke in ravne ceste, dobro tlakovanje, čim bolj izenačene hiše, prostorni trgi in snaga, javna, lepo speljana sprehajališča ter dobro urejena razsvetljava. Glede na tak obseg njenih nalog komisiji ni bilo mogoče predpisati vsega tistega, kar naj bi v posameznih primerih ukrenila. Svoje delo naj bi uravnavala po vsakokratnih okoliščinah in razmerah, ker bo veliko odvisno od načina, kako se bo komisija za stvar zavzela.

Navodila so jo opozarjala še na nekatere določene naloge. Skrbeti je morala, da nihče ne bi gradil, ne da bi bil prej njej predložil načrta gradnje. Nadzorstvo nad upoštevanjem tehničnih predpisov pri gradnjah je bila stvar gradbene direkcije. Vendar je tudi komisija morala skrbeti, da so kurišča bila zgrajena varno pred požarom, da so bile upoštevane primerne dimenzije hiš, hišnih vrat in oken, da so zgradbe stale v ravni črti, da so bile po potrebi dvignjene od tal in da niso bile napravljene neprimerne strehe. Pri podstrešnih stanovanjih naj bi se po možnosti opustile lesene ali polžaste stopnice. Notranjost hiš naj bi bila čim bolj urejena, stanovanjske sobe naj bi imele primerno višino, oboki potrebne vezi in dohodi zadostno širino in zložnost. Kramarske lope in stojnice po ulicah naj bi se odpravile, ravno tako tudi strešni žlebovi, ki segajo v ulice, in neprimerno postavljena manjša, zlasti lesena poslopja. Olajšala naj bi se zveza ulic z zidanimi prehodi, napravil zložen tlak in več javnih vodnjakov ter naj bi se vzdrževala snaga na ulicah. Naloga komisije naj bi bila tudi skrb za točnost javnih ur.

V istem času je bilo izdanih tudi nekaj gradbenih predpisov glede stanovanjskih prostorov. Pod v spodnjih stanovanjskih sobah je moral biti en čevljev nad zemljo, sobe vsaj 9 čevljev visoke in so morale imeti 2 1/2 čevlja široka ter 4 čevlje visoka okna.⁹

II.

Gradbena, gasilna in olepševalna komisija je bila v svojem področju samostojen organ, podrejen neposredno deželni vladi. Nisem mogel ugotoviti, kakšna je bila njena organizacija v začetku njenega delovanja. Po podatkih iz leta 1804 jo je sestavljalo 11 članov; ti so bili okrožni glavar, policijski direktor, okrožni komisar, dva stanovska odbornika, direktor deželne gradbene direkcije, blagajnik in računovodja, dimnikar, vodja gasilne službe, en stavbni in en tesarski mojster.¹⁰ Zastopnik magistrata med člani komisije ni omenjen, vendar, kot je videti iz nekaterih ohranjenih spisov, je župan vsaj deloma pri njej sodeloval. Za časa francoskega medvladja je komisija prenehala z delom, gradbena policija pa je prešla med naloge mestne uprave. V času vojne, političnih in upravnih sprememb se meščani niso dosti menili za gradbene predpise. Prezidavali so hiše ali celo gradili nove, ne da bi si preskrbeli dovoljenje oblasti. Zaradi takih svojevoljnih gradenj je prišlo do sporov med sosedi, zožitve ulic, nevarnosti požara in porušenja, do nesmotrnih gradenj in drugih nepravilnosti. Predsednik

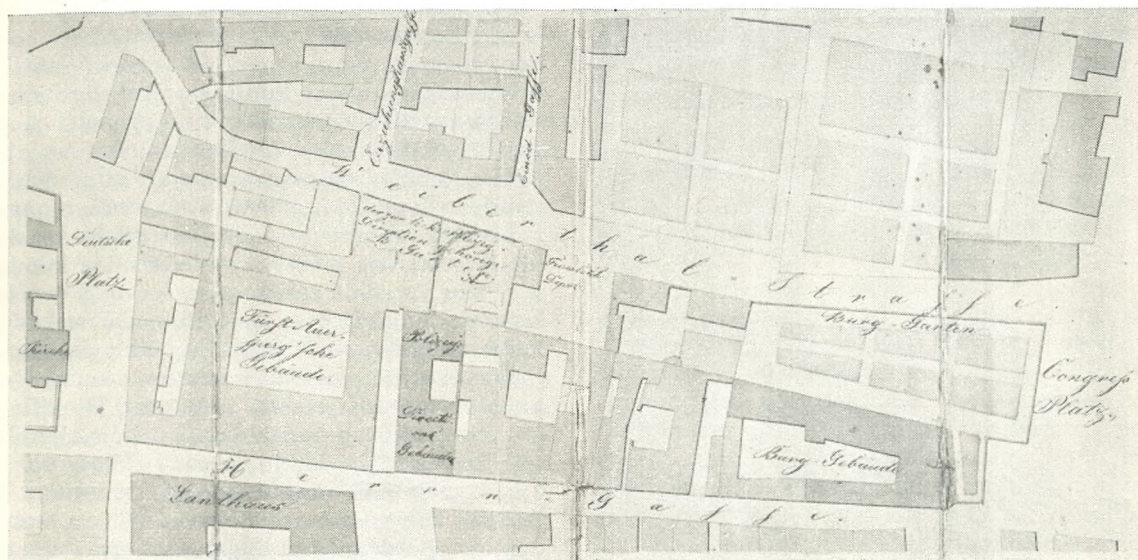
začasne mestne upravne komisije baron Coddelli je z okrožnico četrtim mojstrom razglasil, da je treba vsako, tudi manjše popravilo strehe ali drugega dela hiše prijaviti, pri novih gradnjah pa je bilo treba prositi za gradbeno dovoljenje, predložiti načrt in navesti stavbenika. Kdor je gradil brez dovoljenja, je tvegaval nevarnost, da mu brez dovoljenja postavljeno stavbo podro.¹¹ Po obnovitvi avstrijske oblasti v Iliriji je bila obnovljena gradbena, gasilna in olepševalna komisija, javnost pa je bila opozorjena na gradbene predpise, ki so pod francosko vladov zatonili v pozabo.¹² Leta 1825 je bila komisija reorganizirana in število njenih članov skrceno. Sestavljali so jo pod vodstvom gubernijskega svetnika in policijskega direktorja magistratni svetnik, arhitekt ali drug tehnični uradnik deželne gradbene direkcije ter okrožni komisar.¹³ Komisija je poslovala kot prva stopnja v zadevah svojega področja, to je bilo tudi v mestnih gradbenih zadevah. V drugi stopnji je odločala deželna vlada.

Ohranjeno gradivo o delovanju gradbene, gasilne in olepševalne komisije kaže, da se je ukvarjala največ z gradbenimi zadevami glede na njihovo požarno varnost.¹⁴ Prav pogosto je razpravljala o prekritju in popravilu streh; zahtevala je, naj bodo strehe krite z opeko, le izjemoma in začasno je dovoljevala lesene in slamnate strehe. V takih primerih je bil hišnemu lastniku postavljen rok, v katerem je moral streho prekriti z opeko. V Ljubljani in njenih predmestjih je bilo tedaj še mnogo shramb za seno, kozolcev in raznih lesenih zgradb. Predvsem iz požarnovarnostnih razlogov se je komisija prizadevala, da bi bile take zgradbe odstranjene. Vsega tega ni bilo mogoče doseči v kratkem času, v notranjem mestu je še nekako šlo, v predmestjih, ki so imela še v veliki meri vaški značaj, pa so se uspehi dela komisije pokazali šele po desetletjih. V začetku stoletja je komisija tudi dodeljevala opeko, ki so jo izdelovali v mestnih opekarnah. Proizvodnja je zaostajala za potrebami in povpraševanjem, zato opeke niso prosto prodajali, temveč je bila komisiji prepuščena naloga, da jo po svoji oceni razdeljuje med potrošnike. Pomanjkanje strešnikov je marsikdaj zakrivilo, da je morala komisija dovoljevati začasna popravila streh z deskami.

Bolj redki so v spisih ohranjeni primeri, ko je komisija pri gradnjah ali prezidavah hiš postavljala zahteve arhitektonskega značaja. Te zahteve so se nanašale največ na oblikovanje fasade; hiše naj bi imele prijetno zunanost. Opozarjala je na načela simetrije, nasvetovala je po potrebi napravo slepih oken ali vrat.¹⁵ Naletimo tudi na primer, ko je okrožno glavarstvo posredovalo, to pot na pri-

tožbo prizadete stranke, glede barve hiše. Lastnik hiše na vogalu Starega trga in Rebri je prebarval zunanost svoje hiše s svetlo rožnato barvo. Stranka v hiši nasproti se je pritožila, češ da je barva očem zaradi ozke ulice nadležna in da v sobah premočno odseva. Magistrat je tudi menil, da je barva preveč kričeče rdeča in da bode v oči. Po komisij-

mu načrt predloži, da bo mogel do njega zavzeti svoje stališče. Kresija ga je potolažila, da bo zaslišan pri razpravi o regulacijskem načrtu, katerega izdelava je bila poverjena gradbeni, gasilni in opleševalni komisiji. Ko ga je komisija pripravila, kot ji je bilo naročeno, je predložila magistratu katastrsko mapo, v kateri so bile zarisane projektirane re-

Situacijski načrt okoliša med Gosposko in Vegovo ulico 1843 (MALj, Fasc. K 16, konv. 2/69)

skem ogledu je okrožno glavarstvo naročilo hišnemu lastniku, da hišo še enkrat prepleska s šibko apneno mešanico in tako oslabi presvetlo rdečo barvo.¹⁶

Gradbena, gasilna in olupševalna komisija je pri svojem delu spoznala, da ji je potreben za uravnavanje gradenj podroben situacijski načrt Ljubljane v večjem merilu. Leta 1807 je o tej potrebi obvestila deželno vlado; menila je, da bi to delo izvedla gradbena direkcija. V ta namen bi mogla uporabiti načrt, ki ga je napravil vojaški inženir.¹⁷ Verjetno je tak načrt služil gradbeni direkciji za določanje stavbnih črt. Magistrat in najbrž tudi gradbena komisija nista soodločala pri stavbnih črtah; gradbena komisija je pač izdajala gradbena dovoljenja, upoštevajoč določene stavbne črte, naloga magistrata pa je bila, skrbeti, da so gradbeni gospodarji gradili v predpisani stavbni črti. Vendar se to ni vedno zgodilo: včasih so bile stavbe postavljene izven določene stavbne črte. Ko je poslopje stalo, se pomanjkljivost ni dala več popraviti.¹⁸ Dasi je bilo mesto v prvi vrsti prizadeto po določanju stavbnih črt in izvajanju regulacije, je gubernij leta 1840 pripravljaval regulacijski načrt brez vednosti mestnega magistrata. Ko je o teh pripravih izvedel, je prosil, naj se

gubulacijske crte, in priložila njihov seznam. Ta je v 41 točkah določal, kje naj bi se ceste in ulice regulirale. V nekaj primerih naj bi se pomaknili nazaj dvoriščni zidovi in tako razširile ulice; celo več hiš bi se moralo umakniti, da bi se vzpostavila ob ulici enotna stavbna črta. Predvidene so bile nekatere nove ulice v nekdanjih predmestjih, druge naj bi bile regulirane. Magistrat naj bi k elaboratu dal svoje pripombe; ko bi načrt dobil svojo končno obliko, bi bil predložen dvorni pisarni v potrditev.¹⁹ Zdi se pa, da mestni organi s predloženim načrtom niso bili zadovoljni. Verjetno so se zbal prevelikih stroškov, ki bi bili združeni z njegovo izvedbo, saj bi mesto moralo odkupovati od zasebnikov zemljišča za regulacijo ulic ter plačevati odškodnino za prestavljanje hiš in dvoriščnih zidov, ki bi ostali izven regulacijskih črt. Magistrat najbrž ni imel za umestno, da bi navedel razloge za svoje odklonilno stališče. V odgovoru je zatrjeval, da se je sicer potrudil ugoditi naročilu in povedati svoje mnenje k zarisanim regulacijskim črtam, da pa predložena mapa ne ustreza. Mapa je bila napravljena v premajhnem merilu in za svoj namen ni bila uporabna. Na posredovanje gubernija je bil mapni arhiv nato pripravljen.

ljen, napraviti povečano katastralno mapo za Ljubljano. Ker bi šlo to v breme mestne blagajne, je pa magistrat ponudbo zavrnil, češ da zaradi mnogih drugih nujnih izdatkov ne zmore stroškov za regulacijski načrt in je odložil to zadevo za boljše čase.²⁰ Tako se mu je posrečilo, da je kljub prizadevanju njemu nadrejenih organov vprašanje regulacijskega načrta za dalj časa odstavil z dnevnega reda. To je bilo sicer trenutno v korist mestnih financ, bilo pa je brez dvoma v škodo zunanji mestni podobi in mestnemu gradbenemu razvoju.

III.

V zadnjih desetletjih XVIII. stoletja ter v prvi polovici XIX. stoletja, torej v času, ko je gradbena, gasilna in olupševalna komisija nadzirala in vodila ljubljansko urbanistično politiko, je bila gradbena dejavnost precej skromna. Šele proti sredi prejšnjega stoletja je postala nekoliko živahnjša; poživitev trgovine, skromni začetki industrije in železnica so dali pobudo za nekatere večje in pomembnejše zgradbe. Hkrati se je mesto prizadevalo za boljšo urbanistično ureditev. Po poružitvi mestnega obzidja in vrat v zadnjih dveh desetletjih XVIII. stoletja se je Ljubljana znašla v novem položaju za svoj gradbeni razvoj. Pregrada med notranjim mestom in predmestji je padla, mesto se je začelo širiti zunaj svojega dotedanjega okvira in nekdanja predmestja so se zraščala z notranjim mestom. Pred porušenimi mestnimi vrati so bile skoraj povsod večje proste površine; te so se sčasoma z zazidavo spremenile v zaključene trge. Pri nastajanju teh novih trgov je opaziti več ali manj načrtno oblikovanje.

Že leta 1791, med podiranjem vicedomskih vrat, je okrožno glavarstvo naročilo magistratu, naj prepove nameravano gradnjo hiše, ki bi segala čez današnjo stavbno črto na južni strani Trga revolucije. Taka gradnja — tako je menilo okrožno glavarstvo — bi v bodočnosti otežila ureditev prostornega in pravilnega trga med stanovskim gledališčem na prostoru današnje filharmonije ter uršulinskim samostanom in cerkvijo.²¹ Leta 1801 pa so bili lastniki teh hiš ob isti strani Trga revolucije povabljeni, da jih ali požarnovarno in lepo prezidajo ali pa jih po primerni ceni prodajo kupcem, ki bi se zavezali, da zgradijo pomembnejšo (ansehnliches) hišo.²² Ko so pozneje namesto podrhtih starih hiš gradili nove, je gradbena komisija opozarjala zlasti na stavbno črto, ki jo je bilo treba upoštevati. Tudi Ferdinanda Schmidta, ki je 1824 gradil novo hišo na vogalu Dvornega trga in Trga revolucije, so ob izdaji gradbenega dovoljenja opozorili, da nova hiša ne sme ovirati izhod

iz Židovske ulice ali zapirati pogled na celoten trg, ki ne sme biti v svoji obliki iznakažen. Zato je gubernij prvotno določeno stavbno črto nekoliko premaknil.²³ Na severni polovici Trga revolucije je tedaj stal še kapucinski samostan, ki so ga med francosko okupacijo spremenili v vojaško skladišče. Poslopja so bila slaba; po avstrijski reokupaciji je bilo odloženo, da se samostan ne obnovi; gubernij je predlagal, naj te zgradbe porušijo. To se je zgodilo leta 1817; večji del zemljišča je potem, ko je dražba po posameznih delih ostala brezuspešna, v celoti kupil konzorcij ljubljanskih trgovcev, manjši del pa je pripadel mestu za ureditev ulic. Med prodajnimi pogoji je bila določba, da morajo kupci v štirih letih kupljeno zemljišče zazidati z zidanimi, z opeko kritimi hišami na način, kot ga bo predpisala gradbena, gasilna in olupševalna komisija. Pogoju glede zazidave so se kupci začeli izmikati, najbrž so se prepričali, da ne bodo imeli pričakovanih koristi. Ponudili so kupljeno zemljišče mestu v nakup za manjšo kupnino, kot so jo sami dali zanj. Do odločitve je prišlo po dolгих sporih in pogajanjih šele leta 1836; tedaj je mesto od konzorcija kupilo zemljišče kapucinskega samostana.²⁴ Za časa kongresa svete alianse 1821 je v nekdanjem vicedomskem dvorcu stanoval cesar, na trgu pred njim pa so bile vojaške parade. Zato je mesto začelo urejevati zemljišče, preden je postalo njegov lastnik. Tedaj so zasuli jarke in trg izravnali. Leta 1824 je mesto na pobudo gubernija napravilo načrt za ureditev. Na zemljišču nekdanjega samostana so zasadili drevorede kostanjevih dreves, pota so se križala v osmih smereh; zaradi oblike drevoreda so ga imenovali »Zvezda«. Kljub zasaditvi so tedaj še imeli namen, da trg zazidajo, mislili so na njem zgraditi palačo za sedež deželne vlade. Ta misel je bila pozneje opuščena; dana je bila pobuda, naj bi v spomin na kongres postavil v Zvezdi obelisk, na katerem bi bila priprava za opazovanje ljubljanskega poldnevnikarja. Načrt je ostal neizveden, tudi načrt iz leta 1839 za ahitektonsko učinkovit vodnjak s figurami ni doživel boljše usode, zadovoljili so se s postavitvijo preprostega vodnjaka.²⁶ Leta 1837 je bilo zgrajeno kazinsko poslopje, dve leti nato pa današnja hiša št. 3, pred tema hišama je bila urejena ulica. Trg revolucije je bil s tema zgradbama na severni strani zaključen, pričel je dobivati svojo poznejšo podobo.

Trg pred Špitalskimi vrati, današnji Prešernov trg, ki je bil nagnjen proti Ljubljani, so v letih 1822 in 1823 zravnali, ob frančiškanskem samostanu in cerkvi so teren znižali, zato so napravili za dohod novo stopnišče.²⁷ Po večletnih pripravah je bil konec leta

1842 namesto dotrajanega lesenega Špitalskega mostu zgrajen kamniti most (srednji most današnjega tromostovja). Pred zgraditvijo je mesto odkupilo manjšo hišo ob dostopu na most, ki so jo porušili, da so mogli novi most zgraditi v primernejši legi. Z odstranitvijo hiše je bil razširjen trg pred mostom.²⁸ Iz kvadrov zgrajeni, lepo oblikovani most z lito-železno ograjo je gotovo precej polepšal sliko trga, katerega arhitektonsko obvladuje fasada frančiškanske cerkve s svojim stopniščem. Zato se je postavljalo vprašanje ureditve trga zlasti tam, kjer je šlo za pomanjkljivosti, ki so kvarile njegovo podobo. Takrat, ko trg še ni bil odprt proti severu s široko Miklošičevo cesto ter so ga na obeh straneh mostu zapirale stavbe tik ob Ljubljani, je bil njegov prostor bolj zaključen kot danes, ko predstavlja dejansko le križišče več prometnih žil.²⁹ Trg je precej kazila stavba s prodajalnami na prostoru, kjer stoji sedaj Prešernov spomenik. Bila je le nekakšen prizidek zadaj stoječe hiše. Za odstranitev se je zavzemala gradbena, gasilna in olepševalna komisija iz prometnih in estetskih razlogov, gubernij je njeno stališče podpiral. Mestni magistrat za to rešitev ni bil zavzet; ker sta nasprotovala tudi trgovca, ki sta imela tam svoji prodajalni, je hiša ostala, porušili so jo šele po potresu 1895.³⁰

Pri nekdanjih Samostanskih (Kloštrskih) vratih sta nastala dva trga, eden na notranji mestni, drugi na zunanji, poljanski strani. V istem času, ko so bila odstranjena mestna vrata, je bil frančiškanski samostan na sedanjem Vodnikovem trgu preurejen za šole (normalko in licej); na prostoru križnega hodnika in samostanske cerkve je nastal trg. Ob licejskem poslopju je bila zgrajena glavna stražnica.³¹ Trg na poljanski strani, današnji Krekov trg, se je izoblikoval pozneje. Dokler so še stala Samostanska vrata in mestno obzidje, je bil pred njim jarek z vodo. Ko so vrata in zid porušili, so jarek le delno zasuli, za zasipanje so porabili material z obzidja. Vendar je prostor ostal še precej neurejen, dokler ga niso zravnali pod francosko okupacijo. Prvotno so ga nameravali zasaditi z drevjem, to misel so pa opustili, ker je bilo na trg preneseno sejmišče in bi drevje oviralo postavljanje sejmskih stojnic.³² Stavbe, ki zapirajo trg proti vzhodu in severu so bile postavljene pozneje. Poslopje Krekov trg 10 je bilo zgrajeno kot hotel okrog 1840, tedaj je tudi Ljubljanska hranilnica (poznejša Kranjska hranilnica) kupila hišo na vogalu Poljanske ceste in v Krekovega trga (danes poslopje biotehniške fakultete) in jo preuredila za svoje poslovne prostore.³³ Sedanji obseg in obliko je hranilnišna stavba dobila dve desetletji

Idejna skica za vodnjak v Zvezdi (MALj. Reg. I fasc. 381, fol. 1101)

pozneje. Na tem mestu je tako nastal nov trg, ki so ga pričeli imenovati Sejmski trg (Jarmanski plac od Jahrmarkt), ker so bili na tem prostoru sejmi. Po svoji funkciji kot tudi po funkciji glavnih zgradb ob njem se je ta prej predmestni kraj popolnoma vključil v mestno življenje. Na trgu je mesto z denarno podporo hranilnice postavilo vodnjak.³⁴

Nemška ali Križniška vrata so porušili leta 1793 kot zadnja. Deželna vlada in okrožno glavarstvo sta že prej pritiskala na mestni magistrat, naj bi se vrata in obzidje na tem mestu porušila zaradi lepše podobe tega mestnega dela, toda razpisane dražbe za odstranitev dela so ostajale brezuspešne. Nekaj let pozneje so odstranili tudi zgradbo glavne stražnice, ki je stala ob Nemških vratih.³⁵ Novo nastali trg, imenovali so ga Nemški ali Križevniški trg (sedaj Trg francoske revolucije), so tedaj pustili tak, kakršen je bil. Nekako na razkrižju tega trga, Vegove ulice in Emonske ceste, je stala pritlična hiša s pročeljem na trg, v njej je bila gostilna. To hišo so podrli in trg tudi sicer preuredili šele v drugi polovici prejšnjega stoletja.³⁶

Karlovska (Starotrška) vrata so stala na knaju, kjer ni bilo prostora za nastanek trga.

Pač pa je bil trg v starem mestu nekoliko pred vrati, ob cerkvi sv. Jakoba. Nastal je po požaru leta 1774, ki je upepelil jezuitski kolegij; prostor je ostal nezazidan in dal osnovo današnjemu Levstikovemu trgu. Južna stran trga med Rožno ulico in Gruberjevo palačo — ta je tedaj imela le tri osi v svoji severni fasadi — še ni imela sedanje oblike. Virant je svojo hišo, ki je priključena na Gruberjevo palačo, zgradil šele okrog leta 1842, od tedaj je ta stran trga sklenjeno zazidana. Zahodno stran trga so zaključevale hiše med njim in Ljubljano. Po postavitvi šentjakobskega mosta leta 1825 je bila med mostom in trgom vzpostavljena zveza z ozko Trubarjevo ulico, (sedaj del Cojzove ceste), ki je zahtevala porušitev stavbe v strnjem kompleksu stavb ob Ljubljani.³⁷ Na severni strani pa je poleg cerkve zapirala trg reduta, stavba na prostoru sedanjega šolskega poslopja.

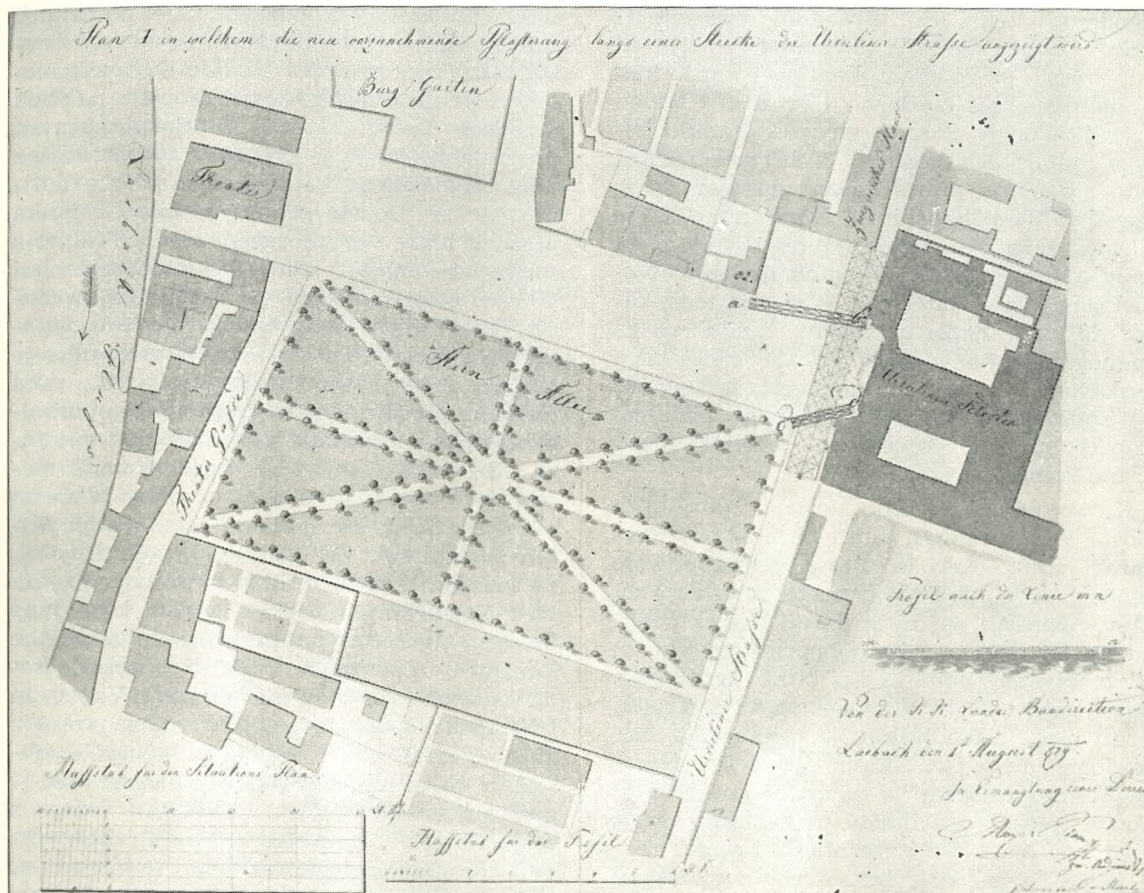
IV.

Na mestni tloris in zlasti na usmeritev prometnih žil so vplivali mostovi čez Ljubljano. Konec XVIII. stoletja je imela Ljubljana tri mostove, ki so vezali oba Ljubljaničina bregova. Špitalski in Čevlarski most sta stara mostova, imela jih je že srednjeveška Ljubljana.³⁸ Tretji most je bil Šentpetrski, postavilo ga je vojaštvo leta 1776 v bližini nekdanje škofove brvi pri Sv. Petru za zvezo med vojašnico in mestom. Zato so ga imenovali tudi Kasarnski most. Mesto je sicer želelo, da bi most postavili tam, kjer je stala škofova brv, da bi moglo tudi škofa pritegniti h kritju stroškov. Do sporazuma ni prišlo in vojaštvo je most zgradilo, ne da bi mestni magistrat to vedel in nanj pristal.³⁹ Potem, ko je prvi leseni most odslužil, je bil v letih 1834 in 1835 zgrajen na novo, vendar ne na starem mestu, marveč nekako tam, kjer stoji današnji.⁴⁰ Leta 1815 so hišni posestniki šentpetrskega in poljanskega predmestja prosili mestni magistrat, da bi smeli na svoje stroške zgraditi most od mesnic čez Ljubljano. Mišljena je bila le nekaka brv. Nekaj let pozneje je mesto vzelo zadevo v roke in leta 1820 je bil postavljen lesen most na mestu današnjega Zmajskega mosta. Ker so bile v bližini mesnice in je služil v veliki meri mesarjem, so ga imenovali Mesarski most.⁴¹ Tudi Krakovčani in Trnovčani so se 1819 obrnili na okrožno glavarstvo s prošnjo, naj se napravi nov most, ki bi jih povezoval z mestom. Most naj bi bil med izlivom Gradaščice in Žabjakom. Po daljših pripravah je mestni magistrat leta 1823 dobil naročilo, naj razpiše licitacijo za nabavo potrebnega lesa. Leta 1825 je bil most zgrajen na sedanjem mestu. Stroški so šli delno

iz cestnega fonda, največ pa je prispevala mestna blagajna.⁴²

V začetku tridesetih let sta bila Čevlarski in Špitalski most, oba sta bila tedaj še lesena, zelo slaba. V zvezi z osuševalnimi deli na Barju so med 1824 in 1828 začeli vnovič poglabljati Ljubljano. Posledica poglobitve je bila med drugim, da so se stebri, koze in piloti obeh mostov po hitreje tekoči vodi omajali. Čevlarski most so morali za vozove zapreti, popravili so ga le toliko, da je bil prehod za pešce. Gubernij je 1834 zahteval, naj se stara mostova odstranita, ker je bila nevarnost, da se zrušita; zgradila naj bi se nova mostova. Da je bilo to nujno potrebno, so uvideli, toda mestne finance in pravice lastnikov prodajaln na mostovih, ki so postavljali za odkup pretirane zahteve, so zavlačevale končno odločitev. Gradnja dveh novih mostov naenkrat je bila preveliko breme za mestni proračun, čeprav so mislili, da bi si mesto v ta namen preskrbelo posojilo.⁴³ Iz finančnih zadreg se je porodil predlog, da bi namesto dveh dotedanjih mostov postavili enega samega, ki bi bil nekje sredi med obema. Gradbena direkcija je zagovarjala most od Kongresnega trga v črti njegove severne stranice k Ribji ulici. Nekateri člani občinskega odbora so predlagali zgraditev mosta med Gledališko stolbo in Krojaško ulico. Tretja varianta je predvidevala most na Dvornem trgu. Špitalski in Čevlarski most bi trenutno služil le pešcem, na njihovem mestu bi se pozneje postavile brvi.

Zgraditev novega mosta na enem izmed navedenih krajev bi zahtevala odkup in porušenje več hiš, zlasti na desnem bregu Ljubljane, kjer je bilo treba za dohod od brega Ljubljane do Mestnega trga urediti primerno široko ulico. Magistrat se je pričel dogovarjati s prizadetimi lastniki, da bi poizvedel, pod kakšnimi pogoji bi bili pripravljeni pristati na odkup hiš, ki bi morale biti porušene. Izkazalo se je, da bi morale mesto plačati, če naj bi se Krojaška ulica razširila na severni strani, lastnikom 58.100 gold. za odkup njihovih hiš; za hiše na južni strani — v primeru, da bi hoteli ulico razširiti v tej smeri — pa bi kupnina znesla 50.300 goldinarjev. Pri varianti mostu na Dvornem trgu bi bilo treba porušiti na Mestnem trgu eno hišo v celoti, drugo deloma. Lastnika sta zahtevala okrog 100.000 goldinarjev. Ti zneski so znatno presegle stroške, potrebne za gradnjo enega mostu. Po proračunu, ki so ga napravili, bi Špitalski most, zidan, stal 45.700 goldinarjev, torej manj, kot pa bi morale mesto v najugodnejšem primeru plačati odkupnine za hiše, ako bi se odločilo za gradnjo mosta na drugem kraju. Uvideli so, da je obnove obeh dotedanjih mostov najcenejša rešitev.⁴⁴ Vendar pa od te ugotovitve

Situacijski načrt sedanjega Trga revolucije z Zvezdo 1829 (MALJ, Reg. I fasc. 272, fol. 413)

do gradne novega Špitalskega mosta je preteklo nekaj let, do novega Čevljarskega mosta pa več kot dve desetletji.

Ko je bilo postavljeno vprašanje obnove obeh mostov, je občinski odbor, županov posvetovalni organ, priporočil, naj bi bila oba mosta zidana, stala naj bi na dveh zidanih stebrih in imela tri loke. Na mostovih naj bi bile urejene prodajalne, kot so bile do tedaj. Čeprav je bil Čevljarski most slabši, je bilo sklenjeno, zgraditi najprej Špitalski most, čez katerega je šel večji del prometa z vozovi. Čevljarski most bi še nekaj časa mogli z manjšimi stroški vzdrževati za prehod pešcev. Po proračunu so bili stroški za zidan Špitalski most na dveh stebrih in s tremi loki, za katerega so se izmed več načrtov odločili, predvideni v znesku 27.388 goldinarjev, za odkup prodajaln na mostu bi morali dati 15.860 goldinarjev, 1000 goldinarjev pa bi znašala kupnina za hišico na levem bregu Ljubljance, ki bi jo bilo treba zaradi drugačne lege mostu porušiti.⁴⁵ Gubernij je s tem načrtom soglašal pod pogojem, da je tak most dopusten glede na že opravljena in še predvidena dela v zvezi

z osušitvijo Barja; če bi v tem pogledu bil še kak pomislek, naj bi pripravili načrt za lesen most.⁴⁶ Pomisleki zoper most z dvema stebroma so se vzbudili pri dvornem stavbnem svetu, ki je načrt zavrnil, čes da bosta dva stebra strugo reke zožila in preveč ovirala odtok vode. Dvorni stavbni svet je zato priporočal, naj bi rečna struga ostala odprta in naj bi se raje postavil most brez stebrov; v prvi vrsti bi prišel v poštev verižni most.⁴⁷ Župan Hradecki s to odločitvijo ni bil zadovoljen in ji je ugovarjal, zavzemal se je za zidan most; vsako drugo rešitev je označil za provizorij, ki si ga mesto iz finančnih razlogov ni moglo privoščiti. Opozoril je, da je dvorni stavbni svet v svojem prvotnem predlogu priporočil zidani most z enim stebrom v sredini. Predlagal je, naj bi gradbena direkcija izdelala načrt za tak most. Leta 1841 je bil dokončno odobren načrt, napravljen v skladu z željami mestnega magistrata in gradnja mostu je bila oddana stavbeniku Janezu Piccu iz Beljaka.⁴⁸ Zanimivo je, da je gradnjo mostu prevzel tuj podjetnik. Verjetno takrat v Ljubljani ni bilo stavbenika, ki bi bil sposoben za tako delo. V tridesetih in

štiridesetih letih se v Ljubljani omenjajo le redki stavbni mojstri; navadno je bil le en sam, včasih pa ni bilo nobenega. To kaže tudi na majhen obseg gradbene dejavnosti v tistem času. Stavbenik Picco je prevzel gradnjo novega Špitalskega mostu za 39.499 goldinarjev, kar je bilo pod proračunskim zneskom, ki je znašal 45.700 goldinarjev.⁴⁹ Konec leta 1842 je bil most dograjen, malo pred dovršitvijo si ga je ogledal brat cesarja Ferdinanda, nadvojvoda Franc Karel, kateremu je bil posvečen, kakor dokazuje napis na mostu. Uradno so ga imenovali po nadvojvodu Frančev most; med ljudstvom se to ime ni udomačilo, še dolgo je bil Špitalski most, potem pa je po bližnjem frančiškanskem samostanu obveljal naziv Frančiškanski most.⁵⁰

Ko so pričeli gradnjo novega Špitalskega mosta, so pripravljali tudi načrte za nov Čevljarski most. Ker je mestu primanjkovalo denarja, se je gubernij zavzemal za zasilno rešitev, napravili naj bi le leseno brv za pešce. Župan Hradecki s tako polovično rešitvijo ni bil zadovoljen; hotel je, naj bi bil sredi mosta zidan steber, da bi se mogel pozneje zgraditi zidan most. Tako rešitev je priporočala tudi gradbena direkcija. Gradbeni oddelek državnega knjigovodstva je zavračal leseni most zaradi visokih cen hrasta in macesna ter je predlagal most iz litoželeznih cevi ali pa viseči verižni most, ki bi bil v primeri z drugimi najcenejši. Okrožno glavarstvo je s tem predlogom soglašalo.⁵¹ Zaradi slabih mestnih financ so morali gradnjo novega mosta odložiti za četrto stoletje. Med tem časom so stari most le toliko vzdrževali in popravljali, da je bil uporaben za prehod pešcev.⁵²

v.

Z gradnjo Šentjakobskega mostu je bilo združeno vprašanje ureditve ulic v njegovem okolišu. Na Bregu je bilo pristanišče, kjer so nakladali in razkladali blago, ki so ga prevažali po Ljubljanci med Ljubljano in Vrhniko. Promet po vodi je postal po francoskih vojnah živahnejši. Ceste, po katerih so blago vozili z vozovi na Breg, niso bile več kos naraščajočemu prometu. Po Salendrovi in Križevniški ulici so imeli vozniki z velikimi tovari težave; navzdol so morali močno zavirati, pri vožnji navzgor so potrebovali priprego. Cesto, ki so jo zgradili k Šentjakobskemu mostu, so uredili tudi kot dovozno cesto na Breg. Za ureditev te ceste je mesto odkupilo od Zoisa hišo, ki je stala nekako pred mostom in zemljišče nekdanjega Grabna (jarka pred mestnim obzidjem). Cesta se je nadaljevala na šentjakobski strani mosta, kjer je tudi bilo treba odkupiti in porušiti eno hišo.⁵³ Tako je bila do-

sežena tudi zveza od Tržaške ceste po sedanji Rimski cesti, Vegovi ulici, Cojzovi cesti, Levstikovem trgu in Rožni ulici do Karlovške ceste, ki je bila v veliko korist prometa po obeh državnih cestah. Zato je Šentjakobski most prevzela država in je leta 1839 tudi del Rožne ulice proglasila za erarično cesto.⁵⁴ Po zgraditvi ceste čez Cojzov graben je bila Gosposka ulica za težke vozove prepovedana. Promet z Brega na Dunajsko cesto se je začel usmerjati po novi cesti, od tod pa po Babji dolini (sedanji Vegovi ulici), Kongresnem trgu in Uršulinski ulici (začetek Titove ceste). Vegova ulica je nastala z zasutjem nekdanjega jarka pred mestnim obzidjem; za zasipavanje so uporabili material porušenega kapucinskega samostana. Sredi dvajsetih let so jo na nekaterih mestih nekoliko razširili, a za ureditev je mesto odkupilo nekaj zemljišča od tamkajšnjih hišnih posestnikov. Že tedaj se je pojavil načrt, za sedanjo Turjaško ulico, da se odpre zveza med Gradiščem in Novim trgom, kajti med knežjim dvorcem (na prostoru univerzitetne knjižnice) in poslopjem policijske direkcije (sedaj baletna šola) še ni bilo prehoda. Vegova in Uršulinska ulica nista zmogli močnega prometa zlasti pozimi sta bili zelo slabi, vozovi so obtičali v blatu ali pa se prevračali. Leta 1839 je gubernij prepovedal po teh ulicah vožnjo z težjimi vozovi (štirimi ali več konji), zlasti prevažanje merkatilnega lesa. Ulice so bile za tak promet preozke, vozovi so poškodovali tlak, bili so pešcem tudi nevarni. Težki promet naj bi šel čez Gradišče in naprej po glavni komercialni cesti, to je po Tržaški, ki je tedaj potekala nekako v smeri Prešernove ceste do Veselove ulice, potem proti današnjemu opernemu gledališču, od tod pa do Titove, nekdanje Dunajske ceste.⁵⁵ V tem okolišu je bila tudi Igriška ulica potrebna ureditve. Več hiš je segalo čez določeno stavbno črto. V letih 1840 do 1845 je mesto odkupilo nekatera zemljišča za njeno regulacijo.⁵⁶

Živahnejši trgovski promet je vplival seveda tudi na podobo prizadetih cest in ulic. Ob njih so nastajale gostilniške in druge z njimi združene stavbe, kjer so se ustavljali številni vozniki trgovskega blaga ter podeželski kupci in prodajalci, obiskovalci mestnega trga. K povečanju prometa je pripomogel trg za seno, slamo in steljo, ki so ga 1845 namestili na Luži (sedanjem Borštnikovem trgu), v Spodnjem Gradišču (Vegovi ulici) pa je bil trg za oglje in deske na vozovih.⁵⁷ Ob ulicah in cestah Gradišča se je naselila večina ljubljanskih trgovcev z žitom in deželnimi pridelki.⁵⁸ Za potrebe gostilniških in trgovskih obratov so bile nekdanje pristave prezidane v stanovanjske hiše, hleve in skladišča. V Nunski, poznejši Šelenburgovi ulici so bili leta 1841 urejeni

prvi prostori za šest prodajaln, v najem jih je vzel mestni magistrat za lastnike prodajaln na obeh mostovih, ki so morale biti opuščene. Vendar za te trgovske prostore ni bilo zanimanja, dva kramarja, ki sta ponudbo sprejela, sta prodajalni obdržala le kratek čas. Mesto se je sicer trudilo, da bi našlo najemnike med drugimi kramarji in obrtniki, toda če je katerega našlo, ni dolgo vztrajal, temveč je lokal kmalu zapustil. To je razumljivo, ulica je bila za trgovino še premalo prometna. Čeprav se ta poskus s trgovskimi prostori tedaj ni posrečil, je imel svojo dobro stran, ulica je dobila, sicer prezgodaj, trgovske lokale. V zvezi z razvojem mesta med Bregom in Tržaško cesto je bil tudi načrt nemškega viteškega reda, da bi svoje zemljišče na Mirju razdelil na stavbišča in bi se na njem zgradilo novo ljubljansko predmestje, ki bi — stalo bi na prostoru nekdanjega rimskega mesta — imenovalo Emona. Ko je načrt zazidave komenskega zemljišča leta 1826 obravnavala gradbena, gasilna in olepševalna komisija, je opozorila na pomanjkanje poti proti Krakovemu, Trnovemu in proti mestu, ovira za razvoj novega predmestja pa bi bil tudi močvirnati svet proti Gradaščici ter dva ribnika na tem zemljišču.⁶⁰ O načrtu za novo predmestje so razpravljali več let, celo dvorna pisarna se je z njim ukvarjala, do izvedbe pa ni prišlo. Parcelacijo in zazidavo zemljišča so ovirali že navedeni razlogi, pomanjkanje poti do sedanjih predmestij, deloma močvirnat svet in še nezasuta ribnika. Načrt je izgubil na svojem pomenu tudi z dograditvijo železnice Ljubljana-Trst, ki je napravila konec prometu na Ljubljani in na cestah, ki so vodile na Breg. S tem je tudi okoliš Gradišča izgubil svojo dotedanjo prometno vlogo.

Obenem z zgraditvijo novega Špitalskega mosta je bila preurejena glavna pot, ki je k temu mostu vodila od Tržaške in Dunajske ceste, Slonova, današnja Čopova, ulica. Na delu nekdanjega frančiškanskega vrta je mesto zgradilo 23 prodajaln kot nadomestilo za lesene kramarske kolibe, ki so stale nekoč na Čevljarskem in Špitalskem mostu. Slonova ulica je imela pred tem čisto predmestno lice, skoraj po celi dolžini desne strani se je razprostiral samostanski vrt, ograjen proti ulici z zidom. Prodajalne so njeno podobo popolnoma spremenile: prinesle so v ulico trgovski promet in jo vključile v mestno življenje.⁶¹ Po obnovitvi Šentpeterskega mosta leta 1835 — prvotno je most služil zvezi vojašnice z mestom — so zgradili cesto, ki ga je zvezala z Zaloško cesto (to ime je tedaj imela tudi sedanja Trubarjeva cesta).⁶² V istem času je mesto urejevalo cesto na obrežju Ljubljanske (sedaj Petkovškovo nabrežje).⁶³ Promet v tem

okolišu je zelo narasel, k povečanju je največ prispevala sladkorna rafinerija na Poljanskem nasipu. Za njene potrebe so dovažali na vozovih sladkorno moko in premog, ravno tako so odvažali sladkor in druge proizvode. Važna prometna žila za tedanjo Ljubljano je bila Zaloška cesta, ki je vodila k pristanišču na Savi. Velik del ljubljanskega trgovskega prometa je uporabljal vodno pot po tej reki (ogrsko in hrvaško žito, vino, premog iz Zagorja). Zaradi živahnega vozovnega prometa med Ljubljano in Zalogo je bilo treba trgovsko pomembnejšim delom mesta omogočiti boljšo zvezo z Zaloško cesto. Zato se je mesto lotilo ureditve, predvsem razširitve sedanje Komenskega ulice in vidovdanske ceste.⁶⁴ Ureditve teh ulic je deloma razbremenila začetni del Zaloške ceste (danes Trubarjeve).

Skrb mesta je bila v prvi vrsti usmerjena k ureditvi prometnih žil, ki so bile važne za blagovni promet. Manj zanimanja je bilo za regulacijo ulic v notranjem mestu. To kaže primer Židovske ulice. Ko je hišni posestnik v tej ulici nameraval prezidati svojo hišo in je dal porušiti tudi steno proti ulici, je gradbena, gasilna in olepševalna komisija opozorila magistrat na ugodno priložnost, za razširitev ulice. Hišni lastnik je bil pripravljen graditi v novi stavbni črti in prepustiti zemljišče za ulico za primerno odškodnino. Gradbeni komisiji se je zdela razširitev potrebna, ker je imela Židovska ulica dokaj živahen promet, vodila je h gledališču, kazini, dvorcu ter na Čevljarski most. Magistrat ni bil teh misli, zavračal je možnost za razširitev ulice, tudi ni mesto imelo denarja za odškodnino posestnikom.⁶⁵

VI.

Naraščajoči vozni promet na mestnem cestnem omrežju je postavil pred mestno upravo nove naloge. Dotedanji način graditve in vzdrževanja cest ni več ustrezal. Leta 1816 so pričeli z gradnjo kanalov in tlakovanjem cest. Ljubljana prej ni poznala podzemске kanalizacije; voda je odtekala kar po ulicah in uničevala njihovo nezaščiteno površino. Postopoma so po posameznih ulicah in trgih gradili kanale za odvajanje padavinskih vod. Med ulicami, ki so bile najprej kanalizirane, se omenjajo Slonova ulica s trgom pred frančiškansko cerkvijo ter Gradišče. Nato so prišle na vrsto sedanja Vegova ulica, Rožna ulica, Titova cesta od Trga revolucije do Ajdovščine, del Dalmatinove ulice, Krekov trg, Streliška ulica, Poljanska cesta do Šentpeterskega mosta ter Levstikov trg. Gradbena, gasilna in olepševalna komisija je leta 1831 hotela, da bi se zgradil kanal po sredi trga ob Zvezdi; ker je bilo premalo sredstev v mestni blagajni, je

ostalo le pri želji.⁶⁶ Ko so zaradi pospešitve odtekanja vode z Barja poglobili Ljubljaničo, so morali poglobiti tudi kanale, napeljane v njeno strugo. Hišni posestniki so se branili plačati stroške za poglobitev svojih kanalov, nekateri so šli s pritožbami do dvora, toda bili so zavrnjeni.⁶⁷

Da bi bila cestna površina odpornejša, so jo utrjevali s tlakovanjem. Za tlak so uporabljali okroglo kamenje savskega proda, ki so ga imenovali mačje glave. Na ta način so tlakovali že v prejšnjih časih mestne ulice z večjim voznim prometom, zlasti ulice, ki so vodile na Breg.⁶⁸ Po francoskih vojnah so pričeli obnavljati tlak iz okroglih kamnov najprej na cestah v notranjem mestu, nato so začeli tlakovati glavne prometne ceste v predmestjih. Toda uporabljeni način tlakovanja s savskim kamenjem se ni obnesel; pri močnem voznem prometu se je tlak prehitro izrabil. Župan Hradecki je bil leta 1840 za to, da se opusti tlakovanje sedanje Titove ceste med pošto in Ajdovščino, kjer je bilo središče voznega prometa. Bil je prepričan, da na tem delu ceste nobeno tlakovanje ne bi držalo. Bil je za temeljito posipanje ceste z gramozom. Navzlic njegovemu odklonilnemu stališču je bila cesta od Ajdovščine proti mestu leta 1841 tlakovana z dvojnimi italijanskimi tlakom ter z okroglim kamenjem. Leta 1842 so jo morali že obnoviti, leto nato pa je bila že tako slaba, da so jo morali nasuti z gramozom. Leta 1845 so jo tlakovali za poskus, čeprav je magistrat nasprotoval, z impregniranimi hrastovimi kladicami (panji).⁶⁹ Poskus se je dobro obnesel, zato se je magistrat za hrastov tlak tako navdušil, da je imel namen, postopoma tlakovati vse ulice na ta način.⁷⁰ Izkazalo se je namreč, da tudi na manj prometnih ulicah tlak iz okroglega kamnja ne zdrži veliko, zlasti belo kamenje je bilo premehko. Zato so se začeli zanimati za kamenje iz kamnoloma v Knapovžah; mestni magistrat se je obrnil tudi na pohorske kamnolome zaradi dobave granitnih kock.⁷¹ Ker pa je bilo tlakovanje z okroglim savskim kamenjem poceni, so nekatere ulice še vedno tlakovali z njim, druge so pa makadamizirali. Pogosto so se ponavljale tožbe, posebno glede prometnejših ulic, da je tlak slab in da so ulice skoraj neprevozne. Židovska ulica, kjer voznega prometa ni bilo, je bila tlakovana s kamnitimi ploščami; tlak so obnovili, ko so bile stare plošče izrabljene.⁷² Iz kamnitih plošč so bili tudi pločniki, ki so jih napravili po nekaterih ulicah, ponekod pa le pred pomembnejšimi poslopji. Pločnike je dal magistrat položiti ob hišah, katerih lastniki so plačali stroške polaganja; nekateri hišni posestniki so sami oskrbeli polaganje.⁷³

VII.

Nasadi in parki so bili prvotno zadeva zasebnikov, šele za časa francoskega medvladja se je začela zanje zanimati javna uprava. Med škofijo in Ljubljaničo so konec XVIII. stoletja stale mesnice in sejmske stojnice. Pozneje so sejmski prostor prestavili na današnji Krekov trg. Pod Francozi je škofija postala vladna palača, v njej je stanoval guverner, ki je leta 1812 dal nalog za ureditev nekdanjega tržnega prostora v javni vrt.⁷⁴ Dve leti pozneje je dal magistrat podreti tudi zidovje pri nekdanjem mestnem skladišču, s pridobljenim prostorom se je povečal vrt za škofijsko palačo.⁷⁵ V istem času kot vrt za škofijo so zasadili orehov drevored ob Ljubljaniči za semeniščem in nekdanjim licejskim poslopjem. Orehi so bili najbrž preblizu obeh zgradb in so jima jemali luč; potem ko so jih posekali, so zasadili lipe v večji oddaljenosti od poslopij. Ker je bil ta drevored za licejskim poslopjem, so ga imenovali Šolski drevored, zaradi bližine stolnice po tudi Stolni drevored; bil je le del takrat po vsem desnem bregu Ljubljaniče do stare klavnice pri prisilni delavnici zasajenega drevoreda. Postopoma so deli drevoreda izginili.⁷⁶

Francozi so izdelali načrt tudi za drevored v Tivoliju in na Celovski cesti. Po načrtu inženirja Blancharda naj bi se bila preuredila v drevored Celovška cesta od mestne meje do Pagliaruzzijevega vrta (pod Cekinovim gradom), od tod bi zaokrenil proti jugozahodu (smer nekdanjega drevoreda do glavnega dohoda v tivolski park, ki je bil deloma odstranjen zaradi preložitve železniške proge), od tam pa v sedanjo Cankarjevo cesto nekako do opernega gledališča. Na Celovski cesti je bila za cestišče predvidena širina 12 m, tedaj je bila cesta široka le 8 m, na vsaki strani naj bi bila jarka široka 1,5 m, nato pa drevored z dvojno vrsto dreves, cesta z drevoredoma ob obeh straneh bi bila široka 30 m. Drevored na Celovski cesti bi bil dolg 450 m; po načrtu bi ga pa mogli podaljšati za 250 m proti Šiški. Ostala dva kraka proti jugozahodu in po Cankarjevi cesti bi merila 865 m, skupaj torej 1565 m. Proračun je bil zaradi pomanjkanja finančnih sredstev napravljen le za prvih 450 m.⁷⁷ Francoska uprava svojega načrta tudi v tem omenjenem obsegu ni mogla več uresničiti. Po odhodu Francozev se je za drevorede zavzel guverner Lattermann. Sredstva so zbrali večidel s prostovoljnimi prispevki ljubljanskih trgovcev: stroške za drevored od današnjega opernega gledališča proti Tivolskemu gradu je prevzel Andrej Malič, ki je imel hotel na prostoru palače »Na-Ma« ob Cankarjevi cesti. Drevorede, ki so jih uredili po Blan-

chardovem načrtu, so zasadili najprej z jagnje-di in akacijami ter le s posameznimi kostanji, ki pa v družbi z akacijami niso uspevali. Leta 1822 so jih obnovili le s kostanji.⁷⁸ Gubernij je 1823 dal tudi pobudo za zasaditev dreves ob Dunajski cesti (sedanji Titovi) do savskega mosta. Ob tej cesti so zasadili topole.⁷⁹ Na tem mestu je treba omeniti še drevored Zvezdo, ki je bil zasajen obenem z ureditvijo Kongresnega trga.

VIII.

Od konca XVIII. stoletja, ko je bilo porušeno mestno obzidje, pa do srede prejšnjega stoletja, ko je bila skozi Ljubljano dograjena železnica Ljubljana-Trst, je bilo položenih nekaj temeljev za nadaljnji urbanistični razvoj. Novi mostovi ter nove oziroma za potrebe živahnejšega prometa preurejene ulice so povezale na novo nastale in razvijajoče se mestne dele. Zaslediti smo mogli tudi prizadevanja za določeno arhitektonsko in estetsko podobo posameznih novo urejenih trgov in ulic. Seveda se je urbanistična dejavnost gibala v ozkih mejah, ki so jih odrejale skromne možnosti mestnih financ. Marsikak načrt je ostal neizveden, ker ni bilo denarja za odkup hiš in zemljišč ali za postavitev večjih objektov, npr. vodnjakov.

Pobude za delo na urbanističnem področju so prihajale od raznih strani. Za ceste in mostove so bili glavni pobudniki prizadeti zasebniki. Na zunanjo podobo mesta so s svojimi predlogi, nasveti in tudi odločitvami vplivali deželna vlada in drugi državni organi, npr. gradbena direkcija. Nalogo, reševati mestne gradbene in urbanistične zadeve, je imela gradbena, gasilna in olepševalna komisija. Mestni magistrat se pravzaprav na tem polju ni mogel uveljaviti, omenjene zadeve niso sodile v njegovo področje. Tudi je razpolagal z zelo omejenimi finančnimi sredstvi, poleg tega pa je še za vse izdatke potreboval odobritev deželne vlade. Vkljub temu je župan Hradeckega pokazal veliko iniciativnosti pri raznih načrtih in si je prizadeval za njihovo izvedbo. Na njegovo pobudo je tudi nastalo novo naselje ob cesti pod Golovcem, kjer je začel prodajati mestni svet s pogojem, da kupci zgradijo hiše. Naselje je pozneje dobilo naziv Hradeckega vas (sedaj cesta).⁸⁰ V področje mestnega magistrata so prešle gradbene in urbanistične zadeve po letu 1848 z reorganizacijo občinske uprave. Gradbena, gasilna in olepševalna komisija je svoje posle izročila mestni upravi šele začetek 1851, ko je mesto nastavilo svojega gradbenega inšpektorja.⁸¹ S tem je njen obstoj prenehal in skrb za gradbeno in urbanistično podobo mesta je prešla na mestno občino.

OPOMBE

1. MALj. Cod. I/1, fol. 93. — 2. MALj. Reg I fasc. 2, fol. 40 sl. — Dr. Josip Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje. Ljubljana 1957, str. 181. — 3. MALj. Reg. I fasc. 144, fol. 484. — 4. MALj. Reg. I fasc. 3, fol. 13. sl. — 5. MALj. Reg I fasc. 120, fol. 130. — 6. MALj. Reg. I fasc. 144, fol. 484. — 7. MALj. Reg. I fasc. 12, fol. 200 sl., Allgemeine Polizeieinrichtung für die Hauptstadt Laibach im Herzogthum Krain. — 8. MALj. Reg. I fasc. 134, fol. 507—524, Instruction nach welcher sich die neu aufgestellte Bau- und Verschönerungs Feuerlösch-Polizeicommission zu benehmen haben wird. — 9. MALj. Reg. I fasc. 194, fol. 2 in 1269. — 10. MALj. Varia mag. IV (gradbena, gasilna in olepševalna komisija) fasc. 5, fol. 599. — 11. MALj. Reg. I fasc. 167, fol. 507 sl. — 12. Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illirien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschließlich des Jahres 1818 erlassen worden sind. Erster Theil. Laibach 1835, str. 284 sl. — Ersten Theiles 2te Abtheilung. Laibach 1836, str. 431 sl. in 440. — 13. MALj. Reg. I fasc. 192, fol. 181 sl. — Neue Organisation der Bau-, Feuerlösch- und Stadtverschönerungs-Commission in Laibach. Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien. Jahr 1825. 7. Band. Ljubljana 1828. Str. 170 sl. — 14. MALj. Varia mag. IV fasc. 1 do 9 vsebujejo spise gradbene, gasilne in olepševalne komisije za leta 1798—1809, ki dajejo podobo o njenem delu. — Vpogled v delo komisije za naslednja desetletja dajejo gradbeni spisi magistratne registrature, npr. fasc. 271, fol. 22 in 106, fasc. 273, fol. 9 sl. in 601, fasc. 389, fol. 159 sl. in 173 sl. ter ohranjeni spisi kresijske registrature v Mestnem arhivu, npr. fasc. K 21, konv. 15/3 in 15/4 iz 1825. — 15. MALj. Varia mag. IV fasc. 4, fol. 516; fasc. 6, fol. 5. — 16. MALj. Reg. I fasc. 188, fol. 696. sl. — 17. MALj. Varia mag. IV fasc. 7, fol. 634 sl. in 695. — 18. MALj. Reg. I fasc. 273, fol. 601. — 19. MALj. Reg. I fasc. 389, fol. 159 sl., fol. 173. sl. — 20. MALj. Reg. I fasc. 389, fol. 171 sl. — 21. MALj. Reg. I fasc. 121, fol. 4. — 22. MALj. Varia mag. IV fasc. 4, fol. 152 sl. — 23. MALj. Varia mag. IV fasc. 4, fol. 735; fasc. 5, fol. 350, 420; fasc. K 22, konv. 15/3—1823. — 24. MALj. Reg. I fasc. 238, fol. 235 sl. — Ivan Vrhovec, Iz domače zgodovine. Kako in kdaj so nam naredili ljubljansko »Zvezdo«. Ljubljanski zvon VI/1886, str. 272 sl. — Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Šelenburgove ulice v Ljubljani. Trgovski tovariš 1937. — 25. MALj. Reg. I fasc. 238, fol. 374 sl. — Andrejka, n. o. m. — 26. Ivan Vrhovec, Iz domače zgodovine. 5. Zvezda. Ljubljanski zvon XIV/1894, str. 140 sl. — MALj. Reg. I fasc. 381, fol. 1027 sl. — 27. MALj. Reg. I fasc. 239, fol. 566 sl. — 28. MALj. Fasc. K 15, spis 23/19. — 29. O problematiki trga v novjšem času prim. France Stele, Marijin trg. Kronika

slovenskih mest IV/1937, str. 147 sl. — 30. MALj. Reg. I fasc. 390, fol. 216 sl. — 31. MALj. Reg. I fasc. 121, fol. 500 sl.; fasc. 5, fol. 358. — A. Jellouschek, Nachrichten über die Herstellung des gegenwärtigen Schulgebäudes und über die Einführung der Lehranstalten in Laibach. MHK XV/1860, str. 93 sl. — 32. Ivan Vrhovec, Iz domače zgodovine. 4. Olepšava sedanjega »Franca Jožefa trga«. Ljubljanski zvon XIV/1894, str. 139. K naslovu poglavja Vrhovčevega članka je treba pripomniti, da je trg imel naziv »Cesarja Jožefa trg«. — 33. Vladislav Fabjančič, Knjiga hiš. III. del: Veliki trg, fol. 744 sl.; X. del: Poljansko predmestje, fol. 152 sl. — Denkschrift über die Gründung und innere Einrichtung der Sparkasse in Laibach und der Ergebnisse ihrer 50-jährigen Tätigkeit. Ljubljana 1870, str. 13 sl. in 31. — 34. MALj. Reg. I fasc. 388, fol. 463 sl. — 35. MALj. Reg. I fasc. 6, fol. 17 sl. — 36. Staroslav (Ivan Vrhovnik), Gostilne v stari Ljubljani. Ljubljana 1926, str. 42. — 37. Juša Serajnik-Vavken, Stavbni razvoj Gruberjeve palače v Ljubljani. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino VII/1959, str. 178 sl. — 38. Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana. Ljubljana 1955, str. 13 in 23. — 39. MALj. Reg. I fasc. 5, fol. 213 sl. — 40. MALj. Reg. I fasc. 5, fol. 240. — 41. MALj. Reg. I fasc. 188, fol. 1204 sl. in 1253 sl. — 42. MALj. Reg. I fasc. 193, fol. 37 sl. in fasc. 189, str. 390 sl. — 43. MALj. Fasc. K 15, 30/45—1831; Reg. I fasc. 271, str. 373 sl. — Dr. Rudolf Andrejka, Zgodovina kramarskih hišic v Prešernovi ulici. Kronika slovenskih mest V/1938, str. 70. — Andrejkova razprava (str. 17 sl., 65 sl., 129 sl., 203 sl.) podaja tudi historiat odkupa prodajaln na Špitalskem in Čevljarskem mostu v zvezi s pripravami za gradnjo novih mostov. — 44. MALj. Reg. I fasc. 271, fol. 354 sl.; fasc. 385, fol. 176 sl., fol. 249 sl.; fasc. K 15, konv. 23/19—1835. — 45. MALj. Reg. I fasc. 271, fol. 354 sl. — 46. MALj. Reg. I fasc. 385, fol. 249 sl. — 47. MALj. Reg. I fasc. 383, fol. 632 sl. — Fasc. K 15, konv. 23/19—1835. 48. MALj. Reg. I fasc. 386, fol. 198 sl.; fasc. 271, fol. 698 sl., 710 sl. — 49. MALj. Reg. I fasc. 383, fol. 634 sl. — 50. MALj. Reg. I fasc. 383, fol. 717 sl.; fasc. 470,

fol. 217. — Andrejka, n. o. m. str. 250 sl. — 51. MALj. Reg. I fasc. 383, fol. 402 sl. — 52. Andrejka, n. o. m. 132. — 53. MALj. Reg. I fasc. 189, fol. 390 sl. — 54. MALj. Fasc. K 16, konv. 15/42. — 55. MALj. Reg. I fasc. 189, fol. 316 sl., 331 sl., 350 sl.; fasc. 196, fol. 171 sl.; fasc. 385, fol. 10 sl.; fasc. K 15, konv. 2/13. — 56. MALj. Fasc. K 21, konv. 15/5—1820; Reg. I fasc. 387, fol. 208 sl. — 57. Ivan Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani. Ljubljana 1933, str. 260 sl. — Staroslav (Ivan Vrhovnik), Gostilne v stari Ljubljani. Ljubljana 1926, str. 42 sl. — MALj. Reg. I fasc. 987, XV/1 št. 13.601/1888, tržni red od 9. 8. 1848. — 58. MALj. Cod. XX/1 in 5. — 59. Andrejka, n. o. m. str. 131 sl. — 60. MALj. Fasc. K 15, konv. 11/3, 15/20; Reg. I fasc. 272, fol. 1021 sl. — 61. Andrejka, n. o. m. str. 71 sl. — 62. MALj. Reg. I fasc. 386, fol. 512 sl. — 63. MALj. Reg. I fasc. 388, fol. 102 sl. — 64. MALj. Fasc. K 14, konv. 3. — 65. MALj. Reg. I fasc. 390, fol. 79. sl. — 66. MALj. Reg. I fasc. 196, fol. 287, 486 sl.; fasc. 271, fol. 497 sl., 651 sl., 801 sl., 814 sl., 883 sl., 1016 sl., 1098 sl. — Josip Wester, Momenti v razvoju Ljubljane od l. 1787—1821. Kronika slovenskih mest I/1934, str. 23 sl. — 67. MALj. Reg. I fasc. 385, fol. 827 sl. — 68. MALj. Reg. I fasc. 6, fol. 89 in 120 sl. — 69. MALj. Reg. I fasc. 388, fol. 321 sl., 422 sl. — 70. MALj. Reg. I fasc. 390, fol. 823 sl.; fasc. 515, fol. 461 sl. — 71. MALj. Reg. I fasc. 389, fol. 576. — 72. MALj. Reg. I fasc. 389, fol. 1111 sl. — 73. MALj. Reg. I fasc. 196, fol. 166 sl.; fasc. 273, fol. 201. sl. — 74. MALj. Reg. I fasc. 161, fol. 496 sl. — Ivan Vrhovec, Iz domače zgodovine. I. Prva izprehajališča in prvi javni nasadi v Ljubljani. Ljubljanski zvon XIV/1894, str. 14. — 75. MALj. Reg. I fasc. 241, fol. 792. — 76. Vrhovec, n. o. m. str. 76. — 77. MALj. Reg. I fasc. 168, fol. 118 sl. — 78. MALj. Reg. I fasc. 188, fol. 16 sl. — Vrhovec, n. o. m. str. 76 sl. — Wester, n. o. m. str. 23 sl. — Alojzij Potočnik, Tivolski grad in park v Ljubljani. Kronika slovenskih mest V/1938, str. 231. — 79. MALj. Reg. I fasc. 241, fol. 839 sl. — 80. MALj. Reg. I fasc. 490, fol. 182 sl. — 81. MALj. Reg. I fasc. 516, fol. 1042; fasc. 518, fol. 248 sl., 319 sl.

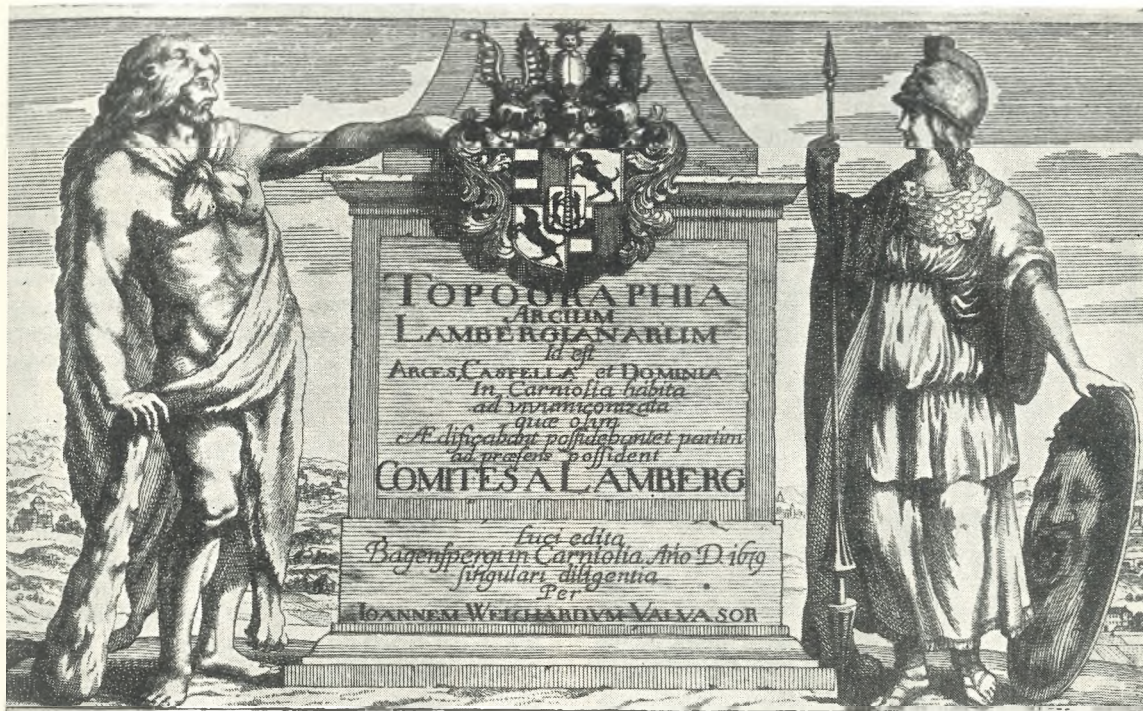

VALVASORJEVA TOPOGRAPHIA ARCIUM LAMBERGIANARUM

BRANKO REISP

Skoraj vsi, ki so kaj pisali o Valvasorju, zlasti pa tisti, ki so omenjali njegova dela, so kot tretjo Valvasorjevo publikacijo navajali Topografijo lamberskih gradov. Pisci so črpali ta podatek iz Valvasorjevega glavnega dela Die Ehre dess Hertzogthums Crain, Laybach — Nürnberg 1689, kjer je Valvasorjev korek-

da hrani en primerek tega dela Royal Society Library v Londonu pod signaturo 48. c. 26/143. a. 15. (Peter Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Laibach 1910, str. 203, 337). Valvasor je postal član angleške Kraljevske družbe leta 1687. Posredoval je tajnik družbe Thomas Gale, s katerim je bil Valvasor v pismenih

Naslovna stran Valvasorjeve Topografije lamberskih gradov

tor in komentator Erasmus Francisci v dodatku k VI. knjigi naštel dela »gospoda glavnega avtorja«. Podatek se glasi: »3. Topographia Arcium Lambergianarum, Castellorum, & Dominiorum in Carnioliā, ad vivum iconizata: (Das ist: Topographische Beschreibung der Lambergischen Schlösser /Kastellen/ und Herrschafften /so die Herren Grafen von Lamberg vormals/ in Crain /aufgebauet/ und besessen /auch theils noch heut darinn besitzen etc.) Wagensbergi, 1679. in Fol.« (Ehre VI, str. 368).

Več kot za naslov in podatek, sporočen po Francisciju, se o knjigi ni vedelo. Tisk je imel sicer v svoji biblioteki v Dolu pri Ljubljani še leta 1825 zbiralec kranjskih starin baron Jožef Kalasanc Erberg, pa ni prišel v evidenco. (J. K. Erberg, Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Crain... 1825, str. 142; rkp v AS). Šele Peter Radics, ki je več desetletij proučeval Valvasorja, je izvedel,

stikih in kateremu je pošiljal tudi svoja dela. Zato je razumljivo, da se je ta album bakrorezov ohranil prav v knjižnici družbe. Tudi Mirko Rupel je v Valvasorjevem berilu, Ljubljana 1951, zapisal: »Kolikor je znano, je tega delca ohranjen samo en izvod v Londonu.« (str. IX). Pri nas se je ohranil le osnutek za naslovno stran Topografije lamberskih gradov med gradivom, ki je prišlo obenem z Valvasorjevo knjižnico v današnjo Nacionalno in vseučiliško biblioteko v Zagrebu. Skicna knjiga za Topografijo sodobne vojvodine Kranjske ima kot zadnji, 358. list, naslovno stran, izdelano z rdečilom in tušem in signirano na levi strani: Nypoort del. (France Selè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo; GMS 9 1928, str. 40).

To Valvasorjevo delo, znano doslej le v londonskem primerku, je bilo do nedavnega v drugem izvodu ohranjeno tudi v neki pri-

vatni biblioteki v Sloveniji. Po posredovanju Trubarjevega antikvariata v Ljubljani si je to knjižno redkost pridobila Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani in s tem izpopolnila svojo zbirko Valvasorjevih tiskov. Muzejska knjižnica hrani že izredno redko Pasijonsko knjižico, Topografijo sodobne vojvodine Kranjske (v 2 izvodih), Ovidove Metamorfoze, izredno redko Topografijo solnograške Koroske, Prizorišče človeške smrti in Slavo vojvodine Kranjske (v 2 izvodih).

Valvasor je iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske (Topographia Ducatus Carnioliae Moderna, 1679) izbral osemindvajset podob lamberskih posestev na Kranjskem, dodal poseben naslovni list in list s posvetilom grofu Janezu Maksimilijanu Lambergu. Tako je nastala posebna bibliografska enota, urejena podobno, kot Topographia Carinthiae Salisburgensis iz leta 1681.

Tekst naslovne strani, ki je tokrat prvič objavljena, se glasi nekoliko drugače, kot je zapisal Francisci, in to: Topographia Arcium Lambergianarum, id est Arces, Castella et Dominia in Carniolia habita ad vivum iconizata, quae olim aedificabant, possidebant et partim ad praesens possident Comites a Lamberg. Luci edita Bagenspergi in Carniolia Año D. 1679 singulari diligentia per Ioannem Weichardum Valvasor.

(Topografija lamberskih gradov, to je po naravi upodobljeni gradovi, trdnjave in gospostva na Kranjskem, ki so jih grofje lamberski nekoč zgradili, jih imeli v lasti in jih deloma še danes imajo. Izdal v Bogenšperku na Kranjskem leta Gospodovega 1679 s posebno prizadevnostjo Janez Vajkard Valvasor).

Naslovni list je vrezal v baker Andrej Trost. Med naslovnim listom in slikami lamberskih gradov je list, ki ima na prednji strani latinsko posvetilo grofu Janezu Maksi-

milijanu Lambergu, na hrbtni strani pa samo latinski anagram. Ta list je kakor druge tekste v Valvasorjevih zbinkah bakrorezov tiskal verjetno Janez Krstnik Mayr v Ljubljani.

V dedikaciji pravi Valvasor, da je bilo vseh lamberskih gradov osemindvajset. Toliko je zbranih tudi podob v tej topografiji. Ker je grad Kamen pri Begunjah (Stain) prikazan dvakrat, je sicer upodobljenih le sedemindvajset gradov, kljub temu je knjižica skoraj gotovo popolna. Valvasor je uporabil za odtise iste plošče kot v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske — čeprav z nekaterimi spremembami v ploščah — in zato sta obe deli seveda tudi enakega formata. Ta izvod je vezan v temnorjavo usnje. Obe platnici imata v usnje vtisnjen okrasni rob in v sredini elipsast venček. Vezava je stara.

V Topografiji lamberskih gradov so — po vrsti — naslednje upodobitve: Altgvetenberg, Draskhoviz, Drogembl, Egkh bey Putpetfch — Berdo, Gimpl — Kumpole, Gvetenberg, Habach, Hallerstein, Hoffdrogembl, Hoffmanspurg, Die Statt Vnd Schloß Laas, Manspurg — Mengush, Nevdeck, Nevmarcktl, Ortteneegg, Revtttenbvrg, Rottenbichell, Savenstein, Saverch — Zaverh, Scherenbichell, Schneeberg — Sneperg, Smreck — Smrekha, Stain, Stain Uon Der hinern Seiten, SteinpvcHELL, Törmetsh, Waissenstain, Willingrain. Imena gradov in krajev navajam tu v isti obliki, kot so napisani na originalnih listih. Razvidno je torej, da je Valvasor za odtise, zbrane v tem dedikacijskem albumu, odstranil s plošč, razen pri šestih izjemah, slovenska imena. Odstranil je tudi številke, ki jih imajo ti listi v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske, kar se razločno vidi npr. pri odtisu gradu Zavrha in Smreke. Ponekod je odpadla tudi signatura WD (= Valvasor delineavit), drugih bistvenih razlik med odtisi v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske in med odtisi v Topografiji lamberskih gradov pa ni.

KOSITRARSKA OBRT NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

BRANKO KOROŠEC

1.

Kositrarstvo kot samostojna obrt se je na Štajerskem razvilo šele v dobi, ko so si mesta Maribor, Celje, Ptuj, Radgona in Slovenjgradec okvirno določila in uredila svoje mestne statute, tržna pravila in obrtne zakone. Naraščajoče potrebe meščanstva teh mest, ki se je v noši, obnašanju, oblikah družabnega življenja in opremi svojih meščanskih domov vse bolj zgledovalo in skušalo posnemati svojo deželno gospodo, so narekovale pospešen razvoj tudi tistih obrti, ki so dotlej vsaj v glavnem dajale svoje usluge le cerkvi in njenim potrebam. Livarji zvonov že zgodaj niso več ulivali samo zvonov, temveč so iz bakra in kositra, ki si je prav na prehodu iz XV. v XVI. stoletje utrl pot v srednjeevropske livarne, ulivali poleg strogo cerkvenega pomožnega posodja, svetilnic, kadilnic in podobnega tudi že posodje za »posvetno« rabo kot krožnike, vrče, sklede, kandelabre in podobno. Vzorce za svoje izdelke so povzeli kratko malo po vzorcih srebrnega in zlatega posodja, izdelkov zlatarjev in pasarjev vladarskih ali knežjih dvorcev bogatejših italijanskih, francoskih in flandrskih dežel. Gosposka Srednje Evrope, predvsem dežel pod habsburško krono, si po posledicah tridesetletne vojne takšnega razkošja v srebru in zlatu ni mogla privoščiti, toliko manj še njeno meščanstvo. Zato ni prav nič presenetljivega, če se je ravno kositrarska obrt v teh deželah najbolj razmahnila, saj je kositer — »meščansko srebro« — kot polzlahтна kovina s svojim polnim sijajem zlahka konkuriral srebru, bil pa je hkrati cenejši in dosegljivejši.

Kot že omenjeno, sta v Srednji Evropi sloveli dve središči kositrarske umetne obrti, severnoitalijanski Milano in južnonemški Nürnberg. Od tod je kositrarska obrt v kratkem prodrla v vsa večja mesta in dalje v provinco, si tam najprej utrdila tržišča, potem pa še delavnice. Medtem ko se je južnonemško kositrarstvo bohotno razvilo ter doseglo za določen čas stopnjo skoraj industrijske proizvodnje, se je nasprotno italijansko kositrarstvo ves čas borilo proti konkurenci zlatarjev in pasarjev, ki jih je prav obdobje italijanske renesanse in baroka povzdignilo v prevladujočo umetno obrt. Ker v bogatih mestih srednje in severne Italije kositer ni mogel konkurirati srebru in zlatu, je sledilo preseljevanje italijanskih kositrarskih mojstrov in njih družin v sosednje, predvsem južnonemške in avstrijske dežele. Tako se v

prvi polovici XVII. stol. pojavijo tudi na Koroškem in Štajerskem med nemškimi in redkimi domačimi mojstri tudi italijanski priseljenci, ki se v naših deželah ne samo ustale,

Der Kandelgießer.

Sl. 1. Kositrarska delavnica iz XVI. stoletja
Lesores Iosta Amana v knjigi »Popis vseh stanov«
iz l. 1568

temveč kaj pogosto celo izpodrinejo svoje nemške tekmece. Imena Zamponi v Judenburgu, Gradcu, Dunaju in Salzburgu, Caminoli v Mariboru, Stretti v Celju in Cerotti v Ptujju se pojavljajo na kositrskih izdelkih poleg Harschov, Hammerjev in drugih skozi vso drugo polovico XVIII. stoletja, v XIX. stol. pa na slovenskem Štajerskem celo prevladujejo ter ostajajo edini kositrarski obrtni mojstri štajerskih mest vse do dobe, ko so porcelan, fajansa in emajl zadali smrtni udarec tej izrecno meščanski polumetni obrti.

Ker takratna slovenska mesta niso bila tolikšna, da bi vsako izmed njih lahko imelo svojo kositrarsko obrtno bratovščino, ceh, sta bili za Štajersko, Koroško in Kranjsko, torej za vse slovensko ozemlje pod habsburško krono, ustanovljeni dve kositrarski cehovski

skladnici v Gradcu in Celovcu. Mariborski, celjski, ptujski in radgonski kositrarji so pripadali graški obrtni skladnici, ljubljanski pa skladnici v Celovcu. Deželna uprava pa je tudi določila število mojstrov-kositrarjev, ki jih je posamezno mesto lahko imelo brez škode za obrt in njeno trgovino. Tako je bilo v času največjega razmaha te obrti, konec XVIII. in v začetku XIX. stoletja, dovoljeno opravljati obrt in prodajati svoje izdelke v Mariboru največ dvema obrtnima mojstroma, v Celju, Ptuj in Radgoni pa po enemu. Deželni obrtni zakon je zelo strogo urejeval cehovsko politiko, odnose med mojstri in pomočniki, učno dobo vajencev, dobo pomočniških potovanj, potek mojstrskih in pomočniških izpitov, določeval izpitno delo, pristojbine bratovščini in kazni za prekrške. Prvi doslej znani in za Štajersko veljavni vladni odlok, ki se nanaša na kositrarsko obrtno dejavnost, je generalni mandat cesarja Ferdinanda I., izdan 2. decembra 1557, s katerim »v svojem kraljestvu, vojvodstvu in deželi« prepoveduje uvoz vsakršnega inozemskega kositra, prav tako tudi njegovo prodajo ali obdelavo. V svojem mandatu omenja, da prihaja zelo veliko obdelanega kositra po tihotapski poti iz Nürnberga, kar seveda povzroča zastoj v prodaji izdelkov domačih mojstrov. Konkurenca pretihotapljenih kvalitetnejših izdelkov vodilnega nemškega kositrarskega središča je bila namreč predvsem v provinci tako močna, da tudi cesarjeva prepoved še nekaj časa po izidu ni mogla obveljati.

Naslednje leto (1558) so vložili mojstri graške cehovske bratovščine, v katero so bili inkorporirani tudi kositrarji slovenske Štajerske, vlogo na graški magistrat, v kateri znova protestirajo proti uvozu in prodaji inozemskega (beri: nürnberškega) kositra. Del pritožbe je naperjen proti nekaterim graškim trgovcem, navedenim imenoma, češ da se ne drže cesarjeve prepovedi ter da »Georg Grebinger, svetovalec v Gradcu, Hanns Hammer iz Leobna, Wolfgang Weiss iz Nürnberga in Joseph Pintsching iz Woitsberga na Koroškem prodajajo tam (v Nürnbergu) izdelani kositer (kositrne predmete) po vsem Štajerskem in posebej v Gradcu.« Obtoženi trgovci so se pred magistratom branili z izgovorom, da so iz Nürnberga uvoženi kositrni predmeti signirani kot »preizkušeni kositer«, torej kot kvalitetnejše blago, ki je boljše od izdelkov domačinov. Uvoženi, pravilneje pretihotapljeni predmeti naj bi bili samo »tolčen kositer«, kakor trdijo, toda tudi uvoz tolčenega posodja iz boljše kakovosti kositrne zlitine je bil po cesarjevem dekretu prepovedan. Pritožba zoper trgovino z uvoženimi kositrnimi predmeti ni imela uspeha, saj je še isto leto (1558) gra-

ški magistrat pritožnikom odgovoril, naj se raje sprijaznijo s tem in tako ali drugače pobotajo z ovadenimi trgovci.

Dne 20. marca 1592 je bil izdan nov vladni patent, ki je uvažal popolnejši kositrarski obrtni zakon in je deloma ostal v veljavi tudi v naslednjih dveh stoletjih. Poudariti je treba, da pred tem zakonom signiranje z mojstrskimi in mestnimi, še manj s kvalitetnostnimi žigi v štajerskih, koroških in kranjskih kositrarskih delavnicah vsaj v splošnem še ni bilo uveljavljeno in ne v rabi. Prav to je vzrok, da ni znana prav nobena signatura kositrarskih delavnic na Slovenskem iz XVI. stoletja. Obrtni zakon, ki je izšel na temelju tega patenta, je bil tiskan v Gradcu kot »Kositrarski red vojvodine Štajerske« in ga je tiskal vladni tiskar Georg Widmanstetter leta 1593. V njem določa nadvojvoda Ernest »nov obrtni zakon«, ki ga je sicer pripravil že njegov bratranec nadvojvoda Karel, pa »zaradi žalostnega primera smrti mirujoči zakon ni mogel biti vpeljan v polno veljavo«. Vsa uvožena ali v tujini nakupljena kositrnina naj bi bila po tem zakonu pregledana po dveh nadzornikih ter kakovost njene zlitine (razmerja kositra in svinca) natanko preizkušena. Za Štajersko — v Gradcu — naj bi ta nadzor izvajala mestni sodnik in eden izmed zaprišeženih mestnih kositrarskih mojstrov, ki pa morata obenem paziti tudi na to, da bo ves tak »cin« popisan tudi pri mestnih davkarjih. Nadzor in preizkušanja naj bi se opravljala vsakih 14 dni, po potrebi tudi pogostejše. Prav tako morajo biti pregledani predmeti potem tudi signirani z letnico nadzora in mestnim žigom (v tem primeru z grbom Gradca — vzpenjajoči se lev, »Pantlthier« — kar je hkrati emblem štajerskega deželnega grba). Predmeti pa, ki so bili iz uvožene kositrne zlitine uliti v domačih delavnicah, morajo poleg omenjenih nositi tudi signaturo izdelovalca. Strogo je prepovedana vsaka trgovina z nesigniranimi izdelki. Poleg tega je v vsej deželi prepovedana prodaja kositrnine, katere zlitinsko razmerje ne ustreza zahtevi novega obrtnega zakona. Kot kvalitetni kositer (»gutte fein Zinn«) velja medeninastokositrena zlitina brez svinca, iz nje so uliti (izdelani) v glavnem tako imenovani tolčeni izdelki. Slabši, ki ima v sestavi zlitine različne odstotke svinca ter je označen kot »tretak, četrtak ali desetak« (»zum Dritten, Vierten, zum Zehnten«), pa je povsem prepovedan za obdelavo in prodajo. Stari, doslej uporabljani, s svincem mešani kositer, naj se uporablja »samo v hišni potrebi in prav nič za prodajo, dopuščeno pa je uporabljati in obdelovati ga v mešanici desetaka«. Ne bo odveč, če pripomnimo, da je prav iz te kakovostne zlitine ulito največ v

današnji čas ohranjenega kuhinjskega posodja, šesterorobnih vodnih ročk, imenovanih tudi aquamanil. Izdelki iz takšne zlitinske mešanice pa morajo biti v Gradcu še posebej signirani s številko 10, v drugih mestih in trgih dežele pa z mestnim ali trškim znakom, mojstrovimi inicialkami in kvalitetsno oznako. Spet moramo pripomniti, da se to, razen v redkih primerih, ni izvajalo niti v samem cehovskem središču, v Gradcu, še manj pa v delavnicah Maribora, Celja ali Ptuja. Tudi prodajna cena kositrnine te kvalitete je bila določena na največ 20 kr za funt in se ni smela prekoračiti. Prodajna taksa se

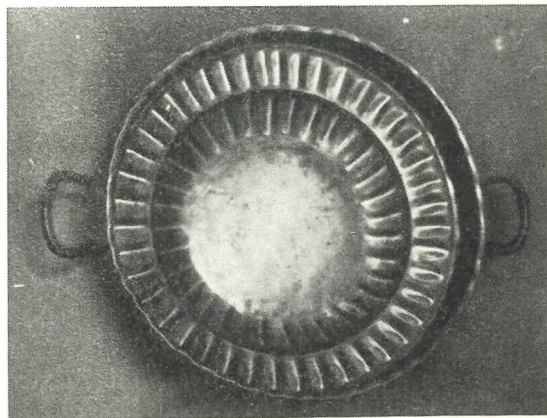
Sl. 2. Vrč splavarskega ceha iz Vuzenice
Izdelek mariborskega kositarja F. Caminollija ml.
(1820—1862)
Vrč hrani Pokrajinski muzej v Mariboru

je ravnala po teži, določena pa je bila tudi proizvodna cena izdelovalca, ki pa se je kasneje z deželnimi ali mestnimi odloki večkrat spreminjala. Sami kositrni izdelki so bili razdeljeni v tri skupine:

1. Gladki, »težki izdelki« — vrči, skleda, krožniki in pladnji — izdelani iz čistega, finega kositra (Engelzinn, signiran s podobo angela) ali iz medeninasto-kositrne zlitine, 2. Manj čisti in pikirani fini kositer — steklenice, tekočinske mere, vrčki in drugi namizni predmeti ter 3. Izdelki iz svinčene zlitine kositra v razmerju 1 : 10.

Isti zakon tudi določa, da sme vsakdo — seveda proti plačilu posebne takse — zahtevati po mestnem nadzorniku opravljeni pregled kositra ali izdelka ter dalje, da morajo biti posebno strogo nadzorovani tolikokrat ovajani inozemski trgovci kositrne robe. Na ta kositrarski zakon so morali priseči vsi deželni kositrarski mojstri.

Dodatna naredba, ki pa se v naslednjih stoletjih predvsem iz trgovskih razlogov ni mogla obdržati v veljavi in je bila najpogostejši vzrok stalnih prepirrov in tožb med kositrarji, je določala stalno naseljenim mojstrom pravico do prodaje njihovih izdelkov le v lastnih trgovinah (ali stojnicah pred delavnicami), medtem ko so tuji, potujoči kositrarji ali kramarji s kositrno robo smeli svoje in uvožene izdelke prodajati samo na letnih sejnih. Prav s temi pa so imeli štajerski — in prav tako koroški in kranjski — kositrarji največ preglavic in se zato tudi največ pritožujejo zoper »motilce (stoerern) in tiste, ki se v svoji obrti težko prebijajo, ki neopravičeno, kot nečlani in največkrat potikajoč se po deželi opravljajo svojo obrt«. Naredba nadalje zelo odločno določa, da naj se »vsi motivi in potujoče ali potikajoče se osebe, ki opravljajo to obrt, oblastno preganjajo, tisti pa, zasačeni pri dejanju, se poleg odvzema orodja in robe resno kaznujejo tako pri sodišču kot krajevni obrtni zvezi ali delavnici«. Po resnosti zakona moramo torej mirno soditi, da je bilo takih kršitev obrtnih predpisov kar precej. Vendar je bila večina teh »prestopnikov« že nekaj let po objavi tega zakona sprejeta v obrtne bratovščine, kar je bilo štajerskemu kositrarskemu roko-delstvu prej v prid kot v škodo, saj je bila večina teh »prišlekov« dobrih mojstrov, ki so se s svojimi storitvami v obrti povzpeli do zavidljivega ugleda ter s tem starejše, lahko rečemo že »zarjavele« mojstre spravljali v zadrego in nemir. Prav ta točka zakona pa je postala zakonska podpora mnogim gornje-italijanskim kositrarjem in njihovim družinam pri migraciji v avstrijske dežele. Skoraj tretjina štajerskih kositrarjev so bili Italijani ali »potujoči Milanezi«, kot jih imenujejo cehovski akti v Gradcu, pridni in zelo skromni ljudje, ki so se naselili po deželnih mestecih

Sl. 3. Namizna skleda, eden pogostih izdelkov celjskega
kositrarja J. B. Strettija (1780 — okoli 1800)
Posodo hrani Pokrajinski muzej v Mariboru

izven Gradca — v Celju, Mariboru, Ptuj, Leobnu in Beljaku — ki pa so s svojimi cenami, a kvalitetnimi izdelki neusmiljeno konkurirali graškim mojstrom. Z budnim očesom za dobiček so prišli največkrat sami v deželo, potegnili za seboj ženo in otroke in končno, seveda prav po italijansko, še brate in nečake. Tako nastajajo pravcate družinske dinastije sicer prilagojenih, a še napol italijanskih kositarjev z zvenečimi romanskimi imeni, ki jim je moč slediti daleč v XIX. stoletje, torej v čas, ko so domačini že pričenjali opuščati svojo obrt.

Dne 21. marca 1639 je cesar Ferdinand isti kositrarski obrtni zakon ponovno izdal ter tako znova podkrepil njegovo veljavo. Dne 19. junija 1709 je cesar Jožef potrdil svoboščine kositrarjev na osnovi obrtnega zakona iz marca 1639 ter mu v podkrepitev dodal odstavek, v katerem pravi, »da bo ta zakon ostal v veljavi tako trdno, kot goreče vztrajajo njegovi kositrarski mojstri pri veri v rimskokatoliško cerkev in svojem obveznem cerkvenem opraviilu«. Karel VI. je gornji zakon prav tako potrdil in ga 2. novembra 1720

uveljavil, vse dokler »mu moč ne bi bila odvzeta po kakšnem drugem deželnem zakonu«. Pristavil je le točko, v kateri odpravlja pred osmimi leti uzakonjeno omejitev števila obrtnikov in priporoča povečanje in razširjene obrti.

Tudi Marija Terezija je z vrsto zakonskih odločb posegla v kositrarsko obrtno zakonodajo. Julija 1770 je izdala ponovno odločno prepoved vsakega uvoza tujega kositra, decembra istega leta pa patent z določbami o zlitinski kakovosti kositra domačih izdelkov. Dopolnjeni, prav pedantno v podrobnostih obdelani obrtni red kositrarjev pa je izdal oktobra 1774 dunajski župan in obrtni svetovalec Jožef Georg Hörl z zakonskimi določili o mojstrih, pomočnikih in vajencih. Ta, doslej najpopolnejši kositrarski obrtni zakon ni doživel naslednika ter je ostal v veljavi vse do konca XIX. stoletja.

V drugi polovici XVIII. stoletja prične kositrarska obrtna dejavnost v Gradcu in Celovcu, torej obeh vodečih obrtnih središčih, hirati in si ne opomore več. Prav nasprotno pa se dogaja v mestih slovenske Štajerske, kjer so vodstvo v obrti prevzeli kositrarji italijanskega rodu in imen. Mariborska kositrarska dejavnost je šele s Caminollijem zaživela v vsem svojem razmahu, enako pridobi Celje s Strettiem in Ptuj s Cerotijem. Iz njihovih delavnic prihajajo izdelki, ki prav v ničemer ne zaostajajo za onimi iz do nedavna monopolnih kositrarskih centrov Gornje Štajerske ali sosednje Bavarske. Kljub hudi konkurenci izdelovalcev »belega posodja« (fajansa in porcelan) jim je uspelo obdržati tržišče in obrt še ves čas tja do šestdesetih let preteklega stoletja, torej v čas, ko je ljubljanski kositrar Nolly obrt že opustil.

Štajerski kositrarji so bili dobri rokodelci, njihovi kolegi italijanskega porekla celo umetniki v svojem poklicu. Svojo obrt so opravljali v duhu starih obrtniških tradicij, izbor njihovih izdelkov je le izjemno presegal meje splošnih meščanskih potreb, izjemna naročila reprezentativnih primerkov so izvrševali po kalupih kolegov iz južnonemških kositrarskih središč. V glavnem pa ulivajo po oblikah, prevzetih iz rodu v rod, dopolnjujejo v teku svojega življenja izbiro kalupov vedno znova ter zastarele odlagajo. Kositrarske delavnice prehajajo z mojstra na mojstra, novo delovno mesto je bilo le redkoma odprto. Pomočniki se poročajo z mojstrskimi vdovami, kositrarske hčere, ki so dedovale očetovo mojstrsko pravico, pa si poiščejo mladega pomočnika, ki potem istočasno s poroko pridobi tudi meščanstvo in pravico do opravljanja obrti kot mojster. Tako je poročna matrika nekega kositrarskega mojstra zelo važen datum, ki

Sl. 4. Preprost cehovski vrč tradicionalne oblike, izdelava ptujskega kositrarja Pavla Polsterja, (1644—1667)
Vrč hrani Pokrajinski muzej v Mariboru

ga znova najdemo na njegovi signaturi. Večina kositrarskih porok je bila sklenjena le razumno, iz gmotnih razlogov; v teh zakonih nosi žena opazno trši del na svojih ramah, pogoste zgodnje smrti mojstric so posreden dokaz za to. Mojster-vdovec sklone čisto že po enomesečnem žalovanju novo zvezo. Mlada mojstrica pa največkrat spet preživi svojega soproga ter preda tako obrt kot svojo roko novemu, mlajšemu kandidatu. Mladi pomočniki so bili prisiljeni iskati prilike porok s takimi ostarelimi mojstrskimi vdovami. Le tako so se mogli osamosvojiti ter si plačati pravico meščanstva, brez katere mojstrskih pravic ni bilo mogoče doseči. Tudi obrtnih pravic si ni mogel kupiti vsak, še manj pa mlad pomočnik, ki zlepa ni zmozel 200 do 500 forintov prihranka, kolikor so zanje pač zahtevali.

Kositrarji Štajerske pa tudi Kranjske in Koroške niso bili nikoli bogataši. Gmotna stiska je bila skoraj stalni spremljevalec njihove dejavnosti. Le dobro stoletje, med leti 1650 in 1750, ter deloma prehodna leta XIX. stoletja pomenijo gmotni vzpon nekaterih štajerskih kositrarjev. Vojne, slaba prodaja, tihotapstvo in skrivna prodaja z uvoženimi južnonemškimi izdelki zavirajo delovanje marsikaterih kositrarskih delavnic, vse dokler potem v XIX. stoletju kositrarsko obrtništvo ne presahne, saj svojih ljudi ne more več preživljati.

Lepo oblikovani vrči in vrčki z reliefnimi robovi in okraski bogati krožniki in sklede in ne nazadnje v obliki pestri, pa zaradi tradicionalne konservativnosti slogovno neizmaljeni in v izvedbi plemeniti uporabni predmeti so soliden dokaz obrtne spretnosti ter, lahko rečemo dostikrat izbranega okusa naših štajerskih mojstrov, ki v primeri z avstrijskimi kolegi dostikrat nezasluženo veljajo le za provincialce.

2. KOSITRARJI V CELJU

Enako kot v srednjeveški Ljubljani se je tudi v Celju zvonarska livarska obrt ustalila znatno prej kot kositrarstvo. Spodnja Štajerska, katere drugo važnejše središče je bilo zgodovinsko mesto ob Savinji, je usmerjala svoje težnje predvsem proti Gradcu, od koder se je na Štajersko širil poleg gospodarskega tudi ves kulturni vpliv.

Prvi doslej znani livar zvonov in kositrar v Celju je bil brat ljubljanskega kositrarja Blaža Zingiesserja, BENEDIKT ZINGIESSER, ki je v Celju in okolici deloval nekako istočasno kot Blaž v Ljubljani in je umrl pred letom 1555.¹ Njegova kositrarska dejavnost se je

verjetno omejevala predvsem na ulivanje nekaterih cerkvenega posodja in pribora, s kakršnim so revnejše spodnještajerske fare nadomeščale dražjo srebrnino. Kar je bilo v tej dobi v rabi kuhinjske in namizne kositrnine, jo je v glavnem posredovala trgovina z deželnim kositrarskim obrtnim središčem v Gradcu, ki si je vsaj v začetku XVI. stol. lastil popolni monopol ulivanja in prodaje kositrnine na Štajerskem. Po Zingiesserjevi smrti je Celje ostalo daljši čas brez lastnega livarskega mojstra ali kositrarne. NIKOLAJ BOSET, ljubljanski zvonar, ki je občasno ulival zvonove tudi v Celju, je skušal Zingiesserjevo delovanje obnoviti, toda šele njegovi nasledniki, od katerih pa nam ni nobeden imenoma znan, so celjsko livarno zvonov in kositra znova obudili v življenje. Kupci kositrnine v obrtnim središčem odmaknjenih provincialnih mestih pa so konec XVI. ter skoraj vse XVII. stoletje prav radi segali po izdelkih potujočih šušmarjev, največkrat italijanskega porekla, ki so mestnim mojstrom zaskrbljujoče konkurirali tako v kvaliteti izdelkov kot v nizki ceni. Njihovo obrtno podjetnost na celjskem kositrarskem tržišču po letu 1699² nam posredno potrjuje pritožba drugih celjskih obrtnikov, predvsem kositrarja Hansa Adama Hammerja, ki so se pri deželni upravi v Gradcu pritožili nad podjetnostjo »laških vrtnjencev«, kot jih v svojem dopisu imenujejo.³

Hans ADAM HAMMER, celjski meščan in kositrar, se je obrti izučil v Gradcu pri mestnem kositrarju Leonhardu Mellyju⁴ v letih med 1669 in 1674. V Celju je deloval od leta 1675 dalje kot samostojen mestni obrtni mojster. Pri njem se je izučilo obrti tudi nekaj kasneje pomembnih kositrarskih mojstrov, med njimi znani Johann Puckelsheimb s Koroškega.⁵ Hanns Hammer je še pred letom 1700 prepustil vodstvo svoje delavnice sinu ANTONU HAMMERJU, ki ni samo nadaljeval očetove obrti, temveč dosegel leta 1706 tudi čast mestnega župana (Bürgermeister).⁶ Anton Hammer je upravljal celjsko kositrarno do svoje smrti, zatem je prešla v roke drugega celjskega meščana in kositrarja Jožefa Göka. JOŽEF GÖK (Göck, Gög, Kek?) je postal kositrarski mojster že pred letom 1750, obrti pa se izučil pri Antonu Hammerju, končal pa v Gradcu. Med leti 1763 in 1767 se je pri njem učil kositrarstva njegov sin ANTON GÖK,⁷ ki je sodeloval kot mojster nekako do osemdesetih let XVIII. stoletja.

Najstarejši ohranjeni celjski kositrarski izdelki nosijo kot signaturo le mestni emblem, ščitek s celjskimi zvezdami v krogu brez mojstrskih inicialk ali letnic. Tudi sta vedno vtisnjeni po dve signaturi hkrati. Študij deželne-

ga cehovskega arhiva v Kunstgewerbemuseumu v Gradcu bi verjetno odločneje posredoval odgovor na uganko, kateremu od celjskih mojstrov kositrarjev do leta 1780 je pripadala navedena signatura.

JOHANN BATTISTA STRETTI, italijanski kositrar iz Milana, ki pa se je obrti izučil v Gradcu in od tam tudi prišel v Celje, je ustanovitelj kositrarske družine Strettijev v Celju. Delavnico je verjetno odkupil od Göka ali njegovih dedičev. V zapisniku celjskega mestnega sveta iz leta 1780 je navedeno, da je Johann B. Stretti že 25. avgusta tega leta predložil svetu svoj ocenitveni izdelek ter bil potem soglasno inkorporiran v zbor mestnih obrtnikov.⁸ Že marca naslednjega leta, 1781, pa je bil imenovan za deželnega mojstra graške obrtne zveze.⁹ Iz njegove delavnice izhaja precej ohranjenih predmetov, ki se vsi odlikujejo v kakovosti zlitine in obdelavi. Vsak izmed njih je signiran z žigom, ki ga posreduje tudi priložena skica, v končnem ovalu je na ščit, ki ga oklepata

Skica 1

vejica palme, upodobljen levo trdnjavski stolp, desno značilne celjske zvezde. Med inicialkama I S stoji krona. Strettijeva kositrarna je ulivala vsakovrstno posodje, med katerim zasledimo tudi predmete za cerkveno rabo (kot primer: zajemalka za krstilno vodo v Zagorju pri Pilštajnu). Pri njem se je izučil

Skica 2

obrti tudi njegov sin JOHANN JACOB STRETTI, ki je po očetovi smrti tudi sam postal deželni mojster graškega ceha.¹⁰ Johann Jacob Stretti je dobro vpeljano očetovo delavnico obdržal do leta 1824, nato je, kot

večina še delujočih štajerskih kositrarjev, obrt opustil. Pri njem se je izučil obrti najprej njegov sorodnik (nečak?) Johann Batti-

Skica 3

sta Stretti, doma iz Fornja, ki pa po opravljenem pomočniškem izpitu ni ostal v Celju, temveč že leta 1804 odšel v Gradec. Drugi

Skica 4

njegov vajenec Bartolomeo Tonolo, prav tako iz Fornja, je opravil pomočniški izpit leta 1812. Johann Cerotti mlajši, sin ptujskega kositrarja Cerottija, je končal svojo učno dobo

Skica 5

pri Strettiju istega leta kot Tonolo, 1812, ter postal 1821 deželni mojster v Celju.¹¹ Po opustitvi Strettijeve kositrarne pa se v Celju ni mogel več obdržati, od leta 1824 dalje deluje kot deželni mojster v Irdingu na Gornjem Štajerskem.

Signatura Johanna Jacoba Strettija se prav kot očetova pogosto pojavlja na še ohranjenih izdelkih njune delavnice. Okrogla signatura s ščitom, v katerem je dvoglavi orel in celjske zvezde, nad ščitom pa inicialki I S in krona, je brez dvoma njegova. Dvomljivo celjsko pa je avtorstvo signature, ki jo prav

tako ponazarja naša skica na prilogi. Edino zvezde v ščitku dajejo domnevo za njen celjski izvor. Izdelki celjske kositrarske delavnice niso v ničemer zaostajali za izdelki kositrarjev v Gradcu, Celovcu ali Ljubljani. Preje bi lahko trdili, da je kvaliteta predmetov, ki jih ulivajo štajerski kositrarji italijanskega porekla, vsaj zaradi konkurence z domačini precej boljša, prav tako tudi izbira dosti bogatejša. V oblikovanju so hitreje sledili slogovnemu razvoju, v obrtnem življenju pa se lažje prilagodili kompromisu s proizvajalci belega posodja, zato so med zadnjimi, ki po ukinitvi cehov leta 1809 opuščajo obrt. Celjski Stretitji so ob mariborskih Caminolljih in gornještajerskih Zamponijih najznamenitejša kositrarska družina iz konca XVIII. in začetka XIX. stoletja pri nas.

OPOMBE

1. VI. Fabjančič, Prvi ljubljanski livarji . . . Kronika L/1 št. 1. — 2. A. Gnirs, Alte und neue Kirchenglocken, Wien 1917. — 3. Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909. — 4. Graz. Zinng. Lehrjungenbuch 1644—1846, Bl. 25, 41. — 5. Istotam. — 6. Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909. — 7. Graz. Zinng. Lehrjungenbuch 1644—1846, Bl. 56. — 8. A. Gubo, Aus d. Rathspokollen der Stadt Cilli, Graz 1899. — 9. Graz. Zinng. Lehrjungenbuch 1644—1846, Graz. Zinng. Protokolbuch 1781—1859, str. 13. — 10. Graz. Zinng. Protokolbuch 1781—1859, str. 13 in dalje. — 11. Istotam.

3. KOSITRARJI V MARIBORU

Že prej smo poudarili, da so kositrarji Slovenske Štajerske torej iz Celja, Maribora, Ptuja, Radgone in Slovenj Gradca, pripadali obrtnemu združenju v Gradcu. Neposredna bližina Gradca je očitna tudi v obrtnem življenju Maribora; prvega mestnega kositrarja dobi Maribor razmeroma zelo kasno, šele v prvi četrtini XVII. stoletja. Prišel je iz Celovca, verjetno po posredovanju graške obrtne zbornice. Mariboru je zadostovala ena sama kositrarska delavnica, saj je bil še vse XVII. stol. vpliv obeh cehovskih središč v Celovcu in Gradcu prevladujoč tako v obsegu izbire kot tudi kakovosti svojih izdelkov. Šele priseljevanje severnoitalijanskih kositrarskih družin v notranje avstrijske dežele je poživilo asortiman in odločno izboljšalo kvaliteto štajerski kositrarni toliko, da je konec XIX. stoletja že prav uspešno konkurirala izdelkom južnonemških kositrarskih središč.

Že v drugi polovici XIX. stoletja pa je tudi na Štajerskem občutili razmah proizvodnje bele posode, ki postopoma izriva kositr-

nino ne samo iz meščanskih domov, temveč tudi iz bolnišnic, apotek in pivnic. Konkurenco so vzdržali le tisti kositrarji, ki so uspevali ohraniti kositrnini veljavo, enakovredno srebru. Znamenita mariborska kositrarska družina Caminolljev je med zadnjimi, ki izdeluje reprezentančno kositrnino še po ukinitvi obrtnih združenj ter edina, ki deluje na slovenskem ozemlju še po letu 1860.

Prvi imensko znani mariborski kositrar z lastno delavnico je MATHES WEISSHAUPT (Weysshaupt), verjetno sin celovškega livarja-kositrarja Stephana Weissshuetta,¹ ki je postal mariborski meščan in mestni mojster leta 1630. Do kdaj je vodil svojo delavnico, nam natančneje ni znano, v graški knjigi vajencev zasledimo notico, kjer je navedeno, da je Weisshaupt dne 8. avgusta 1643 prepustil v uk pri Jakobu Grätzlu svojega sina Mertina,² ki pa je pomočniško dobo odslužil v Gradcu. Prav tako malo ali nič ne vemo o Weisshauptovi mojstrski signaturi in legi delavnice. Verjetnost, da je ta bila v hiši ob mestnem stražnem stolpu, v kateri najdemo kasneje slovito Caminolljevo kositrarno, je precejšnja.

Že omenjeni Jacob GRÄTZL je bil obrtni mojster brez lastne delavnice; v Mariboru je deloval že pred letom 1643, verjetno kot somojster pri Weisshauptu. Za Martinom Weisshauptom se je pri njem izučil obrti Sebastian Pollagkh (Boštjan Polak), oba pa sta opravila pomočniški izpit pred komisijo v Gradcu. Grätzl je po smrti Mateja Weisshaupta (1643 ali 1644) sam vodil delavnico vse do njenega prevzema po lastnikovem sinu, MERTINU WEISSHAUPTU leta 1648. Mertin je starejšega mojstra obdržal v delavnici vsaj do leta 1653, ko je pri Grätzlu končal vaještvo že imenovani Boštjan Polak. Kot nam očetova tako nam tudi Mertinova mojstrska signatura ni znana — upoštevati pa je seveda treba, da se iz te dobe skoraj da ni ohranil noben kositrn predmet, še manj signiran. Tudi arhivskih podatkov o obeh (ali celo treh!) Weisshauptih ni dovolj, da bi se po njih dalo presoditi delovanje te kositrarske družine v Mariboru ali določiti čas, kdaj so prenehali z obrtno dejavnostjo oziroma izumrli.

Leta 1720 se v Mariboru pojavi prvi Caminolli, italijanski priseljenec, ki je preko Gradca prišel v mesto ob Dravi ter tu prevzel in odkupil nekdanjo Weisshauptovo kositrarno. CARL CAMINOLLI se je zadržal v Mariboru do 1743,³ po tem letu ga zasledimo v Zagrebu. Obnovljeno delavnico ob Graški cesti (Gratzergasse št. 109), v hiši, ki so jo že od nekdaj imenovali Zinngiesserhaus in je stala ob obrambnem stolpu mestnega

obzidja,⁴ je šele 1752 prevzel njegov sin JOSEPH I. CAMINOLLI, ki je postal mestni obrtni mojster šele 1760. Kot mojster je deloval do leta 1774; vendar nosi njegova mojstrska signatura z mestnim grbom in inicialkami I C letnico 1752! Priznanja, ki ga

Skica 6

uživajo štajerski kositrarji italijanskega porekla, mora biti vsekakor deležen tudi on, vrsta v slovenskih muzejih ohranjenega posodja iz njegove delavnice nam dokazuje njegov izbrani okus in mojstrsko roko pri obdelavi sicer posodja vsakodnevnne rabe, reprezentančni izdelki — med njimi *vrč krojaškega ceha iz Strassa* iz leta 1763, last Landesmuseuma v Gradcu — pa tako po obliki kot obdelavi nikakor ne zaostajajo za izdelki južnonemških ali graških mojstrov.

Joseph I. Caminolli je bil ugleden meščan ter član mariborske trgovske zbornice (Krammerhause). Njegov sin FRANC XAVER CAMINOLLI I. se je obrti izučil pri očetu in opravil mojstrski izpit — vsekakor pred komisijo v Gradcu — 17. marca 1774. Po tem letu ga sledimo kot samostojnega mojstra v Mariboru vse do leta 1812. Njegova mojstrska signatura je enaka očetovi, le inicialka imena je spremenjena. Njegovih izdelkov je precej manj ohranjenih in tudi vse kaže, da v delu ni dosegal spretnosti svojega očeta. Tudi on je bil član Krammerhausea v Mariboru. Njegov sin JOSEPH II. CAMINOLLI je postal mestni in deželni mojster v Mariboru leta 1812.⁵ Deloval je do leta 1820, več nam doslej o njem ni znanega.

FRANC XAVER CAMINOLLI II., zadnji kositrarski mojster v Mariboru, se je izučil obrti pri Josephu II. Caminolliju ter

Skica 7

postal obrtni mojster 20. februarja 1820.⁶ Leta 1816 ga listine še omenjajo kot lastnika znane Zinngiesserhaus ob Graški cesti,⁷ med leti 1822 do 1827 plačuje mestu obvezni letni šiling. Bil je odličan mojster svoje obrti sicer se ne bi mogel obdržati vse do leta 1862, torej v čas, ko na Slovenskem kositrarska obrt že popolnoma zamre. Njegovi izdelki so večinoma iz zlitine odlične kakovosti. Signatura na njih se le malo loči od signature Franca Xaverja I.; ovalni ščitek signature je ožji, strehe na mestnem grbu so zaobljene. Nekaj njegovih izdelkov je najti v zbirkah slovenskih muzejev.

OPOMBE

1. Hintze, Deutsche Zinngiesser und ihre Marken, IV. Band, Klagenfurt. — 2. Graz. Zinng. Lehrjungenbuch 1644/1846, str. 3. — 3. A. Gnirs, Alte und neue Kirchenglocken, Wien 1917. — 4. R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte — Graz 1847, I. Band, str. 60. — 5. A. Gnirs, Alte und neue Kirchenglocken, Wien 1917 in Hintze, Deutsche Zinngiesser und ihre Marken, IV. Band, Marburg am Drau. — 6. Graz. Zinng. Protokollbuch 1781/1859, str. 29. — 7. R. G. Puff, Marburg in Steiermark... istotam.

4. KOSITRARJI V PTUJU

V nasprotju s Celjem in Mariborom, ki sta bila v obrtnem življenju in razvoju skozi ves čas od XVI. do XVIII. stoletja pretežno pod neposrednim vplivom obrtniško živahnejšega Gradca, pa izkazuje Ptuj za isto dobo dobršen del samostojnosti, ki mu jo omogoča izredno ugodna lega obmejnega središča meddeželne in tranzitne trgovine.

Da so ptujski trgovci trgovali tudi s kositrom, dokazuje mestna mitninska tarifa tržne in tranzitne mitnine iz zgodnjega XVI. stoletja.¹ Kositer je z drugimi kovinami prihajal z Ogrske ter nadaljeval pot preko Celja in Ljubljane v Italijo. Že v naslednjem stoletju pa dobi Ptuj tudi lastnega kositrarja; livarna kositrnine ostane v Ptujju živa vse do prvih desetletij XIX. stoletja, torej v čas, ko doživi Ptuj občuten padec tako domače kot tranzitne trgovine.

PAUL PELTLER (Pelsler, Pelßer, Polster) 1644—1667,² je doslej po virih potrjen kot prvi kositrarski mojster v Ptujju. Pri njem sta se izučila obrti Matija (1649) in Hanns EHEMANN (1653), ki pa kot mojstra nista samostojno delovala v Ptujju in o njima ni nadaljnjih podatkov. V očetovi (Paulovi) delavnici se je obrti izučil tudi sin in naslednik Johann Baptist Pelsler, ki je po letu 1667, letnici smrti očeta Paula, prevzel delavnico. Moj-

strska signatura Paula Pelslerja se nam je ohranila: sestoji iz dveh podolgovatih ščitkov; v prvem je vrezan buretu podoben bokal z izrazitim ročajem, nad njim sta inicialki P. P.

Skica 8

V drugem ščitku je upodobljen Jurijev križ (iz mestnega grba) in inicialka P nad pokončnim krakom križa. Lep primerek med njegovimi izdelki je ohranjen v obrtni zbirki mariborskega Pokrajinskega muzeja.³ Večji pivski vrč — povsem verjetno cehovski — proti dnu trobljasto razširjen, katerega pokrov nosi na polkrožni izboklini členast gumb, s ploščatim ročajem in izrazitim palčnim pritislačem na pokrovovem tečaju, okrašen le s kanelurami ob dnu, v sredi in ob ustju vrča, izkazuje umirjen okus kasnobaročnega ustvarjalca reprezentativne kositrnine. Verjetno tudi drugi njegovi izdelki v solidnosti in umerjenosti obdelave niso zaostajali za tem ohranjenim vrčem, ki je pravzaprav edini ohranjeni Pelslerjev izdelek pri nas.

JOHANN BAPTIST PELSLEER, 1667 do 1671, Paulov sin, postane ptujski mestni kositrarski mojster šele po očetovi smrti. Verjetno je z njim sodeloval v obrti tudi Hans Ehemann, ki sicer ni omenjan kot samostojni ptujski mojster. Pomočniški izpit je Johann Pelsler opravil že 8. junija 1662. Njegovi izdelki nam niso znani, prav tako tudi ne njegova mojstrska signatura; možno je, da je ves čas svoje samostojnosti uporabljal še očetovo.

HANNS PELSLEER, 1671—1676, verjetno sin Johanna Pelslerja, ptujski mestni kositrarski mojster,⁴ je poslal svojega vajenca Paula Schrettla na pomočniški izpit v Gradec, drugega, Jakoba Cusperja, pa je verjetno izučil sam.⁵ Da je vodil delavnico kot samostojen mojster, je za Hannsa Pelslerja dokazano le za čas do leta 1676. Paula Schrettla smo srečali med ljubljanskimi kositrarji, tam je deloval vse v devetdeseta leta XVIII. stoletja. Hannsa Pelslerja pa je v Ptuj nasledil sin ali nečak PELSLEER?, 1676—1685, o katerem pa doslej še nimamo arhivskih podatkov.

SIMON PELSLEER, 1686—1696, je izpričan kot ptujski meščan in mestni kositrarski mojster.⁶ Pri njem se je obrti izučil Hanns

Heitrich (1691). Drugega njegovega vajenca, Hannsa Häubtla, pa je moral izprašati graški cehovski mojster Lorenz Leyerer, ker je Simon Pelsler med tem že umrl. Tudi njegova mojstrska signatura nam doslej še ni znana, prav tako pogrešamo njegovih izdelkov. Simon Pelsler je bil zadnji samostojni kositrarski mojster tega imena v Ptuj, njegovo delavnico je prevzel

FRANZ SCHATTNER, 1697—1722, ki je postal ptujski mestni kositrar leta 1697. Kot je razvidno iz graškega cehovskega arhiva,⁷ je Franz Schattner poslal svojega sina Johanna v uk k Josephu Harschu v Gradec; tistodobna obrtna odvisnost ptujskih kositrarjev od cehovskega središča je v tem več

Skica 9

kot očitna. Ohranila se nam je njegova mojstrska signatura: V zaobljenem trikotnem ščitku je vrezan Jurijev križ iz mestnega grba, v poljih ob njem pa stojijo inicialki F S in deljena letnica 16 + 97. V graškem Deželnem muzeju hranijo tudi enega njegovih reprezentančnih izdelkov: *cehovski vrč usnjarjev iz Slovenske Bistrice*. Ta, 48 cm visoki, po nürnberškem vzorcu uliti reprezentančni vrč, stoječ na treh krilatih angelskih glavicah, je v podobi skoraj enak spredaj opisanemu Pelslerjevemu cehovskemu vrču, je pa enak dokaz obrtne izvedenosti in vpeljanosti mojstra, ki je kljub bližini kositrarsko močnejšega Gradca le uspeval konkurirati sicer monopolnemu cehovskemu središču.

Franza Schattnerja je nasledil JOHANN SCHATTNER, 1722—?, ptujski meščan in kositrarski mojster. Kot že omenjeno, se je obrti izučil pri Josephu Harschu v Gradcu. Letnice, kdaj je prenehal z obrtno dejavnostjo, ni mogoče zaslediti. Tudi nam ni znana njegova mojstrska signatura, ki se pa vsaj po tradiciji ni mogla bistveno razlikovati od očetove.

Skoraj pet desetletij kasneje se pojavi v Ptuj Italijan AMBROSIUS WATTY, 1782 do 1810, po rodu iz Piemonta, ki pa je prišel na izpraznjeno kositrarsko mesto v Ptuj najbrž po posredovanju graške cehovske zbornice. Trgovski razmah Ptuja v prvih desetletjih XIX. stoletja se izraža tudi v pospe-

šeni dejavnosti ptujskih kositrarjev. Watty je zalagal trg z občutno večjim asortimanom kot njegovi predhodniki; med sicer običajno namizno kositrarino izdeluje vrsto reprezentančnih in okrasnih predmetov: temperančne umivalne garniture, dekorativne jušnike (terrines) in podobno. 1798 je bil Watty ob vplačilu 25 Fl. inkorporiran v graškem cešu kot deželni kositrarski mojster v Ptuj.⁸ Njegova signatura nam doslej še ni znana.

Watty v družini ni imel naslednika, zato izuči v naslednika svojega nečaka JOHANNA CEROTTIJA (I.), 1810—1827, (Cerutti, Cerotte, tudi Zeroni), prav tako Piemontca, ki je po opravljenem mojstrskem izpitu v Gradcu postal leta 1810 ptujski meščan in deželni obrtni mojster.⁹ Da so bili Cerottiji odlični kositrarji, nam dokazuje dejstvo, da je postal njegov sin Johann (II.) deželni kositrarski mojster v Celju takoj potem, ko se je tam pri J. J. Strettiju izučil obrti in opravil mojstrski izpit (1821), sin le-tega, Johann Cerotti III., pa po opravljenem izpitu v Ptuj leta 1824 deželni mojster v Irdingu ter član obrtne zbornice v Gradcu.¹⁰

Cerottijeva mojstrska signatura je znana s posod, hranjenih v ptujskem in mariborskem muzeju. V okroglem ščitku je vrezan enakokrak Junijev križ, v pasu okoli njega pa je izpisano njegovo ime IOANNES CERUTTI + P + Z.

Po letu 1827 vsaj imensko ne zasledimo kositrarjev v Ptuj. Če je po tem letu v Ptuj deloval še kak samostojen kositrarski mojster — zgodovinar Reisp v svoji knjigi o Ptuj¹¹ za leto 1858 še navaja tudi enega kositrarja — potem je bilo njegovo obrtno delovanje skoraj brezpomembno.

Ptujski kositrarji so bili s kolegi iz Maribora, Celja in Slovenske Bistrice podrejeni obrtnemu združenju v Gradcu. Zanje je kot za druge veljal graški obrtni red, graški Com-

Skica 10

misario je nadzoroval kakovost njihove kositrne zlitine in pravilno signiranje izdelkov. Ptuj je kljub porastu trgovine in obrtništva ves čas kositrarske dejavnosti v mestu zadoštovala ena sama obrtna delavnica. Točno mesto, kje je ta livarna bila, pa nam bo odkril nadaljni podrobnejši študij srednjeveške in baročne mestne obrti v Ptuj.

OPOMBE

1. Ferdinand Reisp, Pettau — Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung, topographisch-historisch geschildert, Graz 1858. — 2. Graz. Zinng. Lehrjungenbuch 1644/1846. — 3. Pokrajinski muzej, Maribor, Zbirka obrti, Invent. št. N 3049. — 4. Graz. Zinng. Lehrjungenbuch 1644—1846. — 5. istotam. — 6. istotam. — 7. istotam. — 8. Graz. Zinng. Protokollbuch 1781/1859, str. 23. — 9. istotam. — 10. istotam. — 11. Ferdinand Reisp, Pettau — Steiermarks... Graz 1858, str. 7.

DELO ILEGALNE RADIJSKE POSTAJE OSVOBODILNE FRONTE — KRIČAČA

Zgodovinarji, ki so se že ali se še bodo lotevali obravnavanja narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda, nimajo in ne bodo imeli lahkega dela. Gradiva je toliko, da zgodovinarja kar zasiplje in ga izpodnaša. Vse drobne dokumentarne stvari, o katerih je v tej reviji mnogo napisanega, so kakor nitke ogromne pajčevine, ki povezuje vso mrežo velikih in majhnih dogodkov, mimo katerih zgodovinar ne sme iti, če bo hotel dati temu obdobju slovenskega mučeništva in herojstva pravi izraz za tolikšno vsebino.

(Tone Seliškar: Slovenska kultura v boju z okupatorjem.

Borec 1961, št. 7, str. 410—412)

Spominski sestavki in zapiski spominov neposrednih sodelavcev ilegalne radijske postaje Osvobodilne fronte »Kričača« so razmeroma redki. Prvi, verjetno doslej edini, razmeroma zgodaj zapisani sestavek, ki v celoti zajema tudi delovanje ilegalne radijske postaje »Kričača«, je napisal za Radio, časopis Komiteja za radiodifuzijo vlade FLRJ, št. 1 — oktober, november 1948 — takratni načelnik uprave za radiodifuzno službo LRS Mitja Vošnjak z naslovom: SLOVENSKI RADIO V OSVOBODILNI VOJNI. Njegov članek je v celoti ponatisnil časopis RADIO SLOVENIJA v številki 7 z dne 14.—22. aprila 1951. V istem letniku je objavljen tudi spominski sestavek Frana Albrehta: KAKO SEM POSTAL »VOJNI POROČEVALEC« (Radio Slovenija št. 14—16. VII. 1951). Vsi drugi sestavki, ki sem jih zbral in pregledal, so bili napisani znatno pozneje, od dvajsetletnice ljudske vstaje do današnjih dni, ko praznujemo petindvajsetletnico ilegalne postaje »Kričač«. To je predvsem knjiga Ljubljana v ilegali II — Ljubljana 1961. Poleg omenjenih pa je najboljše opis delovanja postaje objavila neposredni sodelavec »Kričača« Vida Lasič v knjigi SVETLOBA MLADIH LET. Izdal jo je zavod Borec 1962. leta. Delo je bilo že poprej nagrajeno s tretjo Kajuhovo nagrado za leto 1960.

Iz omenjenih del in iz nekaterih drugih sestavkov, ki so že ali pa še bodo objavljeni v časopisih ali radiu, sem izbral važnejše odlomke, da bi iz njih čim natančneje spoznali nastanek, delo, uspehe in pomen »Kričača«. Brez dvoma pa bodo morali zgodovinarji poseči tudi globlje po dnevnem časopisju iz obdobja 1941—1942 in dlje, po zapiskih posameznikov, po vojaških in političnih arhivih tistih dni, če bodo želeli priti do natančneje ugotovljenih dejstev v zvezi s celotnim delovanjem tega oddajnika.

Še vedno ni natančno znano, kako, kdaj in kje je prišlo do prve zamisli, da je treba postaviti ilegalni oddajnik. Med viri, ki so dostopni, se ne da natančno ugotoviti, kdo naj bi bil dal idejo za ilegalno postajo, niti ni navedena organizacija ali skupina, ki je prva to zamisel predlagala. V svojih spomi-

nih LJUBLJANA V 1941. LETU izjavlja Vladimir Krivic na kratko: »...Že maja meseca smo razmišljali tudi o organizaciji naše radio službe.« (Delo 19. VI. 1961)

Šele tri leta pozneje najdemo v knjigi Ljubljana v ilegali II. (Radio Osvobodilne fronte) prvi javni vir, ki natančneje govori o organiziranem delu radijskega sektorja. »Komunist« je namreč 29. maja 1964 objavil članek RADIO OSVOBODILNA FRONTA. V njem pisec članka, podpisan z začetnicama L. P. navaja tudi naslednji zanimiv odlomek, ki se nanaša na organizacijo izdelovanja radijskih oddajnih in sprejemnih postaj in jasno nakazuje naloge tako imenovanega radijskega sektorja.

»Kmalu po okupaciji, nekako sredi leta 1941, je organizacijski sekretar KPS Tone Tomšič v okviru Centralne tehnike KPS organiziral radijski sektor. Nalogo, da ga vzpostavi, je zaupal študentu elektrotehnike na ljubljanski univerzi Milku Goršiču-Fečki, ki je imel za seboj že izkušnje v ilegalnem delu in tudi v ilegalni partijski tehniki. Ker so se sedaj na istem področju tudi v okviru Osvobodilne fronte pričejala dela pod vodstvom inž. Miloša Breliha-Mihe, so se oboji kmalu povezali k skupnemu delu. Naloge radio sektorja so bile: pripraviti radijsko oddajno postajo za agitacijo in propagando v Ljubljani, postaviti radiotelegrafsko postajo na pogon z motornim agregatom za zvezo z Vrhovnim štabom NOV in POJ in Kominterno, izdelati oddajnike in sprejemnike na ročni, oziroma nožni pogon za telegrafске zveze med partijskimi enotami in s političnimi vodstvi v posameznih slovenskih pokrajinah in končno, izuriti primerno število radiotelegrafistov. Organizacijska zveza radio sektorja je potekala prek Milka Goršiča direktno do Toneta Tomšiča, po njegovem zajetju 1941 pa do Borisa Kidriča.«

Iz citiranega odlomka so jasno razvidni že prvi organizirani členi za radijsko ilegalno delo, v njem pa je tudi natančno navedena četvorna naloga partijskega radijskega sektorja. Pa tudi Milko Goršič sam navaja v svojem daljšem sestavku DELO RADIJSKEGA SEKTORJA (Ljubljana v ilegali II), kako se je sredi leta 1941 združil partijski

sektor »zaradi težav, ki so bile pred nami...« z radijskim sektorjem OF. V sestavku naštevava tudi iste naloge sektorja, kot jih navaja poprej citirani avtor L. P. v »Komunistu«. Te dni, v začetku decembra, je beograjski dopisnik radia Relja Atanasijević intervjuval inž. Miloša Breliha o ilegalnih radijskih postajah. V svoji daljši izjavi za Radio Beograd je inž. Miloš Brelih osvetlil začetek delovanja radijskega sektorja. Iz njegovega sestavka zvemo, kako je vstopil v organizacijo poznejši konstruktor »Kričača« in drugih ilegalnih oddajnikov. Njegova izjava glede prve zamisli o postavitvi ilegalnih oddajnikov se ujema z izjavo Vladimira Krivica. Brelih namreč pravi: »Na organizacijo radijskega sektorja narodnoosvobodilnega gibanja smo pomislili že takoj ob začetku okupacije. O tem sem se pogovarjal s Kidričem. Rekel sem mu, da bom na radijski postaji Ljubljana, kjer sem delal kot tehnik, pustil službo, ker sem se prijavil v prostovoljce, ki so se že pred okupacijo zbirali v Ljubljani. Vprašal sem ga, če nam bo pri tem potrebno tudi delovanje radia. Odgovoril mi je, da o tem partijsko vodstvo še ni premišljevalo, da pa bo takšno delo verjetno potrebno, in mi je svetoval, naj ostanem pri Radiu Ljubljana, čeravno so Italijani že začeli prevzemati postaje.«

»Avgusta,« nadaljuje Brelih, »pa smo se sestali Tomšič, Goršič in jaz in se pogovarjali o organizaciji propagandne postaje. Dogovorili smo se, da bo v tej skupini Goršič politični sodelavec, ki bo odgovoren političnemu vodstvu, saj je imel stalno možnost, da drži zvezo s CK, jaz pa naj prevzamem tehnično organizacijo postaje. Ob tej priliki sem predlagal za sodelovanje tudi Luznarja, ki je tedaj diplomiral. Predlog je bil sprejet.« (Izjava za RTB.)

Oba omenjena sestavka sta nam odkrila organizacijska načela radijskega sektorja, postala pa je znana tudi trojka, ki je ves čas vodila organizacijo »Kričača«.

Splošno razširjena domneva, da so na ustanovitev ilegalne radijske postaje v Ljubljani vplivale že takrat delujoče druge »ilegalne« postaje, ki smo jih poslušali iz krajev zasedene Evrope, nima nobene podlage. O tem nam je na voljo prav presenetljiva izjava.

»Kolikor vem, ima »Kričač« enega samega predhodnika. Bila je to ilegalna nemška radijska postaja, ki jo je v znamenju odpora proti fašizmu organizirala in vodila komunistična partija Nemčije. V srcu tretjega rajha je ta sicer nekaj časa uspešno delovala, potlej pa so jo hitlerjevci uničili. Ta poskus nemških antifašistov je imel veliko občudovalcev in — kolikor mi je znano — se vse do

pojava »Kričača« ni oglasila nobena resnična oddajna postaja, ki bi delovala na območju po Hitlerju zaslužjene Evrope. Tisto, kar smo med vojno večkrat poslušali kot ilegalne radijske postaje, so bile to samo po imenu, v resnici pa so delovale v Angliji ali pa v Sovjetski zvezi.« (Izjava Milka Goršiča. Izjava za oddajo RTV Ljubljana nov. 1966.)

Radijskih amaterjev je bilo namreč v Ljubljani v tistem času še zelo malo. Tudi elektrotehniška fakulteta je imela razmeroma nizko število študentov. Brelih navaja, da se je na fakulteto vpisalo letno le tri do sedem študentov, tako da so se vsi med seboj poznali. Zato tudi glede na majhno število kadra ni bilo lahko začeti z uresničevanjem načrtov radijskega sektorja.

Ustanovitev ilegalne radijske postaje pa ni zanimiva samo zaradi tega, ker je bila ustanovljena brez posebnih vzornikov izven Slovenije, temveč tudi zato, ker je bila uresničena v majhni deželi, ki še ni imela razvite radijske tehnične osnove in je slonela na peščici strokovnjakov.

Nekaj splošnih misli o izdelavi ilegalnih sprejemnikov in oddajnikov sta nam doslej povedala le Milko Goršič in inž. Miloš Brelih. Vendar pa še vedno nismo zvedeli nobenih nadrobnosti, kako so delavnice nabavljale materiale, kakšna je bila pri tem pomoč aktivistov, ustanov in delavnic. Goršičev odstavek nam doslej kot prvi navaja nekatera dejstva o tem ozadju.

»... Z Alfonzom Kukovcem-Urošem, ki je prišel iz Ljutomera, pa smo dobili uspešnega organizatorja in instruktorja za radiotelegrafijo. Resno tehnično silo sta predstavljala Rudi Jančar in inž. Gruden, ki sta bila nekaj časa v službi pri Philipsu v Zemunu. Največ ljudi za izdelavo radijskih aparatov in izvedbo oddaje pa se je rekrutiralo iz študentov na univerzi v Ljubljani. Naj omenim samo Rada Luznarja, Milana Osredkarja, inž. Miloša Breliha, inž. Draga Hartnarja in Vido Lasičevo...« (Milko Goršič.)

Miloš Brelih pa nam pripoveduje, da je tako začel inž. Rado Luznar na podlagi sprejetega načrta in razpoložljivega tehničnega materiala graditi oddajnik deloma v okviru seminarja na fakulteti, deloma pa v Narodnem muzeju na Prešernovi cesti pri nekem kolegu. Ko je bil oddajnik izdelan, ga je Luznar vključil. »Pred mikrofonom je postavil staro budilko. To je bilo potrebno, da ne bi s spikerjevim nastopom okupatorji prehitro odkrili postaje.« (Brelih)

Sodelavci radijskega sektorja so smeli delati edinole na svojem sektorju. Sektorji pa so bili strogo ločeni med seboj. Celo tisti, ki

so izdelovali aparate, niso smeli kupovati materiala. »Vsak od nas je imel ilegalno ime, prav tako tudi vsak aparat. »Kričač« je bil govorna oddajna postaja, »Krava« oddajnik za zveze s tujino itd. ... Inž. Luznar je cele mesece izdeloval »Kričača« pred očmi več desetih študentov elektrotehnike, pa vendar nihče od njih ni vedel, kaj dela.« (Goršič)

Sestavki, ki govorijo o zunanji obliki »Kričača«, se med seboj ne ujemajo popolnoma. Milan Osredkar, ki je bil njegov stalni prenašalec in napovedovalec, pripoveduje, da je bil »Kričač« zelo preprosta naprava, ki jo je bilo mogoče v celoti spraviti v dve aktovki: oddajnik z akumulatorjem je šel v eno, preostali del pa v drugo aktovko. Šele pozneje so začeli po pripovedovanju Milana Osredkarja uporabljati za prenose »Kričača« še tretjo aktovko:

»Bile so to zelo grobo narejene aluminijaste škatle z leseno prevleko... Včasih smo morali razen omenjenih dveh aktovk uporabljati še tretjo. V njej smo prenašali akumulatorje, če so omrežju v času, ko je morala oddaja steči, prekinili dobavo električnega toka.« (Dr. ing. Milan Osredkar, Naša morala ni nikoli popustila... Izjava za oddajo RTV nov. 1966.)

Vida Lasič, njegova stalna prenašalka, se spominja v svoji knjigi SVETLOBA MLADIH LET »Kričača« nekoliko drugače:

»Poleg tega je imel tudi aparat svoje muhe in je včasih kar na lepem odpovedal. Zaradi lažjega prenašanja je bil sestavljen iz treh delov, ki so bili med seboj povezani s kabli.« Dalje pripoveduje o njegovih sestavnih delih tudi pozneje: »V nekaj minutah je bil »Kričač« z vsem priborom spravljen v treh aktovkah, ki so jih potisnili kar pod tramove in zakrili s staro šaro...« (V. Lasič: Svetloba mladih let str. 30 in 40.)

Vida Lasič nato še večkrat zatrjuje, da so imeli oddajnik spravljen v treh aktovkah. Navadno da je sama prenašala oddajnik in mikrofona (Osredkar pravi: oddajnik z modulatorjem — op. VZ.), Milan Osredkar modulator in kable, Drago Hartner pa usmerenik. Včasih pa ga je morala prenašati kar sama. Zavila je vse njegove dele v papir in naložila najprej v eno, nekaj v drugo mrežo, vmes pa pomešala čebulo in krompir.

Mitja Vošnjak navaja, da je bila oddajna postaja spravljen v dveh majhnih škatlah. Ing. Brelih pa opisuje v izjavi za beograjski radio, da je bila postaja sestavljena iz treh kaset z merili 15 cm × 30 cm in širino okoli 18 do 10 cm. Prvi del da je služil za napajanje z energijo, v drugem je bil oscilator, ki proizvajal valove, v tretjem pa modulator, ki je pretvarjal glas v električno obliko. V

omenjeni izjavi nam tudi pove, da iz dosedanjih virov ni mogoče napraviti točne podobe »Kričača«:

»Slike »Kričača«, ki jih danes objavljajo, niso originalne... ena, precej podobna kopija »Kričača«, ki pa je bila izdelana po vojni, je v beograjskem Vojnem muzeju...« (izjava za RTB)

Oddajnik sta v glavnem prenašala po Ljubljani Vida Lasič in Drago Hartnar. Za prenašanje oddajnika so veljala nekatera ilegalna zakonita načela. Sprva so najraje oddajali v višjih nadstropjih, le redko je bila zaporedoma oddaja v isti hiši. Radomir Petković navaja v »Komunistu« 15. februarja 1958, da je bil skrit v leseni baraki na dvorišču gestapa, od koder so ga skrivaj prenašali na stanovanja, ki so bila določena za oddaje. To pa je doslej bržkone edina navedba za lokacijo. Ing. Vida Lasič pripoveduje, kako je »Kričač« stalno romal od hiše do hiše.

»Marsikoga bodo zanimale tudi tehnične podrobnosti prenašanja »Kričača«. Ta oddajnik, ki je čez noč postal v Ljubljani tako popularen, smo navadno spravili v dve aktovki, ki sva jih potem s tovarišem Hartnerjem prenašala od hiše do hiše. Stanovanje, v katerem naj bi oddaja tekla, smo navadno določili po okoliščinah, ki jih je zahtevala konspiracija. Spominjam se, da smo se izogibali središča mesta in ulic, za katere smo vedeli, da so nevarne in polne italijanskih vojakov. Če smo opazili blokado ali pa italijansko patruljo, smo se ji poskušali izogniti, kadar pa to ni bilo mogoče, smo se pred sovražnikom delali kar najbolj brezskrbne in brezbrizne in tako je šel »Kričač« tudi mimo patrulj in stražarjev. Čeprav se je »Kričač« oglašal v obdobju pol leta, pa smo pri njegovem prenašanju imeli veliko srečo, saj nas sovražniki kljub nenehnemu zasledovanju niso nikoli prijeli.« (Ing. Vida Lasič: Kričač je šel tudi mimo patrulj in stražarjev...)

Še bolj nazorno pa opisuje ista avtorica priprave za oddajo na drugem mestu:

»Tisti dan smo delali na podstrešju pri Šemrllovih v Šiški. Prišli smo že sredi popoldneva, da bi do mraka vse pripravili, ker luči nismo smeli prižgati. Milan Osredkar je napeljal anteno, jaz sem postavljaj in vezal posamezne dele oddajnika, Drago Hartnar pa si je dal opravka z žicami za dovod napetosti.« (Vida Lasič-Jelka, govori Radio Osvobodilna fronta. V: Ljubljana v ilegali II. str. 368. Izjava za oddajo RTV novembra 1966.)

Milan Osredkar je pripovedoval, da so oddajali včasih v shrambah, po sobah, v spalnicah, kabinetih, omarah in celo za to posebej zbitem lesenem zaboju na postrešju. Največ

preglavic so organizatorjem oddaj delale antene. Sprva so uporabljali navpične antene. Skozi okno so potisnili palico, na kateri je visela antena. Na spodnji strani je bila obtežena, da je mirno visela in da je bila v enakomerni oddaljenosti en meter do poldrugi meter od zida. Ker so bile antene torej različno postavljene glede na oddaljenost od hiše, višine nad zemljo, po legi glede kanalizacije, je zato od začetka tudi valovna dolžina oddaj nihala. Ing. Brelih izjavlja:

»To je zelo oviralo poslušalce. Toda za čas oddaje se valovna dolžina ni menjavala. Vendar je tekla vsaka oddaja po drugi valovni dolžini. Spominjam se, da je »Poročevalec« objavil tudi sledeči oglas: POSLUŠAJTE RADIO OF NA VALOVNIH DOLŽINAH OD 25 m DO 48 m! (Izjave po RTB.)

Pozneje je ing. Brelih namesto vrtljivega kondenzatorja vstavil stalnega. Zato je potem »Kričać« oddajal na dolžini 27 m. Kljub temu pa je bil zaradi različnih anten sprejem enkrat boljši, drugič pa slabši.

Zaradi tega so bili Italijani dolgo časa prepričani, da prihajajo oddaje iz Londona ali iz Rusije. Nemci pa so oddaje »Kričaća« bolj temeljito spremljali in so dolgo časa opozarjali Italijane, da deluje ta ilegalna postaja v Ljubljani. Čedalje bolj so pritiskali nanje, da morajo postajo odkriti.

Oddaje »Kričaća« je urejala skupina sodelavcev. Dokumentarno in verjetno edino javno sporočilo je o urejanju in načinu urejanja za oddaje »Kričaća« doslej napisal Fran Albreht 1. 1951, torej deset let po dogodkih. Zaradi tehtnosti navajamo iz njegovega članka nekaj odstavkov:

»In neki tak jesenski predvečer je prav tako nepričakovano in iznenada kakor tisti Maršovec, o katerem sem govoril, padel v moje malo, pritlično stanovanje v Rdeči hiši, Poljanski nasip 12, kamor sem se bil samovoljno preselil ob izbruhu vojne, ker je bilo bolj skrito in je imelo dovolj izhodov, neki davni znanec, ki bi se ga bil najmanj nadejal. Pripeljal ga je Tone Čufar. S Čufarjem sva bila znana že dolgo pred vojno, ko je kot delavec jeseniške tovarne prinašal svoje literarne prvence v uredništvo Ljubljanskega zvona. — »Prijatelja sem pripeljal, nekaj se ima pomeniti s teboj,« je rekel in izginil v sosednjo sobo k ženi. Za njim pa je vstopil — kaj vstopil —, se prizibal in primajal, prilo mastil v sobo plečat in čokat, srednje visok in zajeten možak s črnimi naočniki in s kratkokrajnim, visokim, sivim diplomatskim klobukom v roki. Snel je naočnike, me pogledal s svetlimi, sijočimi očmi, mi segel v roko in rekel kratko: — Kuhar!

Presenečen sem za trenutek obstal — Ha! sem vzkliknil čez čas, nato pa sem mu stisnil roko. — Koliko let se nisva videla? — Kakih dvajset bojda, je rekel smeje se in sedel.

In začela sva rešetati spomine. (Albreht Fran: Kako sem postal »vojni poročevalec«. Radio Slovenija 16.—29. VII. 1951, št. 14.)

V nadaljevanju opisuje Albreht pogovor, ki ga je imel s Prežihovim Vorancem o literaturi. Nato pa navaja, kako ga je Voranc neposredno določil za uredniškega sodelavca.

»Obmolknil je, nato je brez prehoda vprašal: — Imate radio? — Radia nimam, sem odgovoril. Toda ga redno poslušam.

Pomel si je roke. — To je izvrstno! je vzkliknil Voranc.

— Kje ga poslušate?

— Tu vis-a-vis pri nekem bivšem jugoslovanskem kapetanu. A zanesljiv, naš človek. Pri njem poslušam Moskvo in London, v slovenščini in srbohrvaščini. Zadnje vesti pa poslušam pri profesorju nad mano, inženirju Matiji, v angleščini iz Londona. Tudi on je popolnoma naš človek.

— Imenitno! vidim, da se nisem zmotil. Nekaj vam bom povedal. Vodstvo Fronte je sklenilo, da mora dobiti Ljubljana tajno oddajno postajo za obveščanje in propagando. Meni so naložili, da moram dobavljati rokopise, da ustanovim tako rekoč nekako redakcijo. Ta redakcija naj bi bila pri vas. Pristanete?

— To se razume! sem dejal brez obotavljanja.

— Vi boste poleg kulturne propagande pisali o zadnjih radijskih vesteh vojna poročila. Postali boste torej — vojni poročevalec.

— Čudovito! Ha, ha! sem se zasmel. — Samo ne vem, kako pojde. Ali imam kaj daru za tako pisanje. Saj veste, v rajni Avstriji smo bili Slovani glede vojaških reči precej švejkovsko razpoloženi.

— Res, toda danes je domovinska osvobodilna vojna. Danes smo vsi vojaki. Mi v zamreženem zaledju prav tako kakor oni v hribih. Vsakdo se mora lotiti dela, ki se mu odkaže.

— Res je to in prav je tako.

— Torej velja? je rekel Voranc in se dvignil. Tudi jaz sem vstal.

— Velja! sem rekel, ko sva si segla v roke in se pobratila.

— Poleg naju bo še en zastopnik krščanskih socialistov in en zastopnik Sokolov, ki bosta pisala za svoje skupine. Shajali se bomo vsak torek in petek. — Seveda pa se razume: najstrožja konspirativnost. Niti žena ne sme vedeti...

— Ho, žena! Ta zna molčati. Pa saj bo tipkala, sem se zasmelaj. (Fran Albreht, v istem sestavku.)

Znano je, da je imela redakcija za radijske oddaje šest članov. Ti so bili: Prežihov Voranc-Kuhar, glavni urednik, člani uredništva: Fran Albreht, Tone Vodnik, Rudi Kobilica, Miro Jeršič in Jože Dolenc. Zaradi načina njihovega dela spet citiram doslej edini javni vir, nadaljevanje Albrehtovega sestavka.

»Tako smo ustanovili redakcijo in začeli z delom. Redakcijo smo namestili v majhni ozki kuhinji, ki je bila za to najbolj prikladna, ker ji je okno gledalo na dvorišče in je bilo zastirto z gosto zaveso. Razem tega je bil štedilnik pri roki, ki je bil vedno zakurjen — za vsak primer. In to je bilo nekoč skoraj potrebno, kakor boste videli.

Razdelili smo si delo. Voranc poleg kulture zunanjo in notranjo politiko, po navodilih Fronte. Jaz poleg dnevnih aktualnosti in kulture poročila s fronte, tovariš K. propagando in frontna obvestila za skupino frontno usmerjenih demokratov in tovariš J. ter potem tovariš D. za skupino katoliško usmerjenega občinstva. Zlasti zadnji tovariš je imel obilo opravka, ko je moral polemizirati z znanimi pismi škofa Rožmana in tolmačiti ter popularizirati dovolj številne frontne okrožnice oportunističnemu delu katoličanov, ki so že kovali pobratimijo s fašisti.

Reči moram, da smo pošteno rohnili in robantili po papirju, tako da se je nato zvečer v oddajniku kar bliskalo in treskalo. Niso tega oddajnika zastonj imenovali »Kričać«. (F. Albreht, v istem sestavku.)

Iz raznih izjav in virov poznamo tudi delo in imena napovedovalcev. Napovedovalci so bili: Marjan Vesenjāk (napovedovalec za en mesec), ing. Milan Osredkar, po potrebi pa tudi Vida Lasič in Drago Hartnar. Delo napovedovalcev je teklo sprva bolj preprosto. V kakem skritem kotičku so si postavili svoje naprave, tako da zanje niso vedeli niti prebivalci sosednjih prostorov ali člani družine. Iz prostorov, v katerih so oddajali, pa so imeli tajno zvezo z okolico. Zunanji zaščitnik oddajne skupine, ki je čakal kot opazovalec zunaj hiše, je v primeru nujne potrebe opozoril oddajno skupino na nevarnost z zvonjenjem na hišni zvonec, s telefonom, s svetlobnimi znaki ipd.

Znamenje za začetek oddaj »Kričaća« je znano: tiktakanje ure. Nekateri neposredni sodelavci »Kričaća« navajajo, da je začetno tiktakanje ure spremljalo tudi uvodno besedilo: »Naš čas že prihaja!« Ni še ugotovljeno, koliko časa je bilo to geslo sestavni del začetka oddaj. Isti udeleženci navajajo razen ome-

njenega gesla po tiktakanju ure tudi bolj znan nagovor: »GOVORI RADIO OSVOBODILNA FRONTA! — GOVORI RADIO OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA! SLOVENCİ, POSLUŠAJTE NAŠE ODDAJE!...« — Trikrat tedensko, od novembra 1941 do aprila 1942 se je tako oglašal »Kričać« — pripoveduje V. Lasič.

Začetek oddaj, o katerem govore navedeni viri, se v glavnem ujema pri vseh avtorjih. Le Radomir Petković navaja, da je začela oddajna postaja delovati 22. decembra in da so poskusne oddaje Radia Osvobodilne fronte začele 17. decembra 1941. »Točen datum prve oddaje »Kričaća« je v Ljubljani neznan,« pripoveduje Brelih. »Morda sem kje izjavil, da je »Kričać«, ki je bil sestavljen iz dveh delov — prvi del je bil težak okrog 5 kg, drugi pa okrog 2 kg — začel delovati 7. novembra 1941. Bolj verjetno pa je, da je bila prva oddaja 17. novembra. To sklepam iz tega, ker so dan po prvi oddaji okupatorji napravili racijo na seminarju elektro fakultete.« (Izjava za RTB.)

Hartnar je izjavil po vojni, da je začela prva oddaja 29. oktobra, ko je OF pozvala ljudi, naj med sedmo in osmo uro izpraznijo ljubljanske ulice in lokale. Začetek oddaj torej še ni natančno ugotovljen, najverjetneje pa bo za začetek obveljal 7. nov. 1941, tako namreč zatrjuje večina avtorjev. Brez dvoma nekateri pri tem vključujejo tudi poskusne oddaje, drugi pa ne.

»Kričać« je deloval z močjo 5–6 vatov, vanj sta bili vdelani dve žarnici z označbo 6 L 6. Vsi avtorji se strinjajo v tem, da je imela postaja karakteristično lastnost, ki jo imajo vse kratkovalovne postaje. V nekaterih predelih Ljubljane je nastal tako imenovani »mrtvi pas«, v katerem se oddaja ni slišala. In zato, tako pravi M. Brelih — da je bila njegova valovna dolžina pred koncem spremenjena na 48 m. Ta podatek pa navaja edino le Miloš Brelih v izjavi za RTB in se ne ujema z drugimi, zato je verjetno pomotoma naveden.

Zelo zanimiv podatek, da je imel »Kričać« zagotovljeno tudi rezervo, navaja isti avtor:

»Menim, da je danes še marsikomu neznano, da smo za »Kričaća« imeli zagotovljeno tudi rezervo. Že ob začetku dela z ilegalno postajo smo predpostavljali možnost, da bi nam prva aparatura propadla, da bi se pokvarila ali da bi bila zaplenjena. Zato sem se dogovoril z Luznarjem, naj izdelata še eno podobno oddajno postajo, ki pa naj bi bila po zunanjem videzu drugačna. Tako postajo je Luznar v resnici tudi izdelal. Montiral je dve kanti za mleko, ki sta imeli dvojno dno. Med obema so bili na spodnji strani gumbi za

vključevanje. Tudi na gornjem delu je bil dvojni pokrov, tako da smo zaradi kamuflaže lahko nalili v kanti tudi mleko. Kanti sta bili skriti v nekem bunkerju kot rezerva. Razen Goršiča, Luznerja in mene ni nihče vedel za ta oddajnik. Nikoli ga nismo uporabili. Njegova poznejša usoda ni znana...» (Miloš Brelih, izjava za RTB.)

Nekateri avtorji izjavljajo, da je »Kričač« oddajal trikrat tedensko, drugi pa govore, da je oddajal le ob sredah in petkih, ali ob sredah in sobotah. Za gotovo vemo doslej le to, kar je ugotovil Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani (Ljubljana v ilegali II. str. 475—493). In tam so zabeležene oddaje le v zadnjem mesecu, ob koncu februarja 1942.

Tudi Milan Osredkar govori o tem, kako so se slišale »Kričačeve« oddaje. Pravi, da se je po takratnih informacijah po vsej Ljubljani slišal kar dobro, da pa ni pokrival oddaljenjših krajev. »Slišali pa smo,« pravi Osredkar, »da se je ta ilegalna radijska postaja slišala tudi daleč zunaj meja naše domovine — celo v Egiptu.«

Nemški pritisk na italijanske okupacijske oblasti je bil vedno bolj močan. Italijani, ki še vedno niso bili prepričani, da deluje »Kričač« v Ljubljani, so najprej naredili poskus. Dogovorili so se z ljubljansko električno centralo, da bi začela ob času »Kričačevih« oddaj postopoma ukinjati električno energijo v posameznih delih mesta. Ker tudi s tem niso uspeli, da bi odkrili postajo, so nabavili goniometre. Najprej se je pojavil en avtomobil z goniometrom, kmalu pa so delovali že štirje. »Kričača« so torej začeli sistematično iskati. Ker se je tehnika selila iz enega dela v drugi del mesta, so imeli pri tem še manj uspeha. Izsledili pa so valovno dolžino, toda to jim ni kaj prida pomagalo.

Ker so Italijani prekinjali električno napajanje v različnih delih mesta, so morali organizatorji oddajno postajo predelati tako, da je lahko delovala tudi z akumulatorji. Da bi izsledili oddajnik, so Italijani prepovedali najprej zunanje antene in tako so morali za oddajnik napeljati antene na podstrešjih ali pa uporabljati še bolj večše prekrite navpične antene kakor doslej.

»Preko telefonskega obvestila je potem štab za iskanje »Kričača« določil na osnovi sprejetih podatkov mesto, kjer se je vršila oddaja. Ing. Miloš Brelih, ki je bil po našem naročilu v službi pri italijanski radijski postaji, je z mnogimi naporji zvedel skoraj vse in nam o tem tudi poročal.« (M. Goršič: Delo radijskega sektorja, Ljubljana v ilegali II, str. 359). Ing. Brelih je odkril še eno posebnost:

»Vodje oddajnika so tudi to (namreč za ukinjanje električne energije, op. JZ) zvedeli že nekaj dni prej in nabavili so majhen akumulator in preuredili oddajnik za takšne primere: ... in Osredkar mi je povedal, da je bil v resnici tok prekinjen, da pa je bil preklop na akumulator tako dober, da se niti ti isti »tak« ni slišal.« (Izjava za RTB.) Vida Lasičeva pa nam je naslikala takšen dogodek, ko so okupacijske oblasti že začele iskati oddajnik v neposredni okolici oddaje.

»Takrat so oddajali v nekem stanovanju v tretjem nadstropju. Milan je bil z mikrofonom v kabinetu, Heša (to je V. Lasič — op. JZ) pa je v sosednji sobi nadzirala oddajnik. Prav ob koncu oddaje se je oglasil zvočec. Ne enkrat, ne dvakrat in ne trikrat, zvonil je brez prestanka, kot bi ponorel. Naglo sta pospravila aparat v aktovke in ... zapustila stanovanje in na smrt preplašene stanovalce.« (Vida Lasič: Svetloba mladih let, str. 31.)

Svoje neuspehe so Italijani pojasnjevali s tem, da je nemogoče najti oddajnik, ki oddaja tu in tam na teden le po četrto ure. Zato so organizatorji oddaje sklenili, da bodo pripravili posebno oddajo za proslavo pesnika Prešerna. »... teden dni naprej so v Poročevalcu in po radiu objavili posebno enournno oddajo, pri kateri bodo poleg recitacij in branja članka Prežihovega Voranca predvajali tudi glasbene točke s pesmijo Hej, Slovani na koncu.« (M. Vošnjak) Avtor navaja, da je bila proslava februarja 1942.

Dr. Milan Osredkar izjavlja, da je trajala proslava ob obletnici Prešernove smrti celo uro in da se je začela s pesmijo Naprej, zastava Slave, končala pa s himno Hej, Slovani.

Fran Albreht navaja, da je bila omenjena slavnostna oddaja ob obletnici Prešernovega rojstva, torej decembra 1941 in ne 8. februarja 1942. Ne glede na verjetnost, da se je zmotil in zamenjal datuma, obširno in nazorno opisuje priprave na Prešernovo proslavo.

»To oddajo sva pripravila Voranc in jaz. Spominjam se, s kakšnim žarom in ljubeznijo sva pisala te članke. V svoje stavke sva ulila vso svojo vero in gnev, stud in prezir, odpor in sarkazem, ko sva analizirala nemški hitlerizem in razisem ter italijanski fašizem ob visokem kozmopolitanskem humanizmu in globoki človečnosti Prešernove Zdravice in sonetov. In ta oddaja je zares rodila zaslužen odmev... Toda, če mi je za kake članke teh oddaj žal, da so propadli, mi je predvsem za sestavke te Prešernove proslave... (Radio Slovenija, št. 14.)

Po tej proslavi pa so začeli italijanski okupatorji »Kričača« še v večjem obsegu iskati.

Na lovu je bilo čedalje večje število avtomobilov z goniometri, s katerimi so preiskovali že vse mestne predele. Pa tudi budnost organizatorjev oddaj se je pomnožila. »Čisto blizu sem zaslišala brnenje avtomobila... sodila sem, da mora biti prav blizu... Pogledala sem na cesto, v obveščevalčevi roki je naglo utripala zelena lučka — znamenje nevarnosti...« (Lasič Vida: Ljubljana v ilegali II.)

Na ta čas se nanaša tudi pripovedovanje ing. Breliha, ki med drugim pripoveduje naslednje:

»Goniometrov pa je bilo čedalje več... Ko sem zvedel, kako italijanski goniometri delujejo, sem začel premišľevati, kako bi vendarle zaščitil oddajnik. Počasi mi je postalo jasno, na kakšen način se lahko ubranimo pred razkritjem. Namesto vertikalnih moramo uporabljati horizontalne antene. Zvedel sem namreč, da so italijanski goniometri izdelani za iskanje takih postaj, ki služijo za propagando proti njim. In take, večinoma inozemske kratkovalovne postaje uporabljajo le vertikalne antene...«

Ne le, da so italijanski okupatorji večali število motoriziranih goniometrov, temveč so po Ljubljani postavili tudi večje število stalnih kontrolnih postojank, od koder so hoteli ugotoviti, na katerem kraju deluje ilegalna oddajna postaja. Po ustnih virih takratnih radijskih uslužbencev Radia Ljubljana je bila na radijski postaji skica Ljubljane, na kateri so bila točno označena mesta stalnih kontrolnih postaj. Že Mitja Vošnjak je pripovedoval o tem.

»Ko so s pomočjo sprejemnika, montirane na avtomobilu ugotovili, da deluje postaja prav v Ljubljani, so po kasarnah, šolah in uradih organizirali 18 kontrolnih točk, s pomočjo katerih so hoteli odkriti kraj, kjer ilegalna postaja dela. Slovenski inženirji, ki so delali pri postaji Radio Ljubljana, so prišli do tega načrta in ga izročili Osvobodilni fronti. (Mitja Vošnjak: Slovenski radio v OF, v Radio Slovenija.)

Oddaje so postajale bolj in bolj tvegane. Počasi so namreč Italijani svojo tehniko za iskanje oddajnika močno izpopolnili in opremili čedalje večje število avtomobilov z goniometri, s pomočjo katerih so ugotavljali smer najmočnejšega sprejema. Potrebovali so vedno manj časa, da so se jim (namreč oddajam, op. JZ) nevarno približali, včasih le po nekaj minutah. Če so hoteli še kolikor toliko varno delati, so morali skrajševati oddaje. Najprej so opustili plošče, potem pa postopoma krajšali tudi drugi program.« (Vida Lasič: Svetloba mladih let.)

Milko Goršič pripoveduje, da je Borisu Kidriču sproti poročal, kako so se okupatorji počasi izpolnjevali v svojem poslu. »Ko so dvanajst minut po začetku oddaje blokirali določeni sektor mesta, smo zmanjšali oddajo na deset minut. Ko so bili po desetih minutah na mestu oddaje, smo oddajali le osem minut. Ko pa so dosegli brzino osmih minut, smo oddajali le šest minut.« (Milko Goršič: Delo radijskega sektorja.)

Kričača je iskalo že 20 goniometrov na kamionih, od tega je bilo deset vojaških. Pomagala jo je iskati vsa vojska. Po oceni dveh piscev je dele mesta, kjer so dobili neprecizne indikacije, obkolilo tudi po 1000 do 2000 vojakov. Ker tudi vse to ni pomagalo, so Italijani postavili najprej posebno vojaško postajo, ki je dajala takoj po končani oddaji »Kričača« na istem valu kot nadaljevanje »Kričačeve oddaje« poseben spored — kakor so to izjavljali — »zavednih Slovencev«. Že zaradi tipične italijanske izreke in slabega slovenskega jezika so oddajo po izjavah več avtorjev poslušalci takoj razkrinkali in po nekaj tednih je ta vojaška italijanska postaja prenehala oddajati.

Ker okupatorjem tudi s to oddajo ni uspelo zmešati poslušalcev, so začeli vedno bolj pogosto preiskovati tudi stanovanja in ljudi zapirati. Navsezadnje so se odločili še za zadnje sredstvo, ki jim je preostalo: prebivalstvu Ljubljane so odvzeli vse sprejemnike. Komisar Grazioli je 26. III. 1942 odredil, da morajo vsi imetniki radijskih sprejemnikov obvezno oddati radijske sprejemnike in odstraniti zunanje antene.

»Z odvzemom sprejemnikov je nastal nov položaj, v katerem je bilo odveč nadaljevati z oddajami. Po direktivi Osvobodilne fronte je ilegalna postaja nehala z delom, s katerim je častno izpolnila nalogo...« (Mitja Vošnjak.) Ing. Miloš Brelih pa konkretno navaja, da ga je v začetku aprila poklical Boris Kidrič in mu svetoval naj organizirajo še zadnjo oddajo in se nato poslove od svojih poslušalcev.

»Za uredništvo in tehnično vodstvo radijske postaje Osvobodilne fronte je seveda nastalo vprašanje, ali je še kakšnega pomena, če bi »Kričač« še nadalje oddajal. Poslušalci praktično niso imeli nobene možnosti več, da bi nas poslušali. S Kidričem sva se sestala pri bunkerju ob Dolenjskem mostu. (Brelih: Izjava za RTB.)

V zadnji oddaji »Kričača« je Milan Osredkar obvestil Ljubljanočane in vse prebivalce krajev, do koder so segali njegovi valovi, da oddajnik OF nekaj časa ne bo več deloval, da pa se bodo njegove oddaje obnovile z

osvobojenega ozemlja, na koncu vojne pa z oddajnika Radio Ljubljana. (M. Vošnjak — ravno tam.)

Vida Lasič se spominja, da so neke aprilske nedelje leta 1942 še poslednjič oddajali in sicer na podstrešju sredi mesta prav nasproti sodnih zaporov. Zadnje oddaje se spominja tudi z naslednjima dvema odstavkoma.

»Po oddaji se jim ni prav nič mudilo pospravljati, kot bi hoteli podaljšati te minute slovesa. Počasi so napeljave razdirali, previdno spravljali kos za kosom in skrbno zvili vse žice in kable. Njihov »Kričač« je romal v skrivališče. Čutili so, da ga bodo pogrešali. Bil je njihov ponos, njihova zmaga, njihovo veselje, košček njihovega življenja.

Zunaj jih je pozdravilo toplo pomladansko sonce, toda ni jim ogrelo src in zjasnilo oči. Božajoči veter jim je dahnil v lica in objel telesa, toda ni jim potišal žalosti. Molče so si stisnili roke ob slovesu. Bilo je res slovo, kajti Milana so kmalu nato zaprli in odpeljali v taborišče, Drago je odšel v partizane, Helo pa je čakalo drugo, odgovornejše delo.« (V. Lasič: Svetloba mladih let, str. 43.)

»Tovariš« navaja dne 12. XI. 1961, da je »Kričač« oddajal na 17 različnih mestih in da je njegov glas dosegel celo severno Afriko. Gostoval je pri približno dvajsetih zavednih ljubljanskih družinah. Nekoliko drugačne podatke navaja Marica Čepe.

»Drugo važno propagandno sredstvo je bil ilegalni radio. Oddajal je od 7. novembra 1941 do aprila 1942. Ker je ta radijska postaja kričala v svet resnico o borbi slovenskega naroda, na drugi strani pa resnico o okupatorju in domačih izdajalcih, so jo imenovali »Kričač«. V slabih 6 mesecih, kolikor je oddajal, je imel Kričač 45 oddaj, oglašal pa se je iz 26 ljubljanskih stanovanj. Kljub temu, da so ga Italijani besno iskali z najmodernejšimi tehničnimi sredstvi, ga zaradi hrabrosti in iznajdljivosti radijskega aktiva in zaradi požrtvovalnosti družin, ki so mu nudile zavetje, niso nikoli izsledili.« (Marica Čepe: Ilegalni tisk in radio v borbeni Ljubljani. Invalidski vestnik 11. I. 1962.)

Milko Goršič pripoveduje, da je »Kričač« uspešno opravil svojo nalogo v Ljubljani. Medtem pa je bila zveza s tujino prek velikega radiotelegrafskega ozemlja.

Petindvajsetletnica napada fašističnih sil na Jugoslavijo je poživila nekaj spominov na ustanovitev ilegalne radijske postaje »Kričač«. Toda kljub ogromni vlogi, ki jo je med polletnim oddajanjem odigral, žal tudi po petindvajsetih letih še niso zbrani o njem nekateri važni podatki. Ta obletnica naj nas zato opozori tudi na to, da še ni vse raziska-

no o »Kričaču«. Zdaj, ko imamo še mnogo živih prič, še vedno lahko izpopolnimo podatke o njegovem delovanju. Verjetno se le še dajo določiti resnični dan prve oddaje in začetki poskusnih oddaj. Katere dneve (v tednu) se je »Kričač« oglašal, pri katerih družinah in po katerih hišah in prostorih je gostoval in po kolikokrat v posameznih hišah. Prav tako še ne poznamo točnejših pojasnil o tem, kje je »Kričač« domoval med oddajami.

Po podatkih o Kronološkem pregledu vemo za gotovo le, da so bile oddaje Radia OF 10., 16., 18. in 23. februarja 1942 in da je bila oddaja, ki je bila posvečena obletnici Prešernove smrti dne 7. februarja pri Matulovih na Rebri št. 7 (Ljubljana v ilegali II., str. 475 do 493). Drugih, natančno preverjenih niti o datumu zadnje oddaje ni.

Med podatki, ki se dajo še izpopolniti, je tudi vprašanje slišnosti, dometa oddaj. Premalo je znano, kakšen odmev so imele pri privržencih, predvsem pa še ni nič zabeležene o tem, kakšen odmev so imele pri nasprotnikih narodnoosvobodilnega gibanja, kar bi bila lahko prav hvaležna naloga za kronista in zgodovinarja.

Očitno bi bilo tudi treba ugotoviti še nekatere tehniške nadrobnosti, med njimi to, kdo je oskrboval organizatorje z materiali za oddajnike, katere delavnice, ustanove in posamezniki. Ni še zapisano, kateri uslužbenci takratne okupatorjeve postaje Radio Ljubljana so neposredno ali posredno sodelovali z radijskim sektorjem in s čim pri tehničnem ali organizacijskem delu.

Predvsem pa je treba uskladiti že dosedanja pričevanja avtorjev glede valovne dolžine oddajnika, delov, iz katerih je bil sestavljen. Neskladnosti bo treba odpraviti tudi glede trajanja oddaj, nastopa, gesel in uvodnih besed in pesmi. Tudi seznam sodelavcev najbrž še ni popoln. Dosedanji seznam vsebuje 19 imen. Med njimi sta imenovana le dva kot nabavljavca materiala za »Kričača«. Očitno manjka na seznamu kurirjev Kristina Brenkova. (Glej njen članek: Prežihov Voranc v letih ilegale, Ljubljana v ilegali, II, str. 382 do 385.)

Zaradi svojega izvirnega nastanka, revolucionarnega vodenja in mogočnega vpliva in zaradi njegovega edinstvenega pomena med ljudsko vstajo bi bilo morda potrebno sklicati poseben seminar, ki bi odpravil nekatere neskladnosti in odkril morda še nekatere, doslej neznane posebnosti in na podlagi zbranih podatkov orisati čim bolj natančno podobo ilegalne postaje Osvobodilne fronte — »Kričača«.

Jože Zorn

OBRAMBA NA SOČI 1915—1917

Ob petdesetletnici

JURIJ MUSIČ

DVANAJSTA SOŠKA BITKA⁴⁸

(24. do 27. oktobra 1917)

(Nadaljevanje)

Branilec je bil po enajsti soški bitki do take mere izčrpan, da so njegovi odločujoči činitelji menili, da bi naslednja italijanska ofenziva mogla dovesti ne samo do zloma soške fronte, ampak tudi do popolnega poraza vojske in celo do državnega razpada. Kriza v popolnitvi je bila, kot omenjeno, vse bolj občutljiva, saj se računa, da so znašale skupne izgube na vseh frontah od začetka vojne do konca enajste soške bitke čez pet milijonov mož. V notranjosti dvojne monarhije so se že začela pojavljati znamenja njenega političnega razpada. Vladalo je že skrajno pomanjkanje hrane in vseh vojnih potrebščin. Odpor proti vojni se je polasčal ne samo njenih narodov, temveč tudi že njene vojske. Zaradi tega so sodili njeni odgovorni činitelji, da je edini izhod iz te zelo težke situacije močna protiofenziva, ki naj bi soško obrambo osvobodila vse večjega in nevarnejšega pritiska. Do tega zaključka so prišli že po deseti soški bitki. Tu je treba iskati genezo za avstrijsko-nemško protiofenzivo. Tej odločitvi je šla na roko, kot omenjeno, tudi situacija na severni fronti, kjer ni bilo več pričakovati kakih večjih sovražnih operacij in kjer je postajal zlom ruske fronte vse bolj očiten, a kot posledica tega je bilo mogoče okrepiti jugozahodno fronto v večji meri kot dotlej.

Čeprav bi bila protiofenziva iz tirolskega bastiona najučinkovitejša, se je AOK glede na bližajočo se jesen in prekratek čas za lotevanje obsežnejših priprav odločila, da prebije italijansko fronto pri Tolminu in Bovcu, toda le z omejenimi cilji. Za takšno akcijo naj bi se pa predvsem zagotovila nemška pomoč. Zato se je AOK obrnila na nemško vrhovno poveljstvo, ki se je najprej obtovaljalo, ker ni verjelo, da bi se protiofenziva mogla izvesti v predlagani smeri, se je pa na koncu vendar odločilo, da pošlje svoje najboljše strokovnjake za planinsko vojskovanje, na čelu z generalom Krafft von Delmensingenom, da na kraju samem prouče avstrijski načrt za protiofenzivo in možnosti njegove izvedbe. Le-ti so ga v svojem poročilu sicer priporočili, ker da ni drugega izhoda, da se obdrži soška fronta in avstrijska obramba osvobodi pritiska premočnega nasprotnika, vendar so sodili, da bi le-ta bila »glede na obstoječe te-

žave na skrajni meji možnosti in da bi predstavljala vseskozi tvegano podjetje«. Kljub temu je nemško vrhovno poveljstvo 8. septembra odobrilo predlagano protiofenzivo in stavilo na razpolago štab 14. armade, dva korna štaba, šest pehotnih divizij, sedem lovskih bataljonov, potrebno težko topništvo in druge specialne čete. General Krafft von Delmensingen je bil določen za načelnika štaba armade, ki naj bi ji bil poverjen preboj italijanske fronte pri Tolminu in Bovcu.

SITUACIJA ITALIJANSKE VOJSKE PRED BITKO

Potek italijanskega prvega položaja med Rombonom in Tolminom je razviden iz skice III; ostal je do izza enajste soške bitke nespremenjen. Na vrhovih in grebenih so bila zgrajena zelo močna oporišča na vseh količkah možnih pristopih, a najbolj važne točke so imele tudi elemente stalne fortifikacije. V dolinah so bile te postojanke povsod sestavljene iz več zaporednih obrambnih črt, ki jih je bilo možno flankirati iz obrambnih elementov na bližnjih pobočjih. Drugi položaj je potekal od tesni pri Žagi na Polovnik in čez Krasji vrh od Krna, od koder se je spuščal na greben Pleče (k. 1304) ter se je od tod čez Vrsno in Selišče (v dolini Soče) spajal prek Hevnika (876) pri Na Gradu (1114) s položajem na grebenu Kolovrata. Tretji položaj, samo mestoma organiziran, je potekal od sedla pri Učiji čez Stol (1668) in Starijski vrh (1136) na Volnik (793), ter se je od tod čez Ladro v dolini Soče in Livek spajal pri Kuku (1243) in pri Na Gradu z drugim položajem na grebenu Kolovrata. Del položaja na grebenu Kolovrata od Na Gradu do Na Ježi (929) je na ta način predstavljal spojni vozle drugega in tretjega, pa tudi prvega položaja zaradi svoje bližine od prve obrambne črte pred avstrijskim tolminskim mostiščem. Od tega spojnega vozla sta se ločevala še dva položaja po grebenih na obeh straneh reke Idrije (Iudrio). Vzhodni se je spuščal od Na Ježi čez Korado (812) v splet položajev med Gorico in Krminom, zahodni pas pa se je spuščal od Na Gradu čez Planjavo (Castel del Monte) na splet položajev pri Cividalu. Zaradi neposredne obrambe teh smeri so bile nad prehodom v furlansko nižino planirane in deloma tudi že izdelane stalne utrdbe na vrhovih severovzhodno od Civala in nad Tarcentom. Naj-

bolj občutljivi, toda v operativnem pogledu najbolj važni deli tega globoko utrjenega pasu so bili tisti na južnih pobočjih Krna in na pregibu Kolovrata, med vrhovi Na Gradu in Na Ježi, a posebno ta skupni del vseh treh položajev, ker so dominirali nad položaji, ki so se spuščali na obeh straneh Idrije do Furlanske nižine; ta je bila oddaljena od omenjenega pregiba Kolovrata v zračni črti komaj 20 kilometrov.

Sl. 1. Pogled na napadalni odsek 14. armade pri Tolminu (DI, I)

Kot omenjeno, je Cadorna takoj po enajsti soški bitki začel s pripravami za naslednjo ofenzivo, je pa spremenil ta načrt in že 18. septembra zaukazal 2. in 3. armadi, naj prekineta vse priprave za to ofenzivo in naj preideta v defenzivo ter izvršita vse priprave za učinkovito obrambo na postojankah, ki sta jih dosegli. To Cadornovo odločitev so izzvali razni činitelji, predvsem pa možnost avstrijsko-nemške ofenzive, o čemer je že takrat razpolagal s prvimi indikacijami. Le-te so se potem stalno množile in dopolnjevale, tako da je bilo italijansko vrhovno poveljstvo že začetek oktobra natančno obveščeno o bližnji nasprotnikovi protiofenzivi, napadalnih odsekih, mestih zbiranja avstrijskih in nemških čet ter njihovem sestavu in jakosti, a nekaj dni pred začetkom protiofenzive so trije prebegli avstrijski častniki prinesli Italijanom vse načrte in povelja o bližnjem napadu razen o dnevu za začetek napada. Na podlagi tega je italijansko vrhovno poveljstvo 10. oktobra vnovič zaukazalo poveljniku 2. armade, generalu Capellu, da se loti vseh ukrepov za odbijanje sovražnikovega napada. Povrh tega je 19. oktobra poslal dva visoka častnika v poveljstva IV. in XXVII. kora, ki sta branila ogrožene sektorje, a 22. oktobra je ta dva kora še sam obiskal. Vse je bilo takrat v najboljšem redu. Capello je izjavil neposredno pred napadom: »2. armada je izvrstno pripravljena.« Tudi sam Cadorna je bil prepričan, da se ni treba ničesar bati.

To veliko zaupanje v obrambni uspeh je predvsem izhajalo od številčne moči 2. armade, ki je razpolagala od Hudega Vršiča (Konfina, k. 2328) do reke Vipave s 26 divizijami, 329 bataljoni in 2430 topovi.⁵⁰ Razen tega so stale za to armado še tri in pol divizije (39 bataljonov) iz splošne rezerve vrhovnega poveljstva.⁵⁰

V resnici pa je italijanska armada takrat preživljala težko krizo. Njene vzroke je de-

tajno analizirala že omenjena preiskovalna komisija.⁴⁸ Navajam samo najvažnejše: ogromne izgube, ki niso bile v nobenem razmerju z doseženimi rezultati do jeseni leta 1917; naglo upadanje bojnega duha in discipline, kar ni uspelo popraviti niti z najbolj drakonskimi ukrepi; v širokih slojih italijanskega naroda vojna proti centralnim silam ni bila popularna; nepravilni postopki pri delitvi dopustov in zamenj enot na težkih sektorjih fronte itd. In v takšnem stanju je italijansko vojsko takrat zadela avstrijsko-nemška protiofenziva.

AVSTRIJSKO-NEMŠKE PRIPRAVE ZA BITKO

Za preboj italijanske fronte med Rombo in Tolminom je bila med 10. armado in 2. soško armado vrnjena nova nemška 14. armada, ki je bila sestavljena iz 5 avstrijskih in 7 nemških divizij.⁵¹ Poveljstvo nad to armado je bilo poverjeno nemškemu generalu Ottonu von Belowu, ki je za ta napad formiral štiri korne grupe, in sicer:

grupa avstrijskega generala Kraussa (poveljstvo I. avstrijskega kora), sestavljena iz avstrijskih divizij Edelweiss, 22. SD in 55. PD ter nemške lovske divizije, skupaj 41 1/2 bataljona, 466 topov in 133 minomentalcev;

grupa nemškega generala Steina (poveljstvo III. bavarskega kora), sestavljena iz av-

strijske 50. PD, nemške 12. in 117. PD in nemškega Alpenkora (jakosti ene divizije), skupaj 40 1/2 bataljona, 609 topov in 158 minometalcev;

Sl. 2. General Otto von Below

grupa nemškega generala Berrera (poveljstvo II. pruskega kora), sestavljena iz nemške 26. in 200. PD, skupaj 20 bataljonov, 312 topov in 24 minometalcev;

grupa avstrijskega generala Scottija (poveljstvo XV. avstrijskega kora), sestavljena iz avstrijske 1. PD in nemške 5. PD, skupaj 20 bataljonov, 374 topov in 12 minometalcev.

Vsega skupaj je bilo v 14. armadi 122 bataljonov,⁵² 1761 topov, 327 minometalcev in 10 zrakoplovnih eskadril.

Za 14. armado so bile zbrane še avstrijske 4., 13. in 33. PD iz strateške rezerve AOK (41 bataljonov).

Po direktivi poveljnika avstrijske jugozah. fronte od 18. septembra naj bi bil cilj protiofenzive, da se Italijani vržejo čez državno mejo, a po možnosti tudi čez Tagliamento. Ta cilj naj bi 14. armada dosegla s prebitjem sovražne fronte zahodno od Tolmina in pri Bovcu, potem pa da doseže vrhove severovzhodno od Cividala in do državne meje, severozahodno od Korade. Poleg tega naj bi tudi olajšala prehod čez Sočo desnemu krilu 2. soške armade (grupa Kosak s tremi divizijami — 36 bataljoni), ki naj bi zavzela najprej črto: državno mejo severozahodno od Korade—Sv. Gora. 1. soška armada naj bi se v prvem času prizadevala, da pritegne nase čim močnejše sovražne enote. Istočasno s to protiofenzivo naj bi se v prvem času na koroški in tirolski fronti podvzemali samo demonstrativni napadi. Začetek protiofenzive se je v tej direktivi predvideval za 22. oktober.

Below pa je v svojem povelju postavil drugi pogojni cilj poveljstva jzah. fronte kot glavni z naslednjo formulacijo:

»Sovražnik naj se vrže s Krasa in čez Tagliamento. 14. armada naj prebije sovražno fronto od Bovca do Tolmina, a potem naj zavzame črto Gemona-Cividale. Od začetka naj bo težišče stalno na desnem krilu.«

Na podlagi te osnovne ideje je bil Belowov načrt za preboj in razvoj protiofenzive v splošnem naslednji:

Grupa Krauss naj bi prebila v nevzdržnem napadu čez Bovec vse sovražne položaje do črte Skutnik (1721)—Stol (1668). Z zavzetjem Stola bi veljal preboj zanjo kot posrečen. V nadaljnjem prodiranju naj bi se ta grupa usmerila čez Tarcento in h gornjemu Tagliamentu. Ena kolona naj bi prodirala od Rombona k Prevali in na ta način olajšala ofenzivo levega krila 10. armade, druga, usmerjena od Vrčiča (1897) na Kobarid, naj bi pomagala pri napadu grupe Stein.

Grupa Stein naj bi napadala od Tolmina po obeh straneh Soče ter zavzela greben Na Gradu (1114)—Matajur (1643)—Meja (1189). Po njegovem zavzetju naj bi nadaljevala prodiranje čez Robič in po dolini Nadiže na vrhove Mte Iuanes (1168) in Mte Madlessena (727).

Grupa Berrer naj bi zavzela utrjeni gorski splot Na Ježi (929), a potem naj bi prodirala čez Sv. Martin (965) in Mte S. Maria Magdalena (683) k Cividalu.

Grupa Scotti naj bi zavzela položaje južno od Na Ježi: Pušno—Srednje—Globočak (806), a potem naj bi prodirala čez Planjavo (Castel del Monte) do Cividala.

Rezerva vrhovnega poveljstva naj bi sledila čez Tolmin in Most na Soči do Kobarida, od koder bi lahko okrepila grupo Krauss čez Breginj ali pa grupo Stein čez Robič.

Od prvega uspeha naj bi bil odvisen uspeh celotne operacije, je dalje priporočal Below svojim podrejenim poveljnikom. Zahteval je v njenem začetku skrajne napore, tj. da se ves sistem sovražnikovih položajev prebije v enem naletu, a potem da se v nezadržanem prodiranju zavzame črta: Kanin (2573)—Mte Maggiore (Breški Jalovec 1685)—Meja—Matajur—Sv. Martin in vrhovi okoli Kostonjevič (szah. od Kanala).

Koncentracija in razvoj za bitko sta povzročali velike težave. Enajst nemških in avstrijskih divizij je bilo treba šele zamenjati na njihovih sektorjih in potem prepeljati z vzhodne, zahodne in tirolske fronte, a nemško lovsko divizijo je bilo treba šele formirati na koncentracijskem prostoru. Samo tri avstrijske divizije so že bile v postojankah na izbranih odsekih za napad: 55., 50. in 1. PD. Prevoz vseh teh čet in vsega potrebnega ma-

Karta I. Razmestitev 14. armade na koncentracijskem prostoru (DI, I, Karte I.)

teriala je bil opravljen po planu in v rekordno kratkem času, a začel se je šele po 20. septembru.⁵³

Razmestitev čet na koncentracijskem prostoru je razvidna iz karte I. Krafft von Dellmensingen omenja, da se slovensko prebivalstvo ni obnašalo dovolj pristrčno do nemških čet in obsoja tudi ukrep cesarja Karla, da je odredil avstrijskega generala, ki mu je bil poverjen nadzor nad korektnim obnašanjem nemških čet na koncentracijskem prostoru in zaščita našega prebivalstva pred njihovimi možnimi izpadi.⁵⁴

Tudi razvoj 14. armade za napad je bil opravljen natančno po vnaprej utrjenem načrtu. Pogoj za uspešen razvoj je bil pa predvsem ta, da se Italijanom odvzame premoč v zraku, ki so jo dotlej imeli, kar so pripeljane najboljše nemške lovske eskadrile le hitro dosegle. Drugo važno vprašanje je bilo, da se uredijo komunikacije za pohod pehote oziroma dovoz topništva, municije in drugega materiala od koncentracijskega prostora do topniških oziroma izhodiščnih položajev za napad. Ureditve komunikacij, ki so vodile iz Trbiške kotline, dolin Save Dolinke in Bohinjske ter Ljubljanske kotline k Bovcu oziroma Tolminu, je bila stalna v teku vojne, a ko je prišla odločitev za ofenzivne operacije v teh smereh, so bila ta dela še pospešena in od septembra dalje jih je opravljal nad 30.000 delavcev. Tako so konec septembra stale na razpolago:

— grupi Krauss ceste od Trbiža čez Predel in od Kranjske gore čez preval Vršič v dolino Koritnice oziroma gornje Soče; žičnice od Bohinja do pod vnožja Krna, od Kranjske gore čez preval Vršič v Trento, od Trbiža do Rablja in od tod poljska železnica po že omenjenem rudarskem rovu v dolino Koritnice ter konjska steza od Bohinjske Bistrice čez Bogatin;

— tolminski napadalni grupaciji in desnemu krilu 2. soške armade: železniška proga Jesenice—Bohinjska Bistrica—Most na Soči, ki je bila južno od velikega tunela uporabna samo do Grahovega; ceste od Škofje Loke po dolinah Selške in Poljanske Sore, ki so bile ustrezne samo za enosmerni promet; žičnica od Grahovega do Tribuše ter poljska železnica od Dolnjega Logatca čez Idrijo do Straže za motoriziran promet.⁵⁵

Že po 20. septembru je začel na vseh teh komunikacijah transport 1720 topov (za 14. armado in sev. krilo 2. soške armade), ogromne količine municije in vseh drugih potrebščin od iztovornih postaj na železniški progi Trbiž—Jesenice—Ljubljana—Dolnji Logatec do že vnaprej izbranih topniških položajev oziroma izhodiščnih postojank na odseku Bo-

vec—Tolmin. 10. oktobra je nastopilo deževno vreme, kar je razvoj za bitko še bolj otežilo. Kot zadnja je s koncentracijskega prostora krenila pehota in to samo v nočnih marših. Na tolminski smeri je začel njen pohod 18. oktobra, a nemški 12. in 26. PD sta morali predhodno prečkati še Karavanke čez Jezerski in Ljubeljski preval. Nič manj naporen in težak ni bil razvoj pehote pri grupi Krauss. Posamezne divizije so morale marširati neprekinjeno kar sedem noči. 22. oktobra je bil razvoj za napad borbenih delov 14. armade končan, samo proviantski deli pratežev so ostali dlje v zaledju. Za začetek napada je bil tedaj definitivno določen 24. oktober.

Takoj po prihodu na izhodiščne položaje za napad so čelni pehotni deli napadalnih divizij prevzeli določene odseke od čet, ki so jih dotlej zavzemale. Pri grupi Krauss je 216. PB divizije Edelweiss prevzela od 55. PD postojanke na Rombonu, a njena 217. PB se je zbrala v dolini Koritnice nad Bovcem. 22. SD je s svojo 43. SB prevzela od 55. PD postojanke od podnožja Rombona do podnožja Javorščka, medtem ko je bila njena 98. SB pri-maknjena tik za 43. SB. 55. PD je bila zgoščena in pomaknjena na odsek Javoršček—Krn. Nemška lovska divizija je bila zbrana v dolini gornje Soče. Pri tolminski grupaciji je 50. PD ostala na svojem obrambnem odseku, medtem ko so postojanke 1. PD od Dolja do izključno Sela prevzele nemške divizije prve črte grupe Stein in Berrer. Na skrajnem levem krilu 14. armade se je avstrijska 1. PD zgostila in pomaknila na skrajni južni del tolminskega mostišča (pri Selu) in na levo pribrežje Soče, pred Kalom. V drugi črti pri tej grupaciji so bile: pri grupi Stein nemška 117. PD pri Podmelcu, pri grupi Berrer nemška 26. PD za Knežo, a pri grupi Scotti nemška 5. PD ob cesti med Mostom na Soči in Slapom. Desno krilo 2. soške armade (grupa

Sl. 3. Izhodišni položaj za napad na tolminskem mostišču pri Sv. Mariji (453). Levo jvzh. pobočje Kolovrata. (DI, I, Tafel 5b, stran 64)

Kosak) se je z dvema divizijama razvila med 1. PD in Hojami, a eno divizijo je imelo v drugi črti pri Lomu. Ponoči od 23. na 24. oktober je osem elitnih nemških in avstrijskih divizij (ne všteti grupo Kosak) dokončno zavzelo na vsej 35 km dolgi fronti med Rombonom in Selom na svojih izhodiščnih položajih razvrstitev za bližnji napad. Vsi nemški in avstrijski poveljniki so bili kljub ogromnim težavam trdno prepričani, da bo napad uspel.

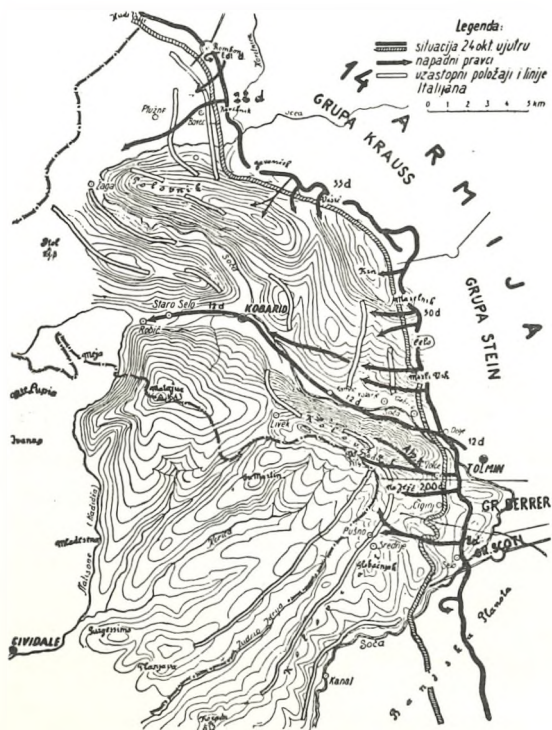
POTEK BITKE

Potek bitke bom podal samo v glavnih potezih.

24. oktober...

Ponoči od 23. na 24. oktober je deževalo, na najvišjih vrhovih je snežilo, doline so bile zavite v gosto meglo, a reke in gorski potoki so naraščali.

Točno ob dveh se je začela topniška priprava z bojnim plinom. To obstreljevanje, ki je bilo naperjeno predvsem na italijansko topništvo in prednje postojanke, je trajalo do pol petih. Italijansko topništvo je nervozno reagiralo, toda je kmalu umolknilo. Ob pol sedmih je začelo celotno napadalčevo topništvo z rušilnim ognjem obdelovati italijanske postojanke, topniške položaje, poveljniška mesta in ves italijanski obrambni sistem tja do njegovega globokega ozadja.

Skica III. Prvi dan preboja (24. oktober)

Pehota je krenila v napad pri Tolminu ob 8., a pri Bovcu ob 9. uri.

V bovški kotlini je 22. SD prebila obe italijanski obrambni črti in v naskoku osvojila porušeni Bovec.⁵⁶ V nadaljnjem prodiranju po desni obali Soče je načela tudi tretjo italijansko obrambno črto in bila zadržana kasno zvečer pred porušnim mostom čez hudournik Boko pri Pod Čelom. 216. PB divizije Edelweiss ni uspelo zavzetje Rombona. 55. PD je imela samo lokalni uspeh. 217. PB divizije Edelweiss se je primaknila zvečer do Bovca, a nemška lovška divizija do Za Otoke.

Pri grupi Stein je avstrijska 50. PD na južnem pobočju Krna s 3. GB prebila prvi, a s 15. GB tudi drugi položaj. Nemški Alpenkor je po prebitju prvega italijanskega položaja pred Volčami, po hudih bojih osvojil popoldne Hevnik in močno utrjeni gorski splet Na Gradu. Uspeh 50. PD in Alpenkora sta omogočila nemški 12. PD, da je prebila pri Dolju in pred tolminskim gradom italijanski prvi položaj. Ta divizija je potem, pogumno dalje prodirajoč po dolini Soče, prebila še italijanski drugi položaj, zavzela že ob štirih popoldne Kobarid in dospela ponoči s predhodnico do državne meje južno od Robiča, z levo pobočnico do zaselka Golobi, a njena glavna se je zbrala pri Starem selu in Kredi. Prešla je na svojem zmagovitem pohodu v dolini Soče 23 km, lomeč med potjo odpor posameznih italijanskih oddelkov.⁵⁷ Rezerva grupe Stein, 117. PD, je dospela s svojim čelom do Tolmina šele 25. oktobra zjutraj.

200. PD grupa Berrer je tudi v prvem naletu prebila prvi italijanski položaj pred Čiginjem in potem po hudih bojih osvojila zvečer močno utrjeni gorski splet Na Ježi. Rezerva te grupe, 26. PD, je dospela s svojim čelom ponoči do Mosta na Soči.

1. grupe Scotti je tudi v prvem naletu osvojila italijanski prvi položaj na grebenu

Sl. 4. Napadalna smer grupe Berrer. Nad razvalinami Čiginja se strmo vzpenja Ježa (929). (DI, I, Tafel 6a, stran 81)

Čemponi-Jazne ter je potem po hudih bojih in z velikimi izgubami načela do večera tudi njihov drugi položaj pri vasi Srednje in Pušno. Rezerva te grupe 5. PD je prenočila z dvema polkoma in gorskim topništvom pri vasi Čemponi, a z ostankom pri Mostu na Soči.

Desno krilo 2. soške armade (grupa Kosak) ni imelo uspeha v svojem napadu na severnem delu Banjške planote in je moralo ves dan odbijati močne italijanske protinapade.

Zavezniki so mogli biti samo zadovoljni z doseženimi uspehi. Italijanska fronta je bila raztrgana na širini 32 km. Deli njihovega IV. kora vzhodno od Soče na področju Krna so bili odrezani. Na grebenu Kolovrata sta bili zavzeti najvažnejši ključni točki Na Gradu in Na Ježi ter tako resno načeta drugi in tretji italijanski položaj. Divizije njihovega IV. in XXVII. kora, ki so bile tega dne napadene, so bile deloma uničene, deloma potisnjene nazaj, a deloma so se še dalje borile, obkoljene v posameznih odporih točkah.

Italijanska višja poveljstva niso bila dopolne tega dne natančno obveščana, kaj se je zgodilo na fronti, ker so bile vse tt. linije prekinjene. Za vsak primer je bil že dopoldne tega dne poslan VII. kor z dvema divizijama iz armadne rezerve, da zasede greben Kolovrata in Matajur s fronto na sever in da v protinapadu požene napadalca čez Sočo, če bi se le-ta pojavil na njenem desnem bregu. Iz skoraj nerazumljivih vzrokov se je ta kor samo polagoma in deloma lotil svoje naloge, a protinapada na relativno slabe dele 12. PD⁵⁸ z grebena Kolovrata v dolino Soče ni izvršil. Naslednji dan je bila potem večina tega kora ujeta.⁵⁹ Razen tega je bilo še edini nenačeti rezervi IV. kora (v jakosti ene brigade) za ukazano, naj okrepi posadko Stola in zapre dolino Nadiže pri Kredi in Stupici, medtem ko naj bi 7. grupa alpinov zasedla Breški Jalovec. Poveljstvo nad VII. korom in razbitimi korii IV. in XXVII. je bilo zedinjeno in poverjeno generalu Montuoriju, ki mu je bila dodeljena še 53. PD. Ta naj bi predvsem zaprla dolino Nadiže pri Stupici.

Ko so se proti večeru začele množiti vse bolj obupne vesti s severnega krila 2. armade, je italijansko vrhovno poveljstvo postalo resno zaskrbljeno za usodo ne samo te armade, ampak vse soške fronte.⁶⁰ To je izzvalo zvečer in ponoči tega dne med drugimi tudi naslednje njene ukrepe:

— da se še v tej noči divizije na Banjški planoti umaknejo na črto: Globočak—Vrh—Sveta gora. Na Globočak je bila poslana kot okrepitev ena divizija iz armadne rezerve;

— da se razen že navedenih okrepitev 2. armada ojači še s tremi divizijami iz splošne

rezerve, a za njeno okrepitev da se pripravijo tudi še dve diviziji s tirolske fronte in dve diviziji iz rezerve 3. armade;

— da tako okrepljena 2. armada z žilavo obrambo prepreči nadaljnje sovražnikovo prodiranje na naslednjih zaporednih črtah: 1. Breški Jalovec—Stol—Staro Selo—Matajur—Kolovrat—Na Ježi—Globočak, 2. Breški Jalovec—Mte le Zuffine—Mte Lupia—Meja—Matajur—Sv. Martin—Globočak, 3. Breški Jalovec—Mte le Zuffine—Mte Carnizza—Mte Iuanes—Mte Madlessena—Mte Purgessimo—Castel del Monte—Korada. Vse te tri obrambne črte so imele skupno izhodišče na Breškem Jalovcu ter od tod tudi njegova izredna važnost;

— da poveljniki 2. in 3. armade začno, vsak v svoji coni, z ureditvijo utrd in graditvijo novih postojank za Tagliamentom.

25. oktober ...

Tega dne se je vreme nekoliko izboljšalo in zavezniki so v smislu začetne direktive energično nadaljevali svoje prodiranje, da popolnoma dokončajo tako uspešno začetni preboj italijanske fronte.

Pri grupi Krauss je 22. SD nadaljevala svoje prodiranje že ob treh zjutraj, brez boja zasedla Žago in začela naporni vzpon na Stol, ki ga je po boju z deli italijanskega IV. kora in prispelimi okrepitvami osvojila 26. oktobra ob treh zjutraj, čeprav je Cadorna samo 36 ur prej na njegovem vrhu tolmačil kralju, da je Stol neosvojljiv. 217. PB divizije Edelweiss si je odprla pot v dolino Učeje in do večera osvojila Skutnik (1719) in Učejo. V predelu Rombona so se Italijani ponoči od 24. na 25. oktober umaknili na Vratni vrh (1988), kjer se je naslednjega dne vsa njihova posadka predala 216. PB te divizije. 55. PD se je v borbi z ostanki italijanskega IV. kora spustila od svojih planinskih postojank do Idrskega in Kobarida.

Grupi Stein in Berrer sta z nemško 12. in 200 PD ter Alpenkorom po hudih bojih dokončno osvojili ves greben Kolovrata in Matajur, a s polovico avstrijske 50. PD tudi Mejo ter si tako odprli pot k Civalu.

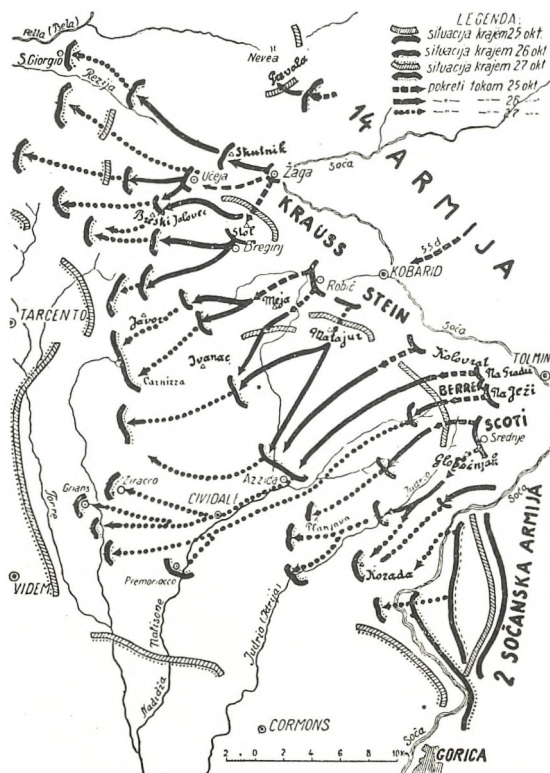
Pri grupi Scotti, ki je privedla v prvo črto tudi svojo drugo divizijo, je avstrijska 1. PD po hudi borbi osvojila Globočak, medtem ko so deli nemške 5. PD dospeli do pod Hum (905).

Tako je 14. armada dokončala preboj vseh treh italijanskih položajev in omogočila tudi 2. soški armadi prehod v ofenzivo. Ker so italijanske čete na Banjški planoti začele svoj umik že ponoči na 25. oktober, je le-ta zadela v svojem prodiranju samo še na sovražnikove zaščitnice in njene divizije so dospele zvečer do črte: Log—Vrh—Madoni.

Poveljnik 2. italijanske armade se je tega dne popoldne odpeljal v Udine in predlagal Cadorni, da se takoj umakne vsa soška fronta za Tagliament. Ta je najprej odobril predlog, potem pa je njegovo izvršitev vendarle odložil, ker je upal, da bo mogoče le uspelo zadržati sovražnikovo prodiranje vsaj na črti Breški Jalovec—Mte Iuanez—Korada. Izdal pa je povelje 3. armadi, naj se loti priprav za popolni umik s Komenske planote.

26. oktober...

14. armada je tega dne, prodirajoč dalje na zahod in jugozahod, onemogočila Cadornov obrambni načrt.

Skica IV. Razvitek preboja 25. do 27. oktobra

Pri grupi Krauss je 22. PD, prodirajoč čez Breginj, do večera zavzela vas Montemaggiore, Mte Cavallo (1060) in Mte le Zuffine (1066), prišla do Mte Jauer, a z enim bataljonom divizije Edelweiss vrgla italijansko zaščitnico z Breškega Jalovca.⁶¹ 217. PB divizije Edelweiss je dospela s svojimi kolonami do Stolvice in prevala Tanamea ter tako odprla pot v dolino Rezije. 55. PD se je pomaknila do Sedule in Borjana, a nemška lovska divizija do Učee.

Grupi Stein in Berrer sta se spuščali z dvema divizijama po dolini Nadiže in zahodno od nje ter osvojili Robedišče, Mte Iuanez in k. 912, a z dvema divizijama sta se spustili po

grebenih vzhodno od Nadiže in dospeli do blizu Azzide. Prednji deli nemške 26. divizije, ki je bila tega dne uvedena v prvo črto, so dosegli Merso di sopra (ca. 3 km svzhod. od Azzide).

Grupa Scotti je po osvojitvi Huma dospela s prednjimi deli nemške 5. PD na Mte S. Giovanni (703), a z avstrijsko 1. PD do severno od Korade.

Severno krilo 2. soške armade je z dvema divizijama prekoračilo Sočo pri Avčah in Kanalu, medtem ko je center te armade nadaljeval na Banjski planoti zasledovanje umikajočega se sovražnika.

Tako je bil zvečer tega dne preboj italijanske fronte med Rombonom in Sv. Goro — na širini 50 km in v globino 20 km — popolnoma dovršen. Z osvojitvijo Breškega Jalovca in Mte Iuaneza je pa bila načeta tudi tista črta, ki jo je Cadorna označil kot zadnjo obrambo za rešitve soške fronte.

Tega dne so italijanski zavezniki odločili, da pošljejo v Italijo eno francosko in eno angleško armado s po šest divizijami s težkim topništvom, ker so se upravičeno bali, da bi mogla Italija doživeti popoln zlom.⁶²

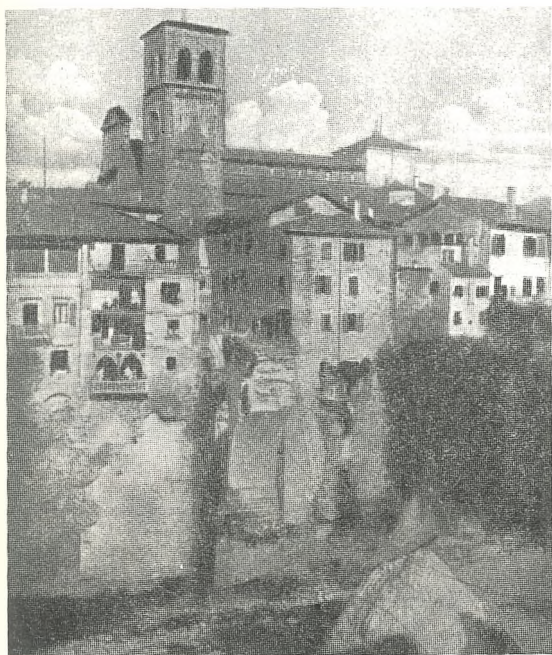
27. oktober...

S padcem Breškega Jalovca in prodiranjem napadalnih kolon v dolino Rezije je nastala takšna operativna situacija, da sta se 2. in 3. italijanska armada mogli rešiti samo s hitrim umikom za Tagliament. Zaradi tega je Cadorna ponoči tem armadam izdal povelje za splošni umik na to reko.

Pri grupi Krauss sta divizija Edelweiss in nemška lovska divizija, ki je tega dne stopila v prvo črto, s svojim nadaljnjim prodiranjem po visokem snegu k Rezijuti odprli pristope čez preval Nevejo in dolino Raccolane (Reklanice) h gornjemu Tagliamentu ter tako omogočil napredovanje tudi levemu krilu 10. armade. 22. SD je po borbi z italijanskimi zaščitnicami osvojila Monteaperto in Mte Jauer, a 50. PD, dodeljena grupi Krauss, je osvojila Mte Nagrad (984) in Mte Carnizza (991). 55. PD je ostala kot korna rezerva na prostoru okoli Borjane in Krede.

Grupi Stein in Berrer sta s svojimi divizijami, ki so se spuščale po grebenih zahodno in vzhodno od Nadiže, vrgle italijanske zaščitnice z Mte Madlessene in Mte Purgessima, osvojile Cividale in se ponoči v smeri k Udini s prednjimi deli približali reki Torre, za katero so italijanske zaščitnice poskušale organizirati nov postopen odpor.

Grupa Scotti, spuščajoč se po dolini Idrije in bregovih zahodno od nje, je vrgla italijanske zaščitnice z Mte Spigha in s Planjave (Castel del Monte) ter dospela s prednjimi

Sl. 5. Cividale s porušenim mostom čez Nadižo
(DI, I, Tafel 9b, stran 128)

deli svojih divizij do St. Pietro di Chiazzacco in Colobride.

2. Soška armada je s svojim desnim krilom osvojila močno utrjeno in žilavo branjeno Korado, a z ostalimi deli dospela do Soče. 10. in 1. soška armada sta se tega dne tudi priključili splošni ofenzivi na soški fronti. Le-ta je z deli svojega XVI. kora ponoči osvojila Gorico.

POSLEDICE IN VZROKI USPEHA

Kar Italijanom ni uspelo v dve in pol letih, v enajstih napadalnih bitkah, so dosegli Avstrijci in Nemci, kot omenjeno, v štirih dneh dvanajste bitke, kljub temu da so bili številčno in materialno slabši na delu fronte, kjer so izvršili preboj, in v splošnem.⁶³

Zvečer četrtega dne bitke so bili Italijani na vsem prostoru od Mte Paralba na grebenu Karnijskih Alp do morja, na fronti, dolgi 160 km, povsod v naglem umiku. Njihova 2. armada je bila razbita. Skoraj vse italijanske rezerve, ki so bile, kot omenjeno, zelo močne, toda slabo postavljene, so bile porabljene, medtem ko so zavezniki, tega dne zvečer razpolagali še z devetimi neangažiranimi divizijami, ki so sledile napadalnim divizijam 14. armade in desnega krila 2. soške armade.

Zavezniki niso dosegli samo osvobojenja soške fronte od pritiska premočne 2. in 3. italijanske armade, ampak so dosegli tudi nepričakovano velik strateški uspeh, ki jim je omo-

gočil, da pomaknejo svoje operativne cilje do Tagliamenta in potem še dlje na zahod. Italijanskim armadam se ni posrečilo, da se zastavijo in osnujejo novo fronto za Tagliamentom, kot jim je bilo zaukazano, temveč so bile 2. novembra prisiljene na nadaljnji umik za reko Piavo,⁶⁴ kjer so končno zaustavile avstrijsko-nemško prodiranje in organizirale novo obrambo od njenega ustja do planinskega masiva Grappa, na novi fronti, ki je bila operativno in taktično dobro povezana s tirolsko fronto in za polovico krajša od prejšnje.⁶⁵

Najvišja avstrijska poveljstva, ki so med eksploatacijo bitke (zasledovanjem) zaostala predaleč zadaj, so zamudila nekaj zelo ugodnih priložnosti, da se odrežejo deli 3. italijanske armade od njenih prehodov čez dolnji tok Tagliamenta in deli 4. italijanske armade pri njihovem umiku iz Dolomitov. Tudi je prišlo v teh poveljstvih do kolebanja, kako usmerjevati zasledovanje umikajočega se nasprotnika, kar je imelo, poleg operativnih napak, za posledico tudi mešanje in križanje prodirajočih kolon 14. in 2. soške armade. Avstrijska vojska takrat ni več imela konjenice⁶⁶ niti blindiranih avtomobilov, da bi se moglo organizirati ostrejšo in hitrejšo zasledovanje. Vse italijanske ceste so bile zastavljene z begunci, ujetniki, topovi, vozovi in plenom vsake vrste, kar je tudi oviralo in zadrževalo avstrijske in nemške čete.

Vsem tem činiteljem je treba pripisati, da Italijani niso utrpeli še večjih izgub pri svojem umiku, posebno na prehodih čez Tagliamento, in da se je Cadorni posrečilo, kot omenjeno, da pravočasno organizira novo solidno obrambo na desni obali Piave in planinskem masivu Grappi po predvidenem načrtu in nemoteno od nasprotnika. Vsi poskusi le-tega, da prekorači Piavo in prebije italijansko obrambo na masivu Grappi in prisili italijan-

Sl. 6. Takšne so bile ceste v beneški nižini po italijanskem porazu (DI, II, Tafel 3a, stran 80)

sko vojsko na nadaljnji umik od reke Brente, so se izjalovili.

Ne glede na to, za italijansko vojsko ugodne činitelje so znašale njene izgube od 24. oktobra do umika za Piavo 9. novembra po njihovih podatkih okoli 700.000 mož in okoli 5000 topov in minometalcev, medtem ko so zavezniki v tem obdobju izgubili samo okoli 70.000 mož.

Zavezniki niso mogli takrat uničiti celotno italijansko vojsko zaradi tega, ker niso začeli svoje protiofenzive s tem namenom, temveč, kot omenjeno, samo z omejenimi cilji, ki so jih določevali postopoma šele po uspelem preboju pri Tolminu in Bovcu. Za dosego tega cilja bi seveda morali pravočasno začeti z dovolj močnimi četami tudi ofenzivo iz tirolskega klina, za kar pa v začetku ni bilo na razpolago potrebnih čet, a pozneje, med eksploatacijo bitke, so zamudili, da le-te pravočasno odzamejo od armadne skupine generala Borojevića, ki je štela kakih dvajset divizij. Toda dober del teh divizij posebno 1. soške armade je bil slabe manevrske gibljivosti in še pod vtisom strašnega trpljenja in izgub v obrambnih bitkah na kraški planoti. Suneč, ki ga je začela 11. avstrijska armada iz te operativno tako važne smeri, seveda ni dal kakih večjih rezultatov, ker je bila za ta namen preslaba in tirolske planine že pod snežno odejo. Tudi se uničenje vse italijanske vojske ni več skladalo z operativnimi načrti nemškega vrhovnega poveljstva, ker se je že takrat, novembra 1917, odločilo, da spomladi leta 1918 začne generalno ofenzivo v Franciji z vsemi svojimi razpoložljivimi četami.

Italijanski poraz pri Kobaridu je imel tudi politične posledice, ki so se pokazale v zaključkih, sprejetih na kongresu podjarmljenih avstro-ogrskih narodov v Rimu (8. do 10. aprila 1918). Le-ti so predstavljali ublažitev do takrat nepomirljivega italijanskega stališča v pogledu odnosov in razmejitve s Slovenci, Hrvati in Srbi.⁶⁷ Žal so ti zaključki ostali samo na papirju, ker so nove meje po končani italijanski zmagi leta 1918 diktirali zgolj strateški oziroma imperialistični momenti.

Zmagovalci in premaganci za ta veliki avstrijsko-nemški uspeh pridajajo posebno zaslugo kvaliteti napadalnih čet, a Nemci posebno naglašajo, da so le-te bile najboljše, kar so jih vrhovna poveljstva centralnih sil takrat sploh mogla staviti na razpolago. Navajam izveček iz poročila italijanske preiskovalne komisije: »Moramo priznati, da je nasprotnikov napadalni načrt bil genialen in do skrajnosti drzen, da je bil izveden premeteno, odločno in po do sedaj neznanem postopku, s

čimer se je doseglo presenečenje, osnova vsake vojne dejavnosti, ali ne toliko z izbiro napadalnega odseka kakor s hitrostjo v izkoriščanju prvega uspeha. Nasprotnik je znal ta proti vsakemu pričakovanju veliki začetni uspeh do skrajnih meja izkoristiti, ker je brez odmora in oddiha ter ne ozirajoč se na okorele norme vojaške vede podvzel in nadaljeval zasledovanje do skrajnih meja človeške zmogljivosti. Na ta način je dosegel, da se nismo mogli niti zadržati na ugodnih položajih niti priti k sebi. Tudi se mora priznati, da je nasprotnik z občudovanja vrednim strateškim in taktičnim instinktom opazal odločilne momente v razvoju situacije, v katerih je svoje čete usmerjal ravno tja, kjer so bile za nas najbolj nevarne.«⁶⁸

Potem je treba tako velik uspeh pripisati tudi dejstvu, da je bila ravno takrat kvaliteta italijanskih borcev in poveljnikov vseh stopenj tako slaba, kot se to sploh ni moglo pričakovati, kar pa je deloma razvidno že iz opisa bitke in kar odkritosrčno priznava že omenjena italijanska preiskovalna komisija, ki je posebno detajlno analizirala vzroke moralne krize, v kateri je bila takrat italijanska vojska.

Dvanajsta soška bitka predstavlja zadnjo zmago, ki so jo avstrijske in nemške čete skupno ramo ob rami izvojevale v I. svetovni vojni.

* * *

Preroški stih našega pesnika izpod Krna so se takrat dramatično uresničili, toda njegov mučeniški narod je leto dni pozneje po končani zmagi zahodne koalicije vendar prišel pod fašistični jarem.

V našo slovensko domovino na važnem prehodu iz Italije v Podonavje je italijanska vojska prinesla vojno viхро že dvakrat v tem stoletju. Prvič leta 1915 v vojni s preživelo dvojno monarhijo, ki je poskušala s svojimi poslednjimi močmi obraniti svojo dolgo jugozahodno mejo, ter samo šestindvajset let pozneje, ko je pomagala Hitlerju pri razbitju bivše Jugoslavije in potem zaman poskušala zatreti upor Narodnoosvobodilne vojske.

V I. svetovni vojni so Italijani od 1915. do 1917. leta zastonj poskušali zlomiti avstrijsko obrambo ob Soči in na Krasu, a poraz pri Kobaridu jih je potem potisnil v obrambo na vsej fronti, iz katere so krenili v ofenzivo šele leto dni pozneje, ko se je že začel politični razpad dvojne monarhije in se njene ogrske in slovanske čete niso hotele zanjo več boriti.⁶⁹ Šele takrat so se italijanske čete brez boja polastile tistih delov naše domovine, ki so jim bili obljubljeni po londonskem paktu.

Naši fantje in možje so se morali kot avstrijski podložniki boriti v vrstah avstrijske vojske in so pretrpeli v tem obdobju strašne izgube ob Soči, na Krasu in tudi na Tirolskem. Število njihovih grobov se zavoljo razpada dvojne monarhije ni nikdar poskušalo ugotoviti, a večini od njih je že davno izbrisana vsaka sled. Bilo bi iz raznih razlogov prav, da posvetimo še obstoječim spomenikom večjo pozornost glede njihove zaščite in prezentacije. Nič manj strašna pa niso bila, kot omenjeno, razdejanja na našem zahodnem obmejnem področju in usoda naših nesrečnih beguncev, od katerih se premnogi niso nikdar več vrnili na svoje domove. Ti tragični dogodki obujajo ob 50-letnici spomin na neizrekljivo trpljenje in množično umiranje ob Soči in na Krasu. In vsem tem žrtvam naj bo posvečen ta moj članek z željo, da se nikdar več ne povrnejo.

OPOMBE

(Nadaljevanje)

48. O tej bitki, ki je zavzela svoje mesto v zgodovini tudi pod imeni: »Bitka pri Kobaridu«, »Bitka pri Tolminu«, »Preboj pri Tolminu in Bovcu«, »Preboj na Soči« in celo pod bleščečim naslovom »Čudež pri Kobaridu«, obstaja bogata literatura. Ugotovitvi zgodovinske resnice je predvsem prispevalo izčrpno in objektivno poročilo preiskovalne komisije pod predsedstvom generala Caneve, ki jo je zahteval italijanski parlament takoj po porazu in ki je bilo potem objavljeno v treh tomih. Jaz sem se predvsem oslonil na kratek in jedrnat opis te bitke generala JLA Milana Zelenike, ki je izšel v izdaji Biblioteke »Vojnega dela« v Beogradu leta 1950. Razen tega sem še uporabljal naslednje vire: Vojna enciklopedija 4, Beograd, stran 501–503; OeUlk, VI, stran 493–562; »Der Durchbruch am Isonzo« od generala Krafft von Delmensingena, I. Teil: »Die Schlacht am Isonzo«, Berlin, 1928, izdajo nemškega Reichsarchiva kot knjiga 12a. V nadaljnjem tekstu bom to knjigo navajal s kratko »DI«. — 50. Prvi (glavni) položaj so zavzemali: Od Konfina do Dolja IV. kor s 64 bataljoni, od Dolja do Kala na Banjški planoti XXVII. kor s 49 bataljoni, od Kala do Madoni XXIV. kor s 36 bataljoni, od Madoni do Sv. Gabrijela II. kor s 24 bataljoni in od tod do reke Vipave VI. in VII. kor s 60 bataljoni. V armadni rezervi so bili: VII. kor s 30 bataljoni severno od Civalda, XIV. kor s 24 bataljoni na prostoru med Anhovem in Vrhovljem ter XXVIII. kor s 42 bataljoni v dolini Idrije severno od Krmına. — 50. Južno od Civalda. Po italijanski ocenitvi bi moralo biti razmerje na ogroženem delu fronte 238 italijanskih proti 171 nasprotnikovim bataljonom, kar je zaupanje v obrambni uspeh še bolj utrdilo. (DI, stran 168.) — 51. Sedma, nemška lovška divizija, je bila sestavljena šele na koncentracijskem prostoru iz nemških lovskih bataljonov. — 52. Od tega

je bilo 18 bataljonov jugoslovanske narodnosti, največ bosansko-hercegovskih, predvsem v 55. PD. — 53. Za koncentracijske prevoze v teh tridesetih dneh je bilo potrebno okoli 2400 vojaških vlakov. Skozi Ljubljano je šlo v tem času dnevno okoli 120 vlakov v obeh smereh. Samo za avstrijske čete je bilo treba pripekljati okoli 70.000 konj, da bi se mogla doseči gibljivost čet, posebno topništva, in okoli en milijon granat, od katerih 10 % z bojnim plinom. — 54. DI, stran 22. — 55. Ta železnica je bila dovršena šele 18. oktobra in je bila že čez nekaj dni od plazu poškodovana ter potem ni več obratovala. — 56. V prvem napadnem valu je bil spodnještajerski 26. spp, čigar poveljnik je bil za ta podvig odlikovan s križem Marije Terezije. (OeUlk, VI, stran 526.) — 57. Nemci menijo, da je bilo to pogumno prodiranje med najuspešnejšimi podvigi njihovih divizij v teku vse vojne. (M. Zelenika, Bitka kod Kobarida, stran 41.) — 58. Nemške pehotne divizije so imele takrat v svojem sestavu samo devet bataljonov. — 59. Ena brigada tega kora je pri Livku zadela na levo pobočnico nemške 12. PD, toda poveljnik kora se zaradi goste megle ni mogel odločiti, da to nemško pobočnico — vsega en bataljon — uniči in od grebena Kolovrata izvrši energičen protinapad na 700 m niže marširajočo kolono nemške 12. PD. (ÖULK, VI, stran 543.) — 60. Na soški fronti, ki je bila dolga komaj kakih 50 km, so Italijani imeli okoli en milijon vojakov in čez 5000 topov. Umik te ogromne vojske bi predstavljal celo v mirnem času skrajno težko nalogo v operativnem in tehniškem pogledu. (M. Zelenika, Bitka kod Kobarida, stran 42.) — 61. Breški Jalovec, kateremu je italijansko vrhovno poveljstvo pripisovalo tako veliko važnost, je 7. grupa alpinov zapustila in na njegovem vrhu pustila samo svojo zaščitnico, ko je z le-tega opazila približevanje več sovražnih kolon. (OeUlk, VI, stran 536.) — 62. Ta pomoč je bila potem zmanjšana za eno angleško divizijo. (OeUlk, VI, stran 645.) — 63. Na odseku Bovec–Tolmin, na katerem je bil izvršen preboj, so bile italijanske čete v resnici močnejše: 184 italijanskih proti 159,5 avstr.-nemških bataljonov. Za okrepitev teh svojih čet so Italijani mogli takrat pripeljati nesorazmerno več bataljonov kot Avstrijci in Nemci, ker so razpolagali na vsej svoji fronti z mnogo močnejšimi četami ter z mnogo več topovi in minometalci, a razen tega so bile takrat prometne razmere na njihovi strani mnogo ugodnejše. (M. Zelenika, Bitka kod Kobarida, stran 50.) — 67. Tega dne se je hrabrim bosensko-hercegovskim bataljonom avstrijske 55. PD posrečilo, da kot prvi preokračijo Tagliamento čez porušeni železniški most pri Corminu in da osnujejo prvo mostišče na njegovi desni obali kljub srditim protinapadom nasprotnika. Na ta način so omogočili prehod čez to reko tudi drugim enotam 14. armade. (OeUlk, VI, stran 605 in 606.) — 65. Ta nova fronta se ni bistveno spremenila do razpada dvojne monarhije konec oktobra 1918. — 66. Takrat avstrijska in nemška vojska nista več imeli klasične konjenice (konjeniških divizij na konjih)

zaradi pomanjkanja konj, medtem ko so obstoječe štiri italijanske konjeniške divizije še predstavljale pravo (klasično) konjenico. — 67. Dr. Lavo Čermelj, *La minorité slave en Italie*, Ljub-

ljana, 1938, stran 11. — 68. Poročilo italijanske preiskovalne komisije, II, stran 552. — 69. Moj članek: Ob štiridesetletnici razpada bivše avstrijske vojske, *Kronika*, 1958, številka 3.

BESEDA O KRAJEVNEM IMENOSLOVJU

JOSIP MAL

Iz bežne omembe v dnevnem časopisju se je moglo razbrati, da se pripravlja nov geografski leksikon naše ožje domovine. Ta bo izpopolnil in nadomestil Krajevni leksikon Dravske banovine (1937), ki ga kljub povpraševanju že dalj časa ni dobiti na knjižnem trgu. Ob tej priliki bi opozoril na nekaj stvari, ki o njih sodim, da bi bilo dobro in koristno, če bi uredništvo novega leksikona nekatere upoštevalo, drugi podatki pa bi morda spodbudili naše jezikoslovce k izpopolnitvi in nadaljnjemu raziskovanju.

Kar se tiče krajevnih imen, izpeljanih iz imena cerkvenega patrona sv. Martina, naj bi jih dosledno in v skladu z ljudsko govorico imenovali *Šmartin*, ne pa da so jih — najbrž pod vplivom šole — začeli postavljati v neutrum (*Šmartno*). Henrik Freyer, ki je l. 1846 izdal za svoj atlant tudi še alfabetični seznam vseh krajev in gradov, rabi za večino zadevnih krajev pravilno in prvotno slovensko ime *Shmárten* (*Shmártno* navaja le za *Šmartin* pod *Šmarno goro* in *Šmartin* pri Litiji). Imenik krajev vojvodine Kranjske (1874) pa navaja že zgolj le obliko *Šmartno*, ki jo je potem prevzela tudi dunajska Statistična centralna komisija za svoj Specialni krajevni repertorij. Današnja Podsmreka s cerkvico, posvečeno sv. Martinu, nosi v listini iz l. 1487 še ime *St. Merten bey der Tann*. Morda zaradi številnih krajev *Šmartin* se je pozneje tega kraja pri Dobrovi oprijelo dopolnilno ime Podsmreka. V zborniku »900 Jahre Villach« (1960, str. 471) je dr. Žontar kraj pomotoma enačil s *Šmartinom* ob Savi.

Za vas *Krasce* pri Moravčah ima Krajevni leksikon Dravske banovine obliko *Krašce*, ki je pa domače prebivalstvo ne pozna, ker govori vedno in povsod le o *Krascah*, kar izključno uporabljajo tudi moravške farne matrike.

Zadnji čas so manjše vasi po uradni liniji enostavno priključili sosednjim večjim krajem, tako npr. *Hleve* bližnjemu Plesu pri Moravčah, *Vahtenberk* pa Zalogu pri Moravčah (to krajevno ime je tudi zgodovinsko značilno in povedno), vasi *Goričane* in *Tlačnico* so priključili farni vasi Peče, *Sv. Križ* pri Litiji

(nekdaj *Sv. Križ* pri Turnu) je sedaj združen z Gabrovko. Takih administrativnih posegov v krajevno nomenklaturu bo še dosti več. Novi leksikon jih gotovo ne sme prezreti, marveč mora nanje vsaj z reklamanto opozoriti. Prav tako je treba opozoriti, da ima *Sv. Gora* danes ime *Zasavska gora*, *Sv. Planina* je novi *Partizanski*, *Rožnik* pa *Cankarjev vrh*, častitljiva *Limbarska gora* je ušla prekrstitvi (*Šlandrov vrh*) zaradi odpora prebivalstva. Pri Ilirski Bistrici so dali kraju z novim spomenikom brez potrebe še novo osladno ime »*Hrib svobode*«. Ob rakovskiškem gradu pri Št. Rupertu na Dol. je bila do nedavnega *Nemška vas*, imenovana verjetno po nemških doseljencih grajske uprave. Kraj so po zadnji vojni prenagljeno preimenovali v Slovensko vas in s tem zabrisali zanimiv in važen kolonizacijski podatek.

Žal se je manija po vedno novih krajevnih imenih tako razpasla, da bo to že velika ovira za natančno in zanesljivo ugotavljanje zgodovinskih dogodkov, ker raziskovalcu ne bo vedno jasno, da je kraj dobil drugo ime in kdaj se je to zgodilo. Zmeda bo zlasti očita pri prekrščevanju mestnih trgov in ulic, kjer so odpravili udomačena in stara zgodovinska imena, v Ljubljani npr. Špitalske ulice, Slo-nove ulice (v spomin na zgodovinski dogodek sredi XVI. stoletja), Kolodvorske ulice, Pred škofijo (Domplatz), Kongresni trg, Za zidom, prvotno in udomačeno ime Trimostje spreminjajo zadnji čas v razvlečeno in okorno Tromostovje, stare »nasipe« ob Ljubljani so spremenili v »nabrežje«, starodavna Večna pot naj dobi po fašističnem vzorcu datumsko ime, uvedli so kar tri trge revolucije (Trg revolucije ob Zvezdi, Trg francoske revolucije in še Trg revolucije ob novih »pagodah«). V tem se kaže morda tudi vpliv prišlekov, ki niso s svojim bistvom povezani z razvojem in zgodovino mesta. Čisto drugače se kaže domoljubna povezanost in zakoreninjenost z mestom pri ponosnih Dubrovčanih, ki niso spremenili niti enega svojih starih uličnih imen. Mi pa kar tekmujeemo z izmišljanjem novotarij, pa bo veljalo za nas staro reklo: kdor zaničuje se sam ...

Če bo dajal novi leksikon morda tudi kake zgodovinske podatke, velja omeniti, da ima današnja *Mirna peč* pri Valvasorju (II, 183) in še dolgo v XVIII. stoletje prvotno, pravo in jasno povedno ime *Medna peč*, na kar kaže tudi njeno nemško ime Hönigstein. Ker imajo stari urbarji in uradne listine zgolj le nemška poimenovanja, bi bilo morda umestno, da bi navedli pri krajih tudi ponemčeno obliko, ker mlajši zgodovinarji že redko obvladajo nemščino.

Prav tako ne bi bilo odveč, če bi leksikon dal navodila, kako se imena *naglašajo*. V našem radiu vlada v tem oziru prava zmeda. Radijski napovedovalci so zaverovani v svojo vsevednost in brez posluha za ljudsko govorico trdoglavo naglašajo, kakor se jim pač zdi. Govorna melodika slovenščine in pravilno naglaševanje jim je prava španska vas, ko so stvari marsikaj in marsikdaj kljub ugovoru »radi« po svoje »presodili«. Tako govorijo o Médiiji, Médijskih toplicah, o Pódnartu, o Pódgradu, Záborštu, Pódgori, Brežicah, Rášici, Podlánišću, Pónikvah, Blejski Dóbravi. Tudi naše Zagórje je postalo tu pa tam že hrvaško Zágorje. Podobna anarhija vlada tudi pri osebnih imenih, če moramo poslušati spakedrave naglase kot so: Kózak, Kózjak, Séljak, Kólar, Lésjak, Oblak, Lónčar, Nóvak, Kómar, Kócan, Kóvač, Pérdan itd.

Jezikoslovca bo gotovo zanimalo, da je po zatrdilu kanclerja oglejskega partiarha Santonina (ki je l. 1485 potoval po Koroškem) imela vas Ratendorf v fari Drópolje (Tropolach) v Ziljski dolini ime od tod, ker so tam domačini svoje dni izrekli razsodbe: torej ponemčena *Rotna vas*, ker so na srenjski veči pod roto (prisego) delili pravico. Na drugi vizitacijski poti naslednjega leta (1486) so komisarji na poti iz Loke v Kranj jezdili skozi raztegnjeno vas *Bitnje* (Faitin), ki da ima ime po cerkvi sv. Vida (Veit-in), slovenske Vit-nje so se po običajni mutaciji črke »v« v »b« prelevile v Bitnje. Stare cerkve sv. Vida danes ni več.

Pri tretjem vizitacijskem obhodu (l. 1487) potuje Santonino proti Rogatcu skozi kraj *Svino* (pri cerkvi sv. Florijana pod Bočem). Avstrijska generalštabna karta je kraj ponemčila v Schweinsdorf, nekateri domačini pa menijo, da bi se ime namesto Svino glasilo

menda pravilno Zvino, ker se ob vasi potok dvakrat pravokotno zvine ali zvije. V moravški fari leži na prisojnim bregu vas *Svine*. Njeno ime pa nima kaj opraviti s svinjami, marveč z vinogradi, ki so še danes v navadi pri hišah, torej S(o)vine). Za časa nemške okupacije so kraj (najbrž na podlagi kakih starejših zapiskov, ali tudi po ljudski razlagi slovenskega imena) smiselno prekrstili v Weinberg (gl. Oberkrainer Gemeindegeschäfts Kalender, 1944, str. 60); namesto dvoumne stare oblike ima vas danes uradno ime Vinje. Pa še enkrat se srečamo s ščetinarji. Tik nad Bovcem nosi Matterhornu podoben vrh nenavadno ime *Svinjak*. Ugotoviti bi bilo treba, kako izgovarjajo to ime starejši ljudje, če ni to morda le Sovnjak po sovah, ko je bližnjemu hribu ime Golobár.

Današnji kraj *Golčaj* nad Blagovico je v davčnih zapiskih (Gültbuch, V, 1619—1661, fol. 206; Gültbuch, II, 1536—1549, v ljubljanskem Drž. arhivu) naveden v obliki zu Goli-tzach St. Peter und St. Agnesen Kirchen, — najbrž zaradi poseke imenovan »na Golčah«. V istem viru (fol. 203") so omenjene *Domžale*: Domischl vnser frauen bei Goritschütz in Mansburger Pfarrkirchen. Še starejši podatek (Gültbuch, III, 1555) piše Dombschl vnser frauen bey Goritschitz in Monsburger Pharr, drugod zopet (Gültbuch, II) Damischl oder Damschl unser frauen bey Goritschitz in Manspurger Pharr, pri Valvasorju (II, 117) pa je to velika vas Dumschall. Omenjeni davčni vir (Gültbuch, III, 1555) pozna v ižanski fari cerkev sv. Janeza v *Tomišlju* (zw Domischl), pri Vrhniki pa sanndt Jörgen Kürchen zw Ladgoina ter S. Leonhart zw Clain Ladgoina, drugod (Gültbuch, IV, fol. 244, 246) tudi Ludgoina. *Dobrolevo* pri Kandršah v fari Vače piše vir iz l. 1555 (Gültbuch, III) Dobralew (Andre Walter), isti vir pa v prejšnjem zvezku (II, ok. l. 1547) navaja istega Andreja Walterja zw Dobrawew. V isti seriji virov bi našli še več zanimivih podatkov o posameznih cerkvah, krajih, posestnikih in njihovih imenih, o gopodarskih in socialnih razmerah ter o splošnem položaju podeželja; seveda pa bi prav tako ne smeli prezreti tudi drugih arhivalnih virov, kot so npr. srednjeveške listine, urbarji, desetinski registri, matrike, stare kronike, potopisi ip.

RDEČI KRIŽ SLOVENIJE NA OSVOBOJENEM OZEMLJU

KATARINA KOBE-ARZENŠEK

V času, ko se je vojna nagibala v prid partizanskih brigad in zavezniških armad, je Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) dal pobudo za ustanovitev Rdečega križa Jugoslavije. Pri Vrhovnem štabu je bil ustanovljen centralni odbor Rdečega križa kot vrhovno telo. Obenem so bila dana navodila za organiziranje Rdečega križa na področjih narodnoosvobodilnih svetov.

Sekretar Izvršnega sveta Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) Boris Kidrič je poveril ustanovitev slovenskega Rdečega križa dr. Dragu Marušiču. Ustanovno listino Rdečega križa Slovenije (RKS) in njegov pripravljalni odbor sta sestavila dr. Drago Marušič in takratni organizacijski sekretar SNOS dr. Marjan Breclj. Pripravljalni odbor je 11. junija 1944 izdal naslednji razglas: »Na pobudo in v sporazumu s Predsedstvom SNOS in Glavnim štabom Narodnoosvobodilne vojske in pomožnih odredov Slovenije (NOV in POS) sklicujemo podpisani zborovanje za ustanovitev Rdečega križa Slovenije. Notranji in zunanji vojaški in politični položaj narekujejo nujno potrebo ustanovitve Rdečega križa, ki naj prevzame v teku te vojne same in v času po osvoboditvi vse naloge, ki pripadajo takim ustanovam po mednarodnem pravu. Rdeči križ Slovenije bo sestavni del jugoslovanskega Rdečega križa. Sporočamo vam, da se ustanovni sestanek vrši v nedeljo dne 18. junija 1944 ob 10. uri dopoldne v Gradacu v Beli krajini. Ohranite čas in kraj zborovanja konspirativno. SF-SN!« Razglas so podpisali: dr. Drago Marušič (bivši ban in minister ter član SNOS), Jaka Avšič (namestnik komandanta Glavnega štaba NOV in POS), Vida Tomšič (članica SNOS in Glavnega odbora SPŽZ), prodekan Andrej Ilc (župnik v Podzemlju v Beli krajini) in dr. Bogdan Breclj (zdravnik in šef vojaške bolnišnice).

Občni zbor je bil določenega dne v lepo okrašeni dvorani Sokolskega doma v Gradacu, kjer se je zbralo 150 ljudi. Med pomembne zastopnike, ki so se udeležili zborovanja, sodijo: predsednik Izvršnega odbora Osvobodilne fronte (OF) Josip Vidmar, člani SNOS Vida Tomšič, Josip Jeras, France Svetek in dr. Marjan Breclj; član Izvršnega sveta Zoran Polič; član CK KPS Miha Marinko; vodja Znanstvenega inštituta dr. Franc Zwitter; predsednik Komisije za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedniku SNOS dr. Maks Snuderl in glavni javni tožilec dr. Vito Kraigher. Nacionalni

komite osvoboditve Jugoslavije je zastopal dr. Kržišnik, narodnoosvobodilno vojsko komandant Glavnega štaba major Franc Rozman in tuje vojaške misije angloameriški kapetan Jim Goodwin in sovjetski polkovnik Patrahajcev.

Med važne točke dnevnega reda na zborovanju prištevamo predlog o ustanovitvi Rdečega križa Slovenije in volitve Glavnega odbora ter delegatov Rdečega križa Slovenije.

Delovanje Rdečega križa Slovenije je bilo zasnovano na določbah ženevske konvencije (27. 7. 1929), na konvencijah o ravnanju z vojnimi ujetniki (27. 7. 1929), na določbah konvencije o mednarodni uniji za pomoč (12. 7. 1927) ter na sklepu Lige društev Rdečega križa glede ustanavljanja Podmladka pri društvih Rdečega križa (20. 3. 1922).

Društvo Rdečega križa, so poudarjali, je človekoljubna in privilegirana narodna ustanova. Med vojno naj bi bilo društvo RKS pomožen organ sanitete narodnoosvobodilne vojske, v mirnem času pa glavni pobudnik vseh človekoljubnih in kulturnih udejstvanj. Zlasti bo njegova naloga sodelovati pri obnovi države, skrbeti za invalide in sirote ter naraščaj, ki naj se vzgaja v ljubezni do bližnjega, naroda in domovine.

V prvi glavni odbor RKS so bili izvoljeni: dr. Drago Marušič kot predsednik, Engelbert Gangl, Vida Tomšič in Andrej Ilc kot podpredsedniki in Josip Jeras (predsednik slovenskih vojnih dobrovoljcev iz prve svetovne vojne), dr. Bogdan Breclj (primarij) in Sonja Falatova (uradnica) kot tajniki. Za člane so bili izvoljeni: dr. Niko Županič (univerzitetni profesor), Franjo Novak (trgovec), dr. Igor Tavčar (zdravnik), dr. Pavel Lunaček (primarij), dr. Franc Novak (asistent Inštituta za novotvorbe), dr. Marjan Ahčin (zdravnik Mestnega fizikata v Ljubljani), Peter Koren (veletrgovec v Črnomlju), Stanko Novak (kmet iz Preloke), Tone Nartnik (delavec, član Delavske enotnosti za Gorenjsko), dr. Jože Vilfan (odvetnik in član PO OF za Primorsko), Mavricij Borec (delavec, član PO OF za Gorenjsko), Henrik Kužnik (upravni uradnik in član OO OF Ribnica), Zora Janežič (učiteljica z Vrhnike), Ivan Šober (kovač iz Toplice), Vilma Bebler (predsednica glavnega odbora ZSM), Ferdo Kravanja (delavec, tajnik NOO Tolmin), Pepca Žagar (gospodinja), Mara Osolnik-Rupena (članica Glavnega odbora SPŽZ). Predsedstvo SNOS je delegiralo v Glavni odbor RKS Franca Svetka, člana SNOS, in dr. Lada Milavca, načelnika

odseka za zdravstvo pri Predsedstvu SNOS (ta se je kasneje ponesrečil). Glavni odbor NOV in POS je zastopal generallajtnant Jaka Avšič. Osem mest je bilo pridržanih za neosvobojene predele Slovenije.

Ker so bili nekateri člani pozneje službeno odsotni, klicani na drugo službeno dolžnost ali pa so padli v borbi, so bili imenovani v Izvršni odbor Glavnega odbora RKS Tone Toman, načelnik odseka za socialno skrbstvo pri Predsedstvu SNOS, dr. Tone Ravnikar, civilni okrožni sanitetni referent za belokranjsko okrožje, in Martin Šlibar, učitelj ter načelnik odseka za Podmladek RKS. Ko je bil predsednik Glavnega odbora RKS dr. Drago Marušič poklican v zvezno vlado, sta opravljala njegove posle v Predsedstvu Glavnega odbora RKS Franjo Novak in Jože Jeras; namesto slednjega pa je od februarja 1945 opravljal te posle Martin Šlibar. Tajniške posle je ves čas urejevala Milica Falatova.

Z ustanovnega zborovanja Rdečega križa je predsednik dr. Drago Marušič poslal Rdečemu križu Demokratične in federativne Jugoslavije pozdrave s kratko obrazložitvijo namena zborovanja in ustanovitve RKS. Prav tako je poslal pozdrave tovarišu Titu kot vrhovnemu komandantu NOV in POJ. O ustanovitvi RKS je poročal radio OF. Novico o ustanovitvi RKS je priobčil tudi časopis Pravica, toda nekoliko kasneje. Dne 11. septembra 1944 je Glavni odbor RKS sporočil Ligi društev Rdečega križa v Ženevi, da je bil ustanovljen RKS kot sestavni del Rdečega križa Demokratične in federativne Jugoslavije, ki deluje na osvobojenem ozemlju. Istčasno je Glavni odbor RKS prosil Ligo, da bi posredovala pri poizvedovanju v tujini in mu pošiljala odgovore preko podružnice v Bariju, še preden je Rdeči križ Jugoslavije sprejet kot član v Ligo društev Rdečega križa.

Sedež Glavnega odbora RKS je bil od njegove ustanovitve do osvoboditve, ko se je preselil v Ljubljano (11. maj 1945), v Semiču v Beli krajini (v Dergančevi hiši, I. nadstropje, kjer je bila gostilna). Vse posle Glavnega odbora RKS je vodila pisarna, ki je bila organizirana v juliju 1944. Sklicane so bile štiri seje Izvršnega odbora, Glavni odbor pa je imel od svoje ustanovitve do prvega občnega zbora po osvoboditvi 10 sej, nadzorni odbor pa eno. S centralnim odborom Rdečega križa Jugoslavije je imel Glavni odbor RKS stalne stike; od tega je prejemal načelna navodila in mu posredoval vse zveze s tujino. V delovnem zapisniku je bilo zabeleženih 366 sprejetih in oddanih dopisov ter 13 organizacijskih okrožnic. Glavni odbor RKS je imel tudi svoj tekoči račun pri denarnem zavodu Slovenije. Izdana so bila obširna začasna pravila

te humane ustanove, navodila krajevnim odborom, članske izkaznice, tiskovine za poizvedovanje pogrešanih, učna snov za sanitetne tečaje in podobno. Za čim plodnejše delovanje je bilo že na prvi seji Glavnega odbora RKS, 14. julija 1944, ustanovljenih sedem odsekov: 1. administrativni, 2. organizacijsko-propagandni, 3. gospodarsko-finančni, 4. sanitetni, 5. poizvedovalno-informacijski, 6. socialni in 7. odsek za Podmladek.

Upravna ureditev RKS je bila usklajena z upravnno organizacijo ljudske oblasti. Obstajali so naslednji upravni organi: Glavni odbor, okrožni, okrajni in krajevni odbori ter odbori Podmladka RKS. Glavni odbor je bil najvišji upravni organ RKS, kateremu so bili podrejeni vsi drugi odbori. Glavni odbor RKS je takoj na začetku izdal priporočilo o ustanavljanju enot RKS. Krajevni odbori naj imajo glede na število prebivalstva 4–10, okrajni 8–12 in okrožni odbori 10–15 odbornikov. Odbori izvolijo iz svoje srede potrebne funkcionarje: predsednika, tajnika in blagajnika. Da bi lahko ustanovili enote Rdečega križa tudi manjši kraji, je bila dovoljena združitev dveh ali več krajev v eno enoto Rdečega križa. Najvišji upravni organ RKS je tudi priporočal, da pridejo v odbore tisti ljudje, ki niso bili prezaposleni v drugih partizanskih ustanovah in ki so imeli smisel in zanimanje za delo Rdečega križa. Še posebej je bilo poudarjeno sodelovanje deklet in žena iz vseh slojev prebivalstva. Za Podmladek naj bi skrbela partizanske mladinske organizacije in učiteljstvo. Organizacija enot Rdečega križa na osvobojenem ozemlju naj bi bila po možnosti izvedena do 15. avgusta 1944, kajti Glavni odbor RKS je imel namen organizirati Teden RK od 13. do 20. avgusta 1944 in bi do tega časa morali že delovati krajevni, okrajni in okrožni odbori. V krajih, kjer ne bi uspeli do določenega dne zaradi nepredvidenih težkoč organizirati enot RKS, naj to za gotovo naredijo v Tednu Rdečega križa in sicer že prve dni.

Takoj po ustanovitvi RKS so zaživel na osvobojenem ozemlju prvi krajevni odbori RKS. Okraj Črnomelj je imel 5 enot, Metlika 3 in Semič 3. Vsi trije okraji so imeli po dveh mesecih obstoja RKS kar 2728 članov. Eden izmed okrajev novomeškega okrožja je imel 693 članov, čeprav so v te kraje često vdirali Nemci. Redko naseljena okraja ribniškega okrožja Loški potok in Banja Loka sta šteli 500 članov. Tudi Notranjska ni zaostajala. Okraj Loška dolina je imel 993 članov in je že jeseni 1944 nameraval ustanoviti okrepčevalnico za mimoidoče transporte ranjencev. Cerknica je imela 342 članov.

Iz poročila Glavnega odbora RKS Odseku za propagando in informacije pri Predsedstvu SNOS zvmemo, da je imel slovenski Rdeči križ na dan 29. septembra 1944, to je po dveh mesecih delovanja, v belokranjskem okrožju okraj Črnomelj 12 krajevnih odborov z 969 člani. Članarine so zbrali za 12.879 lir. V Tednu Rdečega križa je bilo 8 prireditve. Do tega dne so zbrali tudi 2520 lir prostovoljnih prispevkov. Dvema družinama so izplačali podporo v znesku 2000 lir. Za ranjence so nabrali 58 paketov s hrano in obleko. V okraju Metlika je bilo 16 krajevnih odborov RKS s 1256 člani. Članarine so zbrali za 14.883 lir, v Tednu Rdečega križa so bile 3 prireditve, za ranjence je bilo zbranih 2178 lir prostovoljnih prispevkov. Izplačali so v znesku 94.900 lir podpore. Sladkor je dobilo 129 dojenčkov. Poleg denarja so zbrali za ranjence še 318 kg raznih živil. V okraju Banja Loka, ki je spadal v ribniško okrožje, je bilo organiziranih 25 krajevnih odborov z 842 člani. Članarine so nabrali 9755 lir. V Tednu Rdečega križa so bile 3 prireditve. Za ranjence so zbrali 2908 lir, 600 kun, 6 RM prostovoljnih prispevkov; poleg tega so jim razdelili precej hrane. Tudi podpore so izplačali 55 osebam v znesku 12.000 lir.

Zanimive podatke nam daje tudi naslednje poročilo Glavnega odbora RKS Predsedstvu SNOS, ki nosi številko 297, toda žal ni datirano. Tako beremo v poročilu: »Organizacija se lepo razvija. Posebno razveseljivi so uspehi na Primorskem in Štajerskem. Stanje:

Ljubljanska pokrajina ima 117 krajevnih enot in 6429 članov;

Štajerska 14 krajevnih enot in 2235 članov;

Primorska 173 krajevnih enot in 7180 članov;

skupaj je bilo 304 krajevnih enot in 15.844 članov.

Članarine je bilo pobrano 168.193 lir in 8675 RM in prostovoljnih prispevkov 75.182 lir, 16.029 RM, 600 kun in 5 dolarjev. Iz Koruške smo dobili prvo poročilo o ustanavljanju enot Rdečega križa. Podmladek se lepo razvija. Doslej je včlanjenih 3935 otrok. Poročila pošiljamo Tanjugu in našim listom. Rdeči križ Slovenije sodeluje z vsemi odseki pri Predsedstvu SNOS, posebno z odsekom za zdravstvo in socialno skrbstvo. Rdeči križ je tudi prevzel del bremen pri repatriaciji naših izgnancev, internirancev itd. V vseh okrožjih se bodo vršili samaritanski tečaji. Do sedaj so se vršili štirje v Črnomlju, zadnji v imenu Rdečega križa, in eden na Primorskem. V samaritanskih tečajih bodo predavali tudi o organizaciji Rdečega križa ter o osnovah administrativne službe. Predvidevamo posebne administrativne tečaje za vodstvo ustanov Rde-

čega križa. Sodelovanje z Glavnim odborom RKJ je uskladeno in ga stalno obveščamo o našem delovanju. Glavni odbor RKJ pozdravlja z veseljem naše uspešno delo, se veseli sodelovanja z nami in veruje, da bo naš jugoslovanski Rdeči križ eden najboljših ustanov Rdečega križa. Posebno mu pošiljamo propagandni material za inozemstvo, s katerim prikazujemo trpljenje naših ranjencev v sliki in besedi, bedno stanje našega naroda, izčrpanost otrok ter obupen položaj naših ranjencev. Odpremljamo pisma za inozemstvo ter poizvedujemo za pogrešanci doma in v inozemstvu. V ta namen se bo priredila pri Glavnem odboru RKJ in pri Glavnih odborih federativnih društev obširna kartoteka in popis vseh, ki so morali zaradi vojnih razmer spremeniti svoja bivališča po 1. aprilu 1941.«

Nadvse zanimivo, zelo bogato in obsežno je tudi poročilo o poslovanju RKS, ki ga hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani v fasciklu 500. Tudi to ni datirano. Zaradi bogate vsebine je prav, da ga citiram: »Delo v posameznih okrožjih RKS:

Bela krajina ima 55 krajevnih enot, 4367 članov, 47.677 lir plačane članarine in 36.620 lir prostovoljnih prispevkov. V Tednu Rdečega križa so za ranjence nabrali 21.811 lir, 1319 kg suhe hrane, 380 kg sadja, 58 paketov, 99 jajc itd. Pogorelcem v Metliki — žrtvam nemškega vdora — je bilo nakazanih 96.900 lir, v nabiralni akciji so zbrali voz hišne opreme, orodja in perila (Semič), 518 kosov perila, 265 kosov gospodarskega orodja in gospodinjske opreme (Črnomelj). Pogorelci v Draščih so dobili 25.000 lir, kot prvo pomoč pa 234 kg razne hrane, 12 padal, za 3000 lir sukanca in 4845 lir v gotovini. Bolnišnici v Kanižarici je bilo oddanih 95 jajc, 37 kg moke in 10 odev. Z mlečno akcijo so dobili 2711 mleka. Pokretna bolnišnica je dobila kruh, med, mleko, 500 kom. cigaret in 5200 lir v gotovini. V akciji »Vse za našo vojsko« so nabrali 2542 kg suhe hrane in sadja, 323,8 litrov tekočin, 377 kosov obleke in perila, 68 jajc, 7 parov čevljev, 25.412 lir gotovine, nekaj volne, preje, lanu, 43 parov nogavic in rokavic itd. Za božič je dobila vojska 20 kg potic, 22 kg sadja in 526 lir, a v ambulantni je bilo obdarovanih 75 vojaških bolnikov, vsak s 70 lirami, obdarovana je bila tudi partizanska straža (Metlika). Skupno s SPŽZ in ZSM oskrbujejo prehodne sirote iz bratske Hrvatske, ki se umikajo pred ustaši na osvobojeno ozemlje (Črnomelj, Metlika). V naših okrepčevalnicah dobe vsi ranjenci na prehodu okrepčila (Metlika, Semič). V Črnomlju se je končal samaritanski tečaj. Nadaljnji se zaradi pomanjkanja prostora ne more vršiti. Za revno šolsko mla-

dino so zbrali 95 kosov obleke in perila. Rdeči križ Slovenije bo prevzel v popolno oskrbo 180 otrok-sirot iz sosednje Hrvatske do povratka v domovino.

Notranjsko — Ribnica: ima 53 krajevnih enot, 2849 članov, 28.334 lir plačane članarine, 16.906 lir prostovoljnih prispevkov. Sem prištejemo še 600 kun, 6 RM in 5 dolarjev. Za ranjence so v Tednu Rdečega križa nabrali 1957 kg suhe hrane, 619 jajc ter 3585 lir, 600 kun in 6 RM v gotovini. Ob okupatorjem vodoru je bila ubita tovarišica in predsednica okrajnega odbora RK.

Novo mesto: ima 13 krajevnih enot, 864 članov, 9043 lir plačane članarine in 12.929,20 lir prostovoljnih prispevkov. V Tednu Rdečega križa so za ranjence nabrali 311 kg suhe hrane in 111 jajc. Organizirali so nabiralno akcijo za pogorelce v Sušicah, ki je dobro uspela. Z mlečno akcijo podpirajo stalno nekaj najpotrebnejših. Bolnišnici v Kanižarici so poklonili 8 odej. Zaradi neprilik so odpovedali samaritanski tečaj. Za božič so poklonili: Odsek za socialno skrbstvo pri Predsedstvu SNOS 10.000 lir, Odsek za trgovino pri okrožnem odboru Novo mesto 10.000 lir, podprli so nekaj najsiromašnejših, s prepečenecem pa obdarovali pokretni bolnišnici XV. in XVIII. divizije in vojaško bolnišnico v neki vasi. Belogardisti so zaprli nabiralce članarine, preganjajo tudi člane Rdečega križa.

Severno Primorsko: ima 85 krajevnih enot, 3655 članov, članarine 12.504 lir in 20.885 lir prostovoljnih prispevkov. Imajo 8 ambulant, kjer nudijo pomoč ranjencem in ostalim. V osnutku imajo bolnišnico. Posluje 25 vaških lekarn. Končal se je samaritanski tečaj. Pripravljajo tečaj za babice. Iz Idrije dobavljajo za ranjence sladkor, kekse in sanitetni material. Čepovanskim pogorelcem so poklonili 19.000 lir, cerkljanskim 55.000 lir, ostale podpore znašajo 45.706 lir gotovine in 200 kosov perila.

Srednje Primorsko: ima 150 krajevnih enot, 10.728 članov, 189.626 lir plačane članarine in 96.299 lir prostovoljnim prispevkov. Pogorelcem iz Kobdila in Štanjela so nakazali podporo v znesku 54.600 lir. Ostalih podpor so razdelili za 17.310 lir. Imajo eno ambulanto s štirimi posteljami. Za božičnico so siromakom nakazali 2200 lir. Iz Gorice so spravili domov 78 Rihemberžanov, ki so se vrnili iz Nemčije na svoje požgane domove, jim nakazali 25.000 lir prve pomoči ter jih podpirali s hrano in obleko. Dobavljajo tudi sanitetni material za ranjence. Za božičnico so nabrali 218 kg hrane, 25 litrov vina in 800 lir za siromake; bolnišnici pa so poslali 10 kg peciva in 3 litre žganja. Stalno prehranjujejo in zdravijo ranjence. Dosedaj so jih oskrbeli

170. Pri njihovem delu je padlo 8 tovarišev in 1 tovarišica, a odvedenih je bilo 5 tovarišev in 1 tovarišica. Na Krasu so za ranjence nabrali 300 paketov.

Zapadno Primorsko: ima 49 krajevnih enot, 575 članov, članarine so nabrali 7254 lir in 6488 prostovoljnih prispevkov. V Tednu Rdečega križa so dobili za 2272 lir zdravil in sanitetnega materiala za ranjence, 103 kg suhe hrane, 80 litrov tekočin, 262 jajc, nekaj perila in copat.

Štajersko: Podatki se nanašajo predvsem na okrožje Kozje. Štajerska ima 14 krajevnih enot, 2235 članov, 8665 RM plačane članarine in 10.700,75 RM prostovoljnih prispevkov. Ustanovitev Rdečega križa je bila združena z veliko proslavo. Za naše ranjence so nabrali 556 jajc, 172 kg peciva in prepečenca, 1277 kg suhe hrane, 8,5 litrov žganja, 43 piščancev, razne druge hrane, papirja in mnogo sanitetnega materiala.

Po dobljenih podatkih je bilo v vsej Sloveniji organiziranih: 419 krajevnih enot, 24.773 članov, za 263.143 lir in 8665 RM je bilo plačane članarine in za 190.124,50 lir, 10.706,75 RM, 600 kun ter 5 dolarjev prostovoljnih prispevkov.

Vsi sodelavci se jasno zavedajo potrebe te organizacije, a tudi ljudstvo. Vsi odbori s požrtvovalnostjo delajo in kažejo veliko samodelnost pri organiziranju raznih nabiralnih akcij. V poročilih so podani lepi osnutki za ambulate, bolnišnice, razne tečaje, razširitev organizacije, a z vdori je bilo prekinjeno tako lepo začeto delo, posebno na Štajerskem in Primorskem. Pa naj okupator še tako divja, organizatorji niso obupli, nasprotno, s podvojeno silo so zgrabili, organizirajo in pomagajo povsod, da tudi Rdeči križ doprinese svoj delež naši osvobodilni borbi, da čimprej uresničimo naš sen — svobodno Slovenijo v Federativni demokratični Titovi Jugoslaviji. Glavni odbor RKS.«

Iz navedenih citatov je razvidno, da se je s prodiranjem partizanskih brigad ideja Rdečega križa širila po vsej Sloveniji. Prvotnim odborom Rdečega križa na osvobojenem ozemlju so sledili odbori na Notranjskem, Slovenskem primorju in Štajerskem. Narodnoosvobodilna borba je prinesla misel Rdečega križa tudi na slovensko Koroško. Tako je bil RKS kmalu povezan z vsemi pokrajinami slovenskega ozemlja. Kljub nevtralnosti organizacije Rdečega križa in njenega osebja so na Primorskem in Notranjskem padale žrtve pri ustanavljanju enot. Številni organizatorji so bili zaprti. Toda mlade človekoljubne institucije ni mogla zavreti nobena sila. Ljudstvo je z zaupanjem vstopalo v njene vrste, posebno pa tisti, ki jim je okupator prizadejal

največ gorja. Rdeči križ je postal vseljudska organizacija, ki je imela 18. januarja 1945 na slovenskem ozemlju 388 enot in 24.453 članov ter v aprilu 1945 25.273 članov; skupaj s Podmladkom je bilo čez 30.000 članov RKS, kar je velik in pomemben uspeh v tej kratki dobi. Članarina je znašala letno 24 lir ali 10 RM. Ker je bil RKS ustanovljen sredi leta 1944, se je plačala za to leto le polovica letne članarine. O enotah, članstvu, članarini in prostovoljnih prispevkih v okrožjih RKS tik pred koncem vojne (27. aprila 1945) naj spregovori naslednja razpredelnica:

Okrožje	Število enot	Člani	Članarina	Prostov. prispevki
Novo mesto	68	5.231	56.710 lir	48.000 lir
Notranjsko-Ribnica	52	2.849	28.334 lir	16.900 lir
Sev. Primorska	85	3.655	12.504 lir	20.885 lir
Sred. Primorska	150	10.728	189.626 lir	96.300 lir
Zah. Primorska	49	575	7.254 lir	6.500 lir
Štajerska-Kozje	14	2.235	8.665 RM	10.700 RM
Skupaj	418	25.273	294.428 lir	188.585 lir
			8.665 RM	10.700 RM

V kratkem obdobju uspešnega delovanja je RKS prirejal stalne nabiralne akcije za ranjence. Tem je bila posvečena največja skrb. Poleg tega je organiziral RKS še vrsto posebnih akcij (npr. akcijo za sladkor, plenice, mleko, akcijo »Vse za našo vojsko«). Za bolne in slabotne dojenčke je bilo v eni sami akciji zbranih 100 kg sladkorja, 400 kosov plenice in 64 metrov tkanine za otroško perilo. Vse to je bilo razdeljeno na pet okrajev, kjer so pomoč po nasvetih zdravnikov in civilnih ambulant dobili najpotrebnejši. S stalnimi prostovoljnimi prispevki si je RKS zbral potrebno hrano in sanitetne potrebščine. Tako si je tudi pridobil mnogo žganja za zdravstvene namene. Ob podobnih priložnostih se je nabralo več tisoč kilogramov suhe hrane, še več pa suhega sadja. Darovanih je bilo mnogo jajc, več sto paketov, različnega peciva, prepečenca, potic, piščancev in zelenjave. Prebivalstvo je nudilo tudi obleko, obutev in odeje. Prispevalo je poleg precejšnje vsote denarja še sanitetni material. Za ranjence je bilo na voljo celo nekaj cigaret.

Od 13. do 20. avgusta 1944 je bil »Teden Rdečega križa«, ki so ga počastili s številnimi predstavami. V ta namen so se pri vseh okrajih RKS formirali tričlanski pripravljalni odbori. Sodelovale so krajevne kulturne skupine, pevski zbori, mladina, narodno gledališče in vojaška godba. Že v začetku avgusta je Glavni odbor RKS sporočil vsem okrožnim pripravljalnim odborom naslednje: »Pri prireditvah v Tednu Rdečega križa bodo sodelovali: frontni teater in podoficijska šola VII. korpusa, propagandna skupina notranjskega odreda, invalidski pevski zbor, vojaška godba,

oficijska šola, Slovensko narodno gledališče, pevski zbor meščanske šole in mladi harmonikarji iz Črnomlja. Razen tega bodo sodelovale vse kulturne propagandne skupine operativnih edinic tam, kjer se bodo v Tednu Rdečega križa nahajale. Na Primorskem, Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem bodo prireditve Tedna Rdečega križa izvedli pokrajinski in okrožni pripravljalni odbori RKS skladno s tamkajšnjimi razmerami. Pri izvedbi programa naj sodelujejo tudi krajevne kulturne in mladinske skupine.« V Tednu Rdečega križa so priredili na osvobojenem in delno kontroliranem ozemlju zbirko daril za ranjence in bolnike civilnih bolnišnic. Na pridobljenem ozemlju so Teden Rdečega križa organizirali takrat, ko so to razmere dopuščale. Poglavitni namen »Tedna« na tem področju je bil ustanavljanje novih enot Rdečega križa. Kljub izrednemu uspehu Tedna Rdečega križa je Glavni odbor RKS v svoji okrožnici štev. 5 z dne 23. VIII. 1944 naznačil, da se odslej ne bodo več organizirale nabiralne akcije, ker je slovenski narod preveč izčrpan, razen v izjemnih primerih. Priporoča pa, da se v jesenskih mesecih prireajo samaritanski tečaji in predavanja o prvi pomoči ranjencev in obolelih, o potrebi medsebojne pomoči v nesreči, o zdravstvu in sanitetnih razmerah pri nas in o splošnih ciljih in nalogah Rdečega križa. Tečaje naj vodijo zdravniki ali strokovno izobraženi ljudje.

Rdeči križ je priskočil na pomoč pogorelcem v Čepovanu, Cerkljah, Kobdilu, Štanjelu, Brkinih, Dragatušu in Sušicah. Ko so vdrla v metliški okraj nemški fašisti in njihovi pomagači pod vodstvom domobranskih izdajalcev Vlage in Črnuglja ter izropali letino, požgali gospodarska poslopja, odgnali živino in odnesli vse, kar je imelo kakršnokoli vrednost, je prizadetim prebivalcem Rdeči križ dal pomoč iz lastnih sredstev. V ta namen je tudi organiziral zbiralno akcijo v neprizadetih okrajih belokranjskega okrožja. Zbirka je, če upoštevamo splošne razmere, odlično uspela. V nekaj dneh je bilo zbranih 44.900 lir v gotovini in mnogo raznovrstnega materiala.

Mladi ustanovi Rdečega križa so pomagale vse množične organizacije in ljudska oblast. Iz dotacije v znesku 800.000 lir, ki jo je nakazalo Predsedstvo SNOS, je Izvršni odbor RKS podelil 450.000 lir okrožjem bivše ljubljanske pokrajine in 250.000 lir Slovenskemu primorju. Okrožnemu odboru Rdečega križa Novo mesto so darovali Odsek za socialno skrbstvo pri Predsedstvu SNOS 10.000 lir, Komisija za upravo narodne imovine 5000 lir in Odsek za trgovino pri okrožnem NOO Novo mesto 10 tisoč lir za podporo ranjencem in potrebnim.

Organizacijski razvoj RKS bo vsekakor osvetlilo tudi poročilo Glavnega odbora RKS Predsedstvu SNOS, ki je datirano s 5. aprilom 1945. Poročilo navaja, da je bila 25. marca v Črnomlju izredna skupščina okrožnih odborov RKS Novo mesto in Bela krajina zaradi združitve v okrožje Novo mesto. Omenja tudi, da so bile 16. februarja 1945 na učiteljski konferenci v Dragatušu v Beli krajini izoblikovane smernice o poslovanju RKS in Podmladka. Povedati še velja, da je bil 4. marca zbor funkcionarjev najbližjih krajevnih enot Rdečega križa, in sicer popoldne v Črnomlju in Dragatušu, dopoldne pa v Adlešičih; 18. marca je bil tak zbor v Starem trgu ob Kolpi, 19. marca zopet v Črnomlju in 2. aprila v Toplicah. V poročilu so napovedani sestanki še v Metliki, Gradacu in Semiču. Namen teh zborovanj je bil poživitev dela krajevnih enot, spoznavanje razmer in teženj ter kritika navodil v okrožnicah. V omenjenem poročilu je še navedeno, da je Glavni odbor RKS dovolil pokrajinskemu pripravljalnemu odboru RKS za Primorsko, da si zaradi slabih pošt-nih zvez ustanovi začasno blagajno, kamor odvajajo okrožja denar. Tu tudi zvemo, da je bil v Adlešičih zaključen samaritanski tečaj, ki ga je obiskovalo 18 tečajnic.

Vzporedno z razvojem organizacije je delovala tudi propaganda, ki je prikazovala tu-jini težave borbe, trpljenje naroda, ki se je boril za svojo socialno in nacionalno svobodo. Pri tem se je odsek za propagando posluževal fotografij in člankov o ranjencih in zločinih okupatorja. Zbrano gradivo je pošiljal preko Glavnega odbora RKJ v inozemstvo za liste in časopise naših izseljencev. Zasluga za dobre stike z našimi izseljenci v Ameriki gre opolnomočencu RKJ v Bariju dr. Neubauerju. Nadvse zanimivo je tudi, da je propagandni odsek pri SNOS pripravljajl tiskovno in fotografsko razstavo za inozemstvo. Gradivo z zdravstvenega področja naj bi pripravil RKS. Ali je bila ta razstava resnično poslana v tu-jino, v poročilih nisem mogla zaslediti. Nava-jam dva dokumenta — pismi Vide Tomšič Glavnemu odboru RKS — z dne 9. in 18. sep-tembra 1944, ki bolj obširno poročata o tej razstavi. Prvo: »Pošiljam vam ves material, ki smo ga dobili od zdravnikov. Naš propa-gandni odsek sedaj sestavlja tiskovno in fotografsko razstavo za inozemstvo iz vseh pa-nog našega življenja in dela. V to razstavo se mora nujno vključiti tudi oddelek, kjer bi se prikazalo naše delo na zdravstvenem pod-ročju. Razstave morajo biti štiri enake za Sovjetsko zvezo, Anglijo, Ameriko in Franci-jo, opremljene s primernim tekstom. Sporo-čite nam, če boste za razstavo prevzeli v ce-loti oddelek, ki zadeva bolnice in skrb za

ranjence. Razstavo pripravlja naš odsek za informacije in propagando. Priložene fotogra-fije nismo mogli poslati prej, dokler ne do-bimo še kopij, za kar še čakamo fotografski material. Pozdrave!« in drugo: »Kot sem vam že pisala, pripravljamo razstavo za inozem-stvo. Nudi se nam možnost, da jo sigurno pošljemo 20. t. m. in vas zato prosim, vklju-čite vaš material o bolnicah in sploh o va-šem delu v skupno razstavo. Material zbira odsek za informacije in propagando in poskr-beli bomo tudi za prevod v ruščino, angle-ščino oziroma v francoščino in poslali po možnosti štiri izvode razstave. Dobro je, če pošljete vsaj po en izvod posameznih foto-grafij s primernim tekstom. Nekaj fotografij o ranjencih imajo tudi že na propagandnem oddelku Glavnega štaba in nam jih bodo po-slali. Material bi moral biti na točki 20 19. septembra opoldne, ker ga morajo še urediti in primerno opremiti. Sporočite, če ne morete poslati materiala. V okviru naše razstave bo-mo poslali tudi lepak Rdečega križa za Teden Rdečega križa in na podlagi podatkov, ki ste jih poslali, tudi kratko poročilo.«

Uspehi propagande niso izostali. V času od 26. februarja do 24. aprila 1945 so prispele štiri pošiljke. Prva pošiljka (17 zabojev), ki jo je daroval kanadski Rdeči križ, je vsebovala sanitetni material in posteljno perilo. Pomo-toma je bila naslovljena na sanitetski odde-lek pri Glavnem štabu. Kasneje je bilo pis-meno pojasnjeno, da je bila pomoč namenje-na Rdečemu križu Slovenije. Zaradi tega je sanitetni oddelek pri Glavnem štabu odstopil precej materiala civilni bolnišnici v Kaniža-rici pri Črnomlju, nekaj tega je porazdelil med civilne ambulante, ostalo pa je porabil za vojaške bolnišnice in operativne enote. Ameriški izseljenci so poslali 18 vreč čevljev in 11 zabojev raznega materiala. Šivalna stro-ja so odstopili ortopedski delavnici, zdravila sanitetnemu oddelku pri Glavnem štabu in garniture zdravniških instrumentov brigad-nim zdravnikom. Čevlje in prehrabene iz-delke (kakao, sladkor, mleko in moko) so raz-delili v soglasju z odsekom za socialno skrb-stvo in delegatom notranjskega okrožja no-tranjsko-ribniškemu in novomeškemu okrož-ju RKS. Veliko materiala (0,25 tone konden-ziranega mleka, 8 ton ribjih konzerv, 1 tono čevljev, 25 ton civilne obleke, 2 dezinfektorja, 1156 kosov prešitih odev in 9 zabojev še raz-nega drugega materiala), ki so ga ameriški izseljenci namenili našemu Rdečemu križu, je bilo deponiranega v Dalmaciji. V Bari so sporočili, naj jim skupaj z obleko in obutvijo z letalom pošljejo nekaj sladkorja, riža, ma-ščob, plenice in dud. V poročilu Glavnega od-bora RKS Predsedstvu SNOS 5. aprila 1945

je poudarjeno, kako nujno je, da odpotuje v. d. predsednika Martin Šlibar v Bari in Dalmacijo z nalogo, da namesti primerne ljudi pri Jadranski komisiji in v skladiščih v Splitu, Zadru in Biogradu. Pozabiti ne smemo, da so naši interniranci — Primorci na Korziki — namenili RKS od svojih prihrankov 1.500.000 lir.

Važno delo je opravljal tudi poizvedovalni odsek RKS. Pomagal je iskati svojcem pogrešance v narodnoosvobodilni vojski in tiste, ki so bili raztepeni po vsem svetu. Prav tako so prihajali na poizvedovalni odsek listi iz inozemstva. Kartoteka, ki jo je vodil poizvedovalni odsek, je že v februarju 1945 štela 1601 poizvedovalnih primerov, od teh je bilo 245 rešenih. Poizvedovanja so oteževali nejasni osnovni podatki in ilegalna partizanska imena. V februarju 1945 so prispela iz inozemstva številna pisma in nad tisoč poizvedovalnih listkov. Od teh se je več ko polovica nanašala na okupirano ali strogo kontrolirano ozemlje. Ostali so bili takoj razposlani. Naša ustanova se je povezala s slovenskimi Primorci (ujetniki bivše italijanske vojske), ki so bili v taboriščih v Italiji in Afriki, ter uredila dopisovanje med njimi in svojci v domovini. Prispela sta dva seznama s približno 400 imeni Primorcev iz taborišč v Philippevillu in Baufariki (Alžir). Zaradi tega je odpotoval Jože Jeras z ženo v Beograd, da z navodili in poverilnicami RKJ odpotujeta v Italijo. Poskušala sta tudi urediti dopisovanje ranjencev v svobodni Dalmaciji s svojci v domovini.

Sanitetni odsek je imel eno sejo, na kateri so bile razdeljene naloge. Ker je bil Rdeči križ v vojnem času sestavni del vojne sanitete, je RKS tesno sodeloval z vojaško saniteto in posvetil vso skrb ranjencem, sodeloval je pri opremljenosti civilnih in vojaških bolnišnic, zbiral sanitetni material, hrano in priboljške za ranjence. Ustanavljal je ambulante, posebno na Primorskem, in opremljal po vaseh ročne lekarne. Za mimoidoče ranjence je imel lastne okrepčevalnice. Ko je bila v Kanižarici pri Črnomlju ustanovljena bolnišnica vojnega zaledja, je imel sanitetni odsek RKS velike zasluge pri njeni opremljenosti, nabavi potrebnih zdravil ter instrumentov pa tudi pri namestitvi zdravstvenega osebja. Za izurjenje samaritanov so priredili tečaje, na Primorskem celo tečaj za babice.

Mimo skrbi za revno šolsko mladino in sirote, ki so pred ustaši pribežale iz Hrvaške, je Glavni odbor RKS izdelal poseben predlog o sodelovanju RKS pri repatriaciji naših izgnancev, internirancev, ujetnikov, prisilnih in prostovoljnih delavcev. Prva naloga jim je bila, da pri RKJ zvedo, kako bodo zavezniške oblasti in mednarodni Rdeči križ postopali

pri reševanju taboriščnikov, njih preskrbe s hrano, obleko in obutvijo in določiti zbiralne baze v Nemčiji pa tudi na Češkem za internirance v Šleziji. Za hrano naj bi poskrbel mednarodni Rdeči križ. Internirance naj bi v posameznih taboriščih prevzemale trojke, vešče nemščine; tem se določijo še po trije spremljevalci za vodstvo transportov do zbirnih baz. Od zbirnih baz do karanten v naši državi bi bilo enajst vodij transportov, za vsako karantensko postajo eden. Za spremljevalce transportov so nameravali prirediti dvodnevni tečaj. Članom RKS, ki bodo sodelovali pri repatriaciji v tujini, mora RKJ priskrbeti potne liste, legitimacije in pooblastila, izdana od mednarodnega Rdečega križa zaradi neoviranega sodelovanja s predstavniki drugih nacionalnih društev Rdečega križa, ki se bodo z enakimi nalogami mudili v Nemčiji, in z okupacijskimi oblastmi zavezniških držav. V domovini, kjer se bodo organizirale karantenske postaje, bodo pomagali samaritanski tečajniki. Krajem, ki bodo določeni za zbirališča internirancev, je treba poskrbeti številčno močno ekipo, ki bo kos težki nalogi. Poskrbeli bodo za točna navodila. Nujno je, da so sodelavci pri repatriaciji večji prve pomoči in opremljeni s primernim sanitetnim priborom. Za tranzitne Transporte preko Slovenije so določili štiri spremljevalce; za mimoidoče bodo priskrbeli hrano.

Ko so bili z ustanovitvijo RKS postavljeni temelji organizacije Rdečega križa na vsem takrat osvobojenem in delno po okupatorju kontroliranem ozemlju, je Glavni odbor RKS začel tudi z organiziranjem Podmladka. Ustanovna seja Podmladka RKS je bila sklicana v Semiču v Beli krajini v pisarni Glavnega odbora RKS dne 31. avgusta 1944. Te seje so se udeležili na predlog odseka za prosveto pri Predsedstvu SNOS Venčeslav Winkler, Drago Vončina in Martin Šlibar. Glavni odbor RKS je zastopala Milica Falatova, Zvezo slovenske mladine pa Pavle Bojc. Poleg teh zastopnikov so se seje udeležili še Vilma Baebler, Darinka Lubej, Julka Mihelčič in Majda Rančigaj. V Podmladek so sklenili vključevati mladino do osemnajstega leta. Na vsaki šoli naj bi bila dva odbora Podmladka: prvi za šolsko, drugi pa za izvenšolsko mladino. Oba odbora bi naj vodil učitelj na šoli in ju zastopal pri svojem krajevnem odboru RKS. Območje šolskega odbora Podmladka naj zajema področje šole. Za organizacijo Podmladka odgovarjajo na prvi šolski konferenci izvoljeni učitelji, v okraju in okrožju pa referenti za narodno vzgojo. Vodstvo odseka Podmladek RKS so sestavljali: Martin Šlibar, načelnik odseka, ter člani Venčeslav Winkler, Drago Vončina, Vilma Baebler, Darinka Lubej, Majda Rančigaj

in Julka Mihelčič. V oktobru 1944 so bila izdana začasna pravila Podmladka RKS. Temeljna naloga Podmladka je bila vzgoja mladine v ljubezni do bližnjega ter njena rast v dobre in zavedne državljane. Razvoj Podmladka so ovirali okupatorjevi vdori. Učiteljstvo se je s polno vnemo zavzemalo za to mlado ustanovo. Dan Podmladka RK, 15. avgusta 1944, so mladi šolarji počastili z odriškimi prireditvami, kjer so nastopali sami, z izleti in predavanji. Nabirali so zdravilna zelišča, različen material in pomagali pri nabitralnih akcijah. Dopisovali so si z ranjenci, podmladkarji in mladino zavezniških držav. Do 18. januarja 1945 je bilo v Podmladek RKS včlanjenih 76 šol z 559 podmladkarji. Članarina Podmladka je letno znašala 6 lir ali 2,50 RM. Iz akta, ki ga hrani arhiv pri Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (fasc. 500), zveemo za stanje Podmladka RKS v februarju 1945. To stanje nam nazorno kaže naslednja razpredelnica:

Okrožje	Število šol	Število članov	Člana rina	Odvod 50% članarine
Bela krajina	50	2.417	1.277	1.277
Notranjsko-Ribnica	6	528	431	431
Novo mesto	4	147	90	90
Sev. Primorska	22	826	374	—
Sred. Primorska	?	3.152	13.657	—
Zah. Primorska	?	63	235	235
Štajerska (Kozje)	5	870	—	—
Skupaj	87	8.003	16.064	2.033

V aprilu 1945 je imel Podmladek že 8583 članov.

Slika o delovanju Rdečega križa Slovenije na osvobojenem ozemlju seveda ni popolna. Omejuje nas skromno arhivsko gradivo. Navzlic temu pa je orisana podoba dovolj jasen dokaz pretresljive humanitarne akcije RKS v najtežjih trenutkih naše zgodovine.

UPORABLJENI VIRI

Za Žensko pomočno društvo za Kranjsko od njegove ustanovitve 1866 do združitve z Deželnim pomočnim društvom za Kranjsko 1902 sem uporablja gradivo v fasciklih 859 in 961, Reg. št. I, ter v fasciklih 1078 in 1386, Reg. št. II, ki jih hrani Mestni arhiv v Ljubljani.

Za Deželno pomočno društvo za Kranjsko od njegove ustanovitve 1879 pa do združitve z Ženskim pomočnim društvom za Kranjsko 1902 sem črpala gradivo v fasciklih 859, 961, 1077 in 1387, Reg. št. I, ter v fasciklih 1078 in 1386, Reg. št. II, ki jih hrani Mestni arhiv v Ljubljani. Poleg tega sem uporabljala še »Rechenschafts-Bericht über die Thätigkeit des patriotischen Landes-Hilfs-

vereines für Krain« za leto 1890, 1891 in 1892, ki jih hrani knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani.

Za Deželno in žensko pomočno društvo Rdečega križa za Kranjsko od združitve 1902 pa do konca prve svetovne vojne 1918 sem uporabljala gradivo v fasciklih 1391, 1685 in 1688, Reg. št. I, ki jih hrani Mestni arhiv v Ljubljani. Mimo tega sem dobila podatke še v naslednjih virih: »Poročilo pod pokroviteljstvom njene cesarske in kraljeve visokosti presvetle gospe nadvojvodinje Marije Kristine stoječega Deželnega in gospejnega društva Rdečega križa za Kranjsko v letih 1909 do 1913« in brošurici »Kranjski Rdeči križ v vojnim letu 1914« (Od predsednika Deželnega pomočnega in gospejnega društva Gustava del Cotta); oboje hrani knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani. Navesti moramo še »Sonderbericht der unter dem Allerhöchsten Protektorat seiner Majestät des Kaisers und Ihrer Majestät des Kaisersin stehenden österreichischen Gesellschaft vom Roten Kreuze für die Zeit vom 1. März 1916 bis 28. Februar 1917«; to posebno poročilo je izšlo na Dunaju 1917.

Za zgodovinski pregled Rdečega križa Slovenije med obema svetovnima vojnima sem pre-

2. Pravila društva Rdečega križa kraljevine gledala naslednje vire:

1. Rdeči križ — čemu je — kako deluje.

Ob 10-letnici Ljubljanskega oblastnega odbora Rdečega križa. Ljubljana 1930.

Jugoslavije in Zakon o društvu Rdečega križa Jugoslavije. Ljubljana 1933.

3. Pravilnik Podmladka Rdečega križa kraljevine Jugoslavije in Navodila za organizacijo in delovanje Podmladka Rdečega križa. Ljubljana 1934.

4. Poročilo Dravskega banovinskega odbora Društva Rdečega križa kraljevine Jugoslavije v Ljubljani.

Za VI. (XIII.) redno skupščino 12. marca 1939 v Ljubljani.

5. Poročilo Dravskega banovinskega odbora Društva Rdečega križa kraljevine Jugoslavije v Ljubljani.

Za VII. (XIV.) redno skupščino dne 16. marca 1941 v Ljubljani.

Vse navedene publikacije za to obdobje hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

Gradivo za zgodovinski razvoj Rdečega križa Slovenije na osvobojenem ozemlju sem dobila v obsežnem fasciklu št. 500, ki ga hrani Arhiv pri Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, in v naslednjih publikacijah, ki jih hrani knjižnica Glavnega odbora Rdečega križa Slovenije:

1. Poročilo o poslovanju Rdečega križa Slovenije za skupščino Glavnega odbora v Ljubljani dne 7. aprila 1946;

2. Vestnik Glavnega odbora Rdečega križa Slovenije (ob 10-letnici RKS), letnik II, št. 3, 1954;

3. Teden Rdečega križa 1948.

PAOLO VIDA

DUŠAN LUDVIK

Paolo Vida je znan samo intimnemu raziskovalcu zgodovine laških operistov XVIII. stoletja. Njegovo ime srečujemo sicer v seznamih nekaterih srednjeevropskih gledališč, da pa je pel tudi pri nas v Ljubljani, smo zvedeli šele iz razprave Marijana Smolika »Glasbeno življene v baročni Ljubljani«.¹

V letih 1732 in 1733, pač v predpustnem času, so laški operisti uprizorili v Ljubljani operi »Tamerlan« skladatelja Bonoma, ki je bil takrat v službi kranjskega vicedoma, in »Euristeo« slavnega Hasseja.² Paolo Vida je v »Tamerlanu« pel ne preveč zahtevno partijo grškega kneza Andronika,³ v »Euristeu« pa generala Ormonta.⁴ To je lahko zanimivo, lahko pa tudi kaj malo pomembno — Paolo Vida bi lahko bil eden tistih laških operistov, katerih imena nam nič ne povejo, če za imenom ne bi tičalo še nekaj...

Paola Vida srečamo še v dveh libretih, ki jih hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani: na jesen 1729 je v beneškem gledališču »di San Angelo« pel Silvija v »I tre defensori della Patria«,⁵ 1732 v času semnja, verjetno poleti, pa je v Trstu izvajal v operi »Nel perdono la vendetta« glavno moško partijo kneza Rolanda.⁶ Libreto ljubljanskega »Tamerlana« je tiskan v Benetkah; zato lahko sklepamo, da so operisti, ki so prišli v Ljubljano leta 1732 in 1733, bili iz Benetk. Paola Vida povezavo med Benetkami in Ljubljano lepo potrjuje tudi tržaški libreto iz l. 1732, tiskan v Benetkah, pove, da je Paolo Vida iz Benetk, kjer so ga imenovali »il Falsetto Veneziano«. Te podatke dopolnjujejo še libreto iz škofijske knjižnice v Kroměřiži na Moravskem: Paolo Vida je leta 1733 v času semnja (fiera) pel v Trstu naslovno vlogo Egesta v istoimenski operi; v seznamu je naveden kot »virtuoz dožve kapele Svetega Marka« (virtuoso della Ducal Capella di San Marco) v Benetkah.⁷

Paolo Vida je bil torej dobro šolan pevec, dožev pevski virtuoz, falzetist, se pravi diskantni pevec; njegov glas se je potemtakem močno razlikoval od navadnega, saj je obsegal pretežno višje lege, sopranske ali altovske partije. Tako petje je zahtevalo dolgoleten vztrajen študij, za katerega pa v XVIII. stoletju, v času velikanske potrebe po visokih glasovih, ki jo je narekovala neapeljsko-beneška opera (»bel canto«), ni bilo več časa. In res se je doba falzetistov ali tenorinov oziroma naravnih altistov raztezala v glavnem na XV.—XVII. stoletje. Že v XVII. stoletju fal-

zetistov niso več vzgajali, pač pa so jih začeli nadomeščati s pevci-skopljenci.⁸ Visoka moda pevcov-kastratov se je uveljavila predvsem v XVIII. stoletju, nerazdružno je povezana z rastjo in propadom baročne opere »bel canto«.⁹ Tudi brata Mingotti, ki sta v letih 1740, 1742 in 1763 prišla s svojimi operisti v Ljubljano, sta v ansamblu kdaj pa kdaj imela pevca-kastrata (npr. Giacomina Zaghinija). Prejkone je bil tudi Paolo Vida kastrat. S tem smo vnesli malo več luči v obe ljubljanski predstavi, v katerih je pel dožev virtuoz, falzetist Paolo Vida. Pevsko sta bili obe predstavi pač na dostojni višini.

Pevci in pevke, ki so nastopali s Paolom Vido v Benetkah, Ljubljani in Trstu, so bili prvotno in pretežno člani beneških opernih hiš. Pozneje so po danes neugotovljivem časovnem in geografskem ključu nastopali z bratoma Mingottijema v najrazličnejših variantah zdaj tu zdaj tam. Paolo Vida izgine iz moje evidence po letu 1733. Zato pa mu lahko sledimo od 1724 do 1726, ko poje v Pragi pri beneškem impresariju Antoniju Denziju: 1724 v »Orlando furioso« (Medor), v predpustu 1725 v »Lucio Vero« (glavno vlogo) in v »L'innocenza giustificata« (Asprandus), 1726 v »Arenione« (Aquilio) itd.¹⁰ V njegovi družini sta pevki Barbara Bianchi,¹¹ ki pride iz Genove preko Milana, Benetk, Prage in spet Benetk umret v Ljubljano (31. januarja 1732), in Anna Caterina Negri iz Bologne,¹² pozneje Mingottijeva pevka v Ljubljani, ki ji je tudi usojeno, da tukaj umre 29. februarja prestopnega leta 1740.¹³

Med Denzijem v Pragi in Peruzzijem v Vratislavi (Breslau) so ugotovljive rodbinske zveze; Denzijeva, pozneje Mingottijeva pevka Teresa Peruzzi je bila žena Antonija Denzija. Med Denzijem in Mingottijem in med Mingottijem in Peruzzijem so morale obstajati poslovne in druge zveze (Denzijevi pevci pojo tudi pod Mingottijem; dolgoletni Mingottijev pevec, komponist Giuseppe Alberti, znan iz Ljubljane v sosesčini Paola Vide, je 1728 pri Peruzziju v Vratislavi itd.).¹⁴ S tem sem nakazal, da sta operni družini v Ljubljani iz let 1732 in 1733 bili delno sestavljeni iz operistov impresarija Denzija ali Peruzzija, mogoče pa že Mingottija.

Tudi Denzijevi praški libreti potrjujejo, da je Paolo Vida »virtuoso di San Marco in Venezia«. Če ga libreti opredeljujejo z »Veneto«, »Veneziano«, je ta geografski pojem razumeti

v širšem smislu, dejali bi, da je bil Paolo Vida »z Beneškega«. Praški libreti namreč čisto jasno povedo, da je bil koprski rojak, saj ga označujejo takole: »Paolo Vida von Capo d'Istria oder Justinopel, Virtuoser von San Marco in Venedig«. ¹⁵ Paolo Vida zasluži torej našo pozornost tudi še iz ožjih, lokalnih vidikov. O njegovi narodnosti ne izvemo prav nič, lahko da je bil Italijan, morda celo Slovenec, kar ne bi bilo čisto nič posebnega, saj najdemo med laškimi operisti tudi slovanska imena (1700 Paolo Todorovich, ¹⁶ 1733 Lucia Panich, detta la Moscouita ¹⁷ ipd.).

Lokalni zgodovinarji bodo o Paolu Vidi vedeli nemara kaj več povedati. Tu sem hotel nanj samo opozoriti in nakazati topografijo njegove umetniške poti, ki je v okviru ohlapnih dogovorov s posameznimi impresariji takale: Koper (rojstni kraj) — Benetke (pred 1724) — Praga (1724—1726) — Benetke (1729) — Ljubljana, Trst (1732) — Benetke — Ljubljana, Trst (1733). Druge postaje njegovega uspešnega, a nemirnega pevskega življenja pa še čakajo osvetlitve.

OPOMBE

1. Kronika VIII (1960), 186. — 2. Smolik l. c. 185 ss. — 3. Semeniška knjižnica v Ljubljani Z IV 1/3. — 4. Semeniška knjižnica v Ljubljani AE 45, priv. 5. — 5. Semeniška knjižnica v Ljubljani AE 51, priv. 2. — 6. Semeniška knjižnica v Ljubljani AE 48, priv. 8. — 7. Sehnal Jiří, Hudební literatura zámecké knihovny v Kroměříži, Gottwaldov 1960, št. 93. — 8. Meyers Konversations-Lexikon 5. Aufl. s. Falsett. — 9. Meyers Konversations-Lexikon 5. Aufl. s. Kastrat. — 10. Teuber Oscar, Geschichte des Prager Theaters, Prag 1883, Bd. I, 116—119, 136. — 11. Teuber l. c. 116, 118, 119, 136. — 12. Teuber l. c. 117. — 13. Škerlj Stanko v Kroniki slovenskih mest I (1934), 182, 183. — 14. V libretih, ki so v moji evidenci, se Teresa Peruzzi imenuje tudi »la Denzia«, kar je ženska oblika za Denzi; impresarij Denzi pa ima oblike Denzi, Denzio, Denzius. Kombinacije Denzijeveh in Mingottijeveh operistov so lepo razvidne iz topografije teh pevcev, ki jo bom kasneje objavil. K Peruzziju in Albertiju prim. V. Palečková, Hudba na holešovském zámku (Časopis Moravského muzea 34/1949, 238). — 15. Teuber l. c. 117, 119. — 16. Semeniška knjižnica v Ljubljani AE 44, priv. 5. — 17. Sehnal l. c. št. 93.

MIRNO IN SREČNO ŽIVLJENJE JE IDEAL VSAKE DRUŽINE

TODA STRAH PRED SMRTJO ALI NESREČO, O KATERIH SLIŠITE IN ČITATE VSAK DAN, VZNEMIRJA TO SREČO.
VSAK TAK USODNI DOGODEK POVZROČI TUDI DENARNE SKRBI.

PRIMERNO ŽIVLJENJSKO ZAVAROVANJE

UBLAŽI MATERIALNO STISKO IN ZAGOTOVI DRUŽINI MIRNO ŽIVLJENJE.

ZAVARUJTE SE, DOKLER NI PREPOZNO!

DOPOLNILNO NEZGODNO ZAVAROVANJE POVEČA ZAVAROVALNO ZAŠČITO OB NEZGODI.

ENA SAMA PLAČANA PREMIJA

LAHKO ZAGOTOVI IZPLAČILO CELE ZAVAROVALNE VSOTE.

ZAHTEVAJTE POJASNILA, KI JIH NUDIJO ZAVAROVALNICE:

CELJE, NOVA GORICA, KRANJ, KRŠKO, LJUBLJANA-BEŽIGRAD, MARIBOR, MURSKA SOBOTA, NOVO MESTO,

POSTOJNA, PIRAN, JESENICE, DOMŽALE-KAMNIK V MENGŠU,

TRBOVLJE IN LJUBLJANA

Dvajset let tovarne farmacevtskih in kemičnih izdelkov Lek

Farmacevtska industrija je sorazmerno mlada veja našega gospodarstva. Razvoj in pomen, ki ga ima danes, je dosegla v glavnem šele v povojnem obdobju, medtem ko pred drugo svetovno vojno razen manjših obratov praktično te industrije sploh še nismo imeli.

Druga svetovna vojna in okupacija sta zavrli vsak, čeprav majhen razvoj farmacevtske proizvodnje. Potrebe po tovrstnih izdelkih pa so bile ogromne. V okviru štabov narodnoosvobodilne vojske so delovali manjši kemijsko-farmacevtski laboratoriji, ki pa so krili le najnujnejše potrebe vojske in zaledja. Konec leta 1944 pa je bil pri sanitetnem oddelku glavnega štaba NOV in POS ustanovljen v Črnomlju kemijsko-farmacevtski laboratorij.

Po osvoboditvi so bila vsa obstoječa podjetja farmacevtske industrije nacionalizirana. Z združitvijo predvojnih kemijskih in farmacevtskih tovarn, obratov in laboratorijev je bila v Sloveniji leta 1946 ustanovljena tovarna zdravil Lek.

V 20 letih obstoja je tovarna prehodila dolgo pot od skromne, z vseh strani znesene proizvodnje, do močnega podjetja s slovesom solidnega in visokokvalitetnega proizvajalca. Z obsežnim proizvodnim programom pokriva danes več kot 10 % celotne farmacevtske proizvodnje v državi. Celotni dohodek podjetja je v 20 letih izredno hitro naraščal in je znašal:

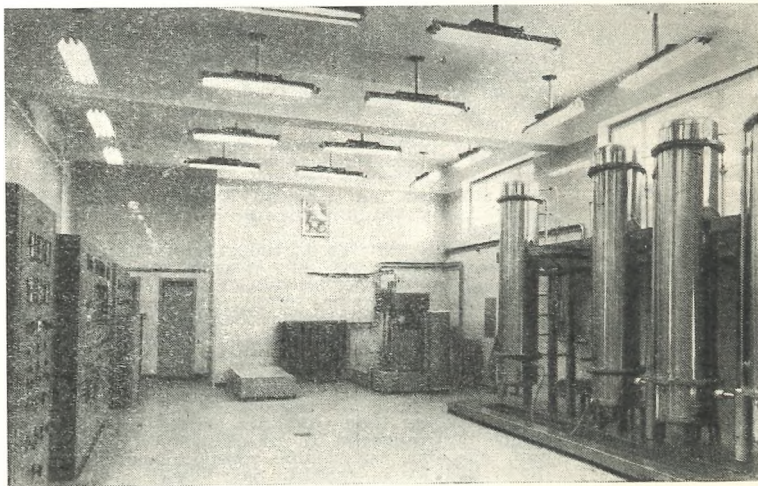
leta 1946	16,464.000 S din
leta 1950	143,493.000 S din
leta 1955	930,000.000 S din
leta 1960	2.389,355.000 S din
leta 1965	7.073,919.000 S din

Prostori, v katerih je Lek deloval, nikakor niso ustrezali. Zato je bilo treba že v začetku vložiti precej sredstev za dozidavo in preureditve prostorov za potrebe farmacevtske proizvodnje. Na ta način je Lek lahko stalno večal fizični obseg proizvodnje, istočasno pa je razširjal asortiment izdelkov. Pri tem je dajal prednost tistim, ki slonijo na domači surovinski osnovi. Po odpravi administrativnega vodenja gospodarstva in po uvedbi delavskega samoupravljanja se je začelo podjetje hitro razvijati. Vodstvo podjetja in organi samoupravljanja so neprestano skrbeli za popolnejšo tehnično opremljenost in mehanizacijo proizvodnih obratov ter uvajali sodobnejšo tehnologijo. Posebno skrb so posvečali proizvodnji farmacevtskih surovin, da bi tako bili čim manj odvisni od uvoza. Istočasno pa so tudi skrbeli za strokovno izpopolnjevanje kadrov.

Vse to se je pokazalo v kvaliteti izdelkov, v stalnem večanju obsega proizvodnje in spremenjenem asortimentu izdelkov.

V svojem dvajsetletnem delu so si delavci tovarne pridobili dovolj znanja in izkušenj, da bodo še hitreje stopali proti svojemu cilju: Našim delovnim ljudem pa tudi drugim izven naših meja želijo dajati dovolj koristnih zdravil in drugih izdelkov, izdelanih iz domačih surovin, poceni in najboljše kakovosti.

Pogled na obrat za proizvodnjo dušikovega oksidula, v katerem je proizvodnja popolnoma avtomatizirana. Proizvodni postopek nadzoruje v vsaki izmeni le en delavec

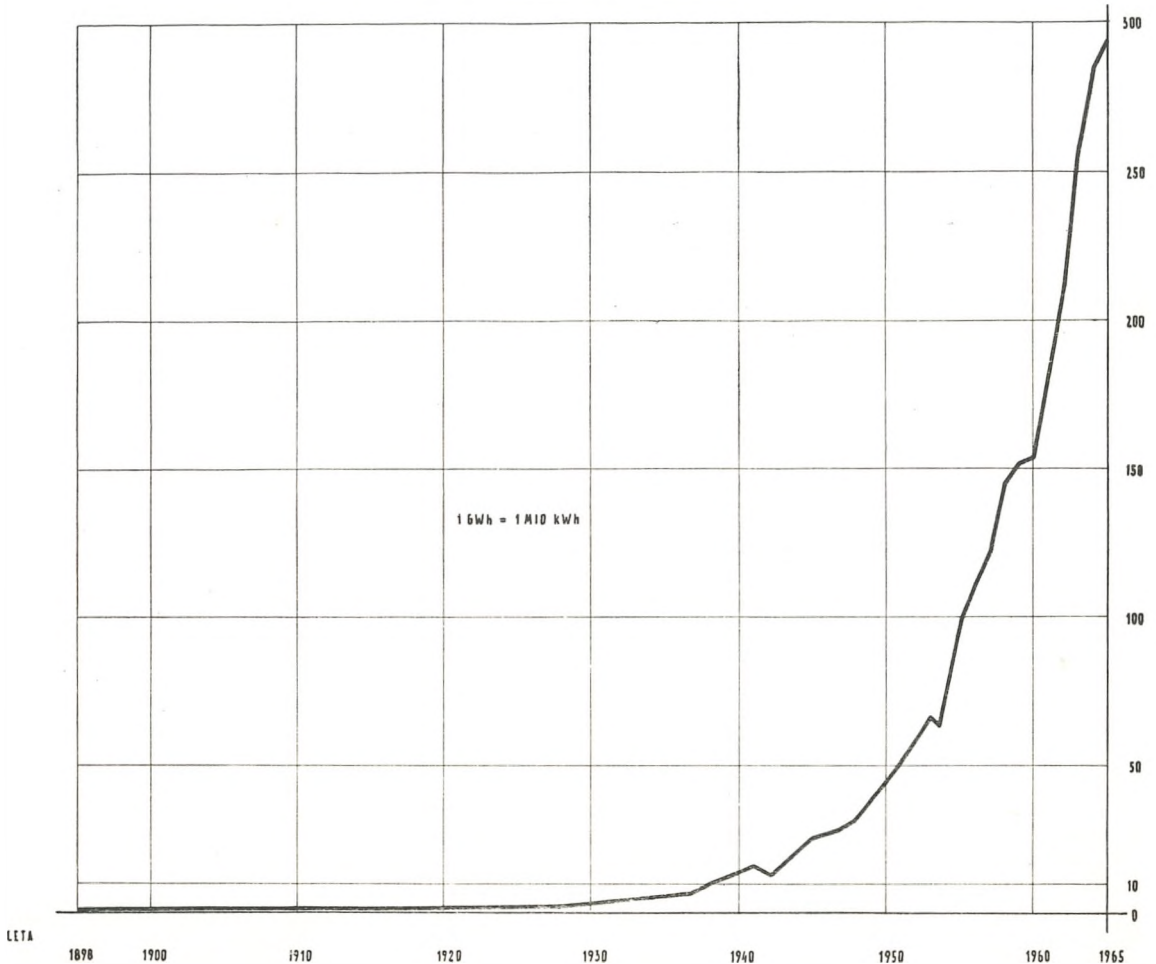
ELEKTRO LJUBLJANA

Stane JESIH, dipl. el. inž. ELEKTRO LJUBLJANA

Način in potek elektrifikacije mesta Ljubljane od leta 1898 do leta 1963 je bil že priobčen v »Kroniki« št. 2, letnik XIII. Iz tega prispevka vidimo, da je bil za Ljubljano važen mejnik tehniškega napredka, ko si je občina ljubljanska zgradila lastno kalorično elektrarno, ki je 1. januarja 1898. leta začela oddajati električno energijo. S tem trenutkom se je Ljubljana uvrstila med naprednejša mesta v naši domovini.

Istovčasno s študijem elektrifikacije mesta Ljubljane je Republiški zavod za urbanizem izdelal Generalni urbanistični načrt Ljubljane, ki je ugotovil, da bo v mestnih področjih, ki merijo ca. 177 km², leta 2000 približno 320.000 prebivalcev na 46 km² zazidanih površin. Na tem področju bo predvidoma do leta 2000 9 razdelilnih postaj (RTP): Center, Toplarna ali Moste, Polje, Vič, Trnovo, Siška, Šentvid, Bežigrad in Črnuče.

Predvideva se, da bo vse RTP 110/10 kV povezovala daljnovodna 110 kV zanka, ki bo dobivala električno energijo v RTP Kleče in še ne zgrajeni RTP Ljubljana II (v bližini Sentjakoba ob Savi), kjer se bo energija transformirala od 220 kV na 110 kV. Ta načelna rešitev dovoda električne energije v Ljubljani se bo še spolnjevala glede na način izvedbe odcepvov posameznih postaj od krožnega 110 kV daljnovoda, zaščite naprav

Kakor kaže diagram porabe električne energije, je bil porast te energije zelo velik po letu 1946. Ugodna cena električne energije, povečevanje industrijske dejavnosti in uvajanje elektrogospodinskih naprav je vplivalo, da je poraba električne energije nadpovprečna, saj se je povečala za 100 % v Ljubljani že v petih letih, medtem ko se v elektrificiranih deželah poveča za 100 % običajno v 10. letih. Studije o nadaljnjem porastu v porabi električne energije so pokazale, da takratne prenosne naprave (daljnovodi, kablovodi in RTP) ne bodo mogli več prenašati niti glede na preze niti glede na napetosti električne moči, ki se predvideva v bližnjih letih. S tem sta nastopila dva problema:

- določiti tehniško in najgospodarnejšo rešitev za dobavo električne energije in moči mestu Ljubljani,
- zagotoviti potrebna finančna sredstva.

Ko je bila sedanja PE Ljubljana-mesto še samostojno podjetje, je reševala problem najekonomičnejšega napajanja mesta Ljubljane s pomočjo strokovnjakov na bivšem »Elesu«. Elektrofakultete in Elektropojekta. Ko je bil izdelan najosnovnejši projekt napajanja Ljubljane z električno energijo, je širša strokovna komisija 20. XI. 1962 določila, da je dovod električne energije mestu Ljubljane pravilen le z neposredno transformacijo, tj. 110.000/10.000 voltov z ustreznim številom razdelilnih transformatorskih postaj (RTP) 110/10 kV in ustrezne moči (kVA).

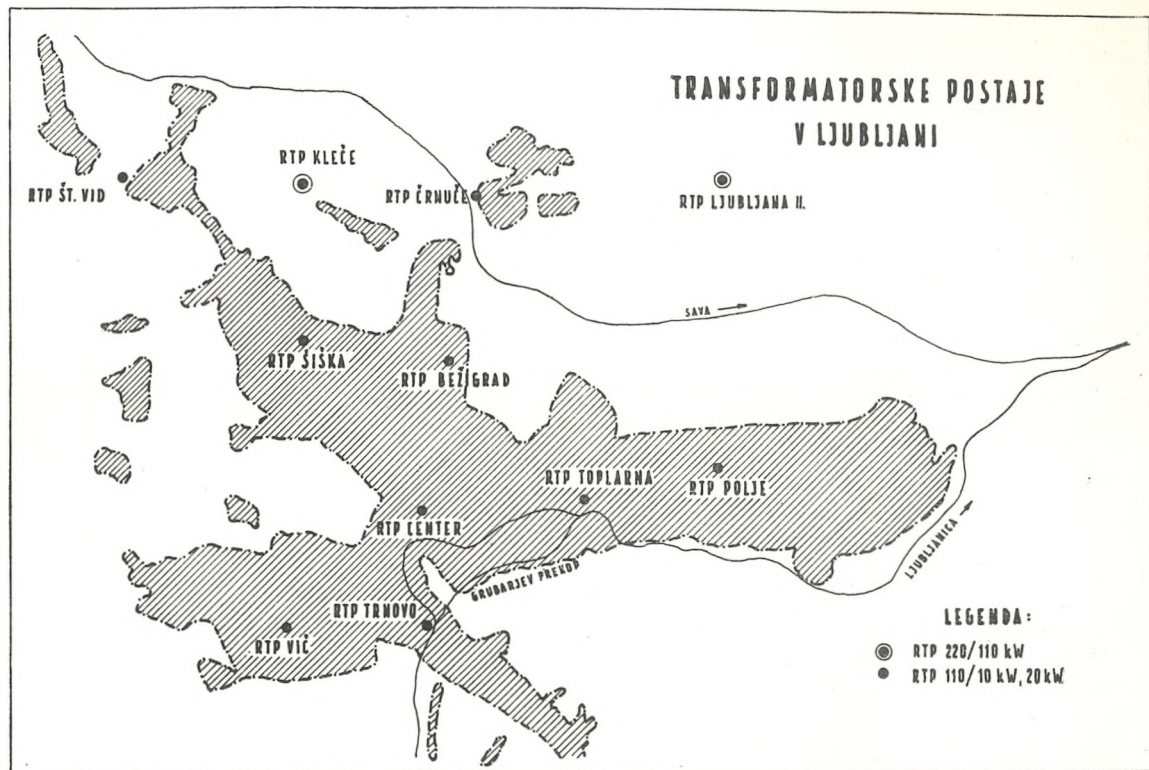
in načina stikalnih vezij transformatorskih postaj. Danes pa je že ugotovljeno, da je izgradnja RTP v središču mesta Ljubljane upravičena in sicer z močjo 20.000 kVA v prvi fazi in s transformacijo 110/10 kV ter dovodnim bakrenim kablom 100 kV prereza 3 × 240 mm².

Ta tehniška ugotovitev ni le nov mejnik v elektrifikaciji Ljubljane, temveč je važna ugotovitev tudi za druge kraje s podobno ali še večjo ploskovno gostoto obtežbe, kakor jo ima mestno področje Ljubljana. Ker je omenjeni način elektrifikacije, ko se zgradi v središču večjega konsumna RTP 110/10 kV in moči 20.000 kVA, prvi v Jugoslaviji, ga lahko imamo za važen dogodek za mesto Ljubljana.

Za izvedbo celotnega programa, tj. za kompletno izvršitev gradbenega dela celotne transformatorske postaje, dobavo in montažo 10 in 110 kV opreme, dobavo in montažo 110 kV kabla brez dobave že prej naročenega regulacijskega transformatorja 110/10 kV, moči 20.000 kVA, je pa ponudilo podjetje Energoinvest, Sarajevo, t. i. inženiring, tj. kompletna dobava in montaža s stavljanjem v pogon »s ključem« pod pogojem, da se sklene kasnejše pogodbo s fikсно ceno, ko bo izdelan glavni projekt. V primeru, da se vsa dela oddajo tvrdki Energoinvest, dobavi slednja tudi kabel 110 kV omenjenega prereza iz uvoza za dinarska sredstva. (Takrat niti danes se v naši državi še ne izdelujejo 110 kV kabli.) Ta pogoj je bil v tistem času za Elektro Ljubljano in bivši Elektroprenos, ki je takrat

prevzel skrb za izvedbo in financiranje vsega 110 kV dela vstevši s kablom, tako ugoden, da sta 20. VIII. 1964 Elektroprenos in Elektro Ljubljana sklenila pismeno preliminarno pogodbo z Energoinvestom; rok za izgradnjo celotne naprave je bil določen na 15. X. 1965. Zaradi raznih ovir finančne narave, nerazčiščenih podatkov glede vrste kabla (plinski ali oljni), tehnološkega procesa pri izdelavi pločevinastih celic za 10 kV, sti-

transformacija, bo dobava energije kvalitetnejša in z manjšimi redukcijami. Padeč napetosti od Črnuče do RTP Ljubljana-Center je znašal v 10 kV kabliah povprečno 12 %, medtem ko bo v 110 kV daljnovodu in kablovodu minimalen (pod 1 %). Poleg tega pa je v RTP Ljubljana-Center montiran regulacijski transformator, ki bo z regulacijo odpravil nastopajoči padeč napetosti.

kališče in izdelavo 110 kV opreme, se je rok tako podaljšal, da bo RTP Ljubljana-Center dana v obratovanje šele meseca novembra t. l.

Opis naprave: od dvosistemskega 110 kV daljnovoda prereza $2 \times 3 \times 240 \text{ mm}^2$, Al-Fe, ki ga je montiral RTP (Črnuče do Toplarnar Ljubljana-Moste), je izdelan odcep v bližini Zal. Od tod je zgrajen daljnovod do obstoječe RTP Moste, kjer daljnovod prehaja v 110 kV kabel. Od tod je oljni kabel že navedenega prereza položen do biveše termoelektrarne v Slomškovi ulici. Zaradi pomanjkanja prostega zemljišča v neposredni bližini termoelektrarne, ki je potrebno za izgradnjo 110 kV stikališča, so porušili jugovzhodni del opuščene strojnice in zgradili novo zgradbo, v kateri bo montiran kabelski dovod s 110 kV stikališčem. Za montažo 10 kV stikališča, ki bo služilo v glavnem za razvod in dispečerski center (daljinsko posluževanje elektronaprav), pa se je zgradila nova stavba. V ta namen se je moral porušiti hladilni vodni stolp, ki je bil potreben, dokler je deloval v termoelektrarni turboagregat. Vse že položene razvodne 10 kV kable, ki potekajo iz stikališča stare elektrarne, bodo prenesli v že omenjeno 10 kV stikališče. Značilno za 10 kV stikališče je, da v njem niso montirane klasične 10 kV celice, temveč so montirane zaprte — izvlačljive celice, imenovane normabloki tipa BS, izdelane od tvrdke Energoinvest po licenci Delle, Francija. Ta način izdelave 10 kV celic uporabljajo danes po vsem naprednejšem svetu in smo se prav zaradi tega, ne zaradi hitre zamenjave defektne celice, odločili za ta način. Da bi pa prihranili na montažnem času, se celice kompletno izdelajo v tovarni in se postavijo v za to zgrajeni prostor stikališča, pa tega nismo dosegli, ker se je izdelava teh celic močno zavlekla čez določeni rok. To je tudi eden izmed glavnih vzrokov, da se je pogodbeno določeni rok za stavljanje RTP Ljubljana-Center v obratovanje nekoliko prekorčil.

RTP Ljubljana-Center bo prevzela dobavo električne energije za strogi center mesta Ljubljane z manjšim delom Bežigrada. Ker bo dovod do te postaje 110 kV in ker bo med RTP Kleče in Ljubljano le ena

Sedaj pa pogledimo še gospodarsko plat izgradnje obravnavane transformatorske postaje. To sliko nam daje analiza izgube na prenosni moči oziroma izgube na električni energiji sedanjega 10 kV sistema in novega 110 kV sistema. Iz izračunov ugotovimo, da znaša pri 10 kV prenosu izguba na moči 8,5 %, kar znaša za vse štiri 10 kV kable ca. 1188 kW. Pri isti prenosni moči po 110 kV daljnovodu pa znaša izguba na moči komaj 0,22 kW. Če upoštevamo 3000 letnih obratovalnih ur, znaša izguba na energiji

- pri 10 kV kabliah 3.560.000 kWh,
- pri 110 kV daljnovodu 660 kWh,

kar lahko zanemarimo.

Če vzamemo povprečno nabavno ceno za kWh z upoštevanjem še cene za kW, znaša okroglo 11,50 S din na kWh, prihranimo letno z uvedbo 110 kV napajalnega sistema okroglo 41 mil. S din. Glede na ta letni prihranek se bo kompletna 110 kV naprava (daljnovod, kablovod, RTP Ljubljana-Center, amortizirala že v 14 letih.

Ker se bodo napetostne razmere na oskrbovalnem območju te RTP zboljšale, se bo odjem električne energije pri sedanjem priključku porabnikov avtomatično zvišal za približno 15 %.

S tem, da se je zgradil od RTP Črnuče do RTP Ljubljana-Center 110 kV daljnovod s kablovodom, bo obstoječa 10 kV kabelska povezava služila za rezervno, tako da bo center mesta Ljubljane napajen lahko dvostransko. Z izgradnjo obravnavane postaje pa se daje možnost, da nova transformacija more v I. fazi prevzeti povečano obtežbo od sedanje moči za ca. 65 %. V drugi fazi, ki se predvideva leta 1968, pa bo ta postaja prevzela še nadaljnjih 20 MVA obtežbe.

Kolektiv podjetja Elektro Ljubljane želi in hoče zgraditi v bližnji bodočnosti predvidene RTP z direktno transformacijo, s čimer se bo konsumentom električnega toka omogočila zadostna in kvalitetna energija. Stroški za kompletno 110 kV omrežje so predvideni na ca. 59 mil. N din. Ta dela so predvidena v dobi do leta 1980.

Revolucionarna rast SATURNUSA

Ni bil slučaj, da se je pred 45 leti domači kapitalist odločil za ustanovitev podjetja, v katerem naj bi proizvajal pločevinasto embalažo. Razvoj Saturnusa je pokazal, da je bil njegov program zelo dobro izbran, saj je kljub raznim krizam, ki so se v petinštiridesetih letih dela pojavljale, ta program obdržal in ga še izpopolnjeval. Z ustanovitvijo podjetja se je v Saturnusu razvijal tudi kolektiv, ki je v razvoju slovenskega proletariata in zlasti v revolucionarnem obdobju borbe jugoslovanskih narodov odigral vidno in pomembno vlogo. KP je med člani kolektiva z revolucionarnim delom tovariša Franca Leskovška, Pepce Kardeljeve, Angele Ocepke, Toneta Dolinška in drugih ustvarila v tem podjetju zelo močno osnovo za priprave na odpor ne samo v tovarni, ampak tudi na drugih toriščih borbe. Obdobje NOB in naše revolucije je pokazalo, da je bil kapital, ki ga je KP vložila v kadre v Saturnusu, dobro naložen. Življenje, ki so ga žrtvovali saturnovci za ideale in cilje, ki jih je postavila KP, govorijo več kot vse drugo.

Po končani vojni se je kolektiv takoj vključil v obnovo porušene domovine in tradicija borbенosti se je ponovno izrazila v številnih udarnikih in na prostovoljnem delu na raznih akcijah tudi zunaj podjetja, kjer je Saturnus dajal zgled ne samo v občini ampak tudi v širšem okviru. Za to obdobje je zlasti značilno, da se je produktivnost dela zelo močno dvignila na račun fizičnih sil našega delavca. Sredstva smo morali akumulirati

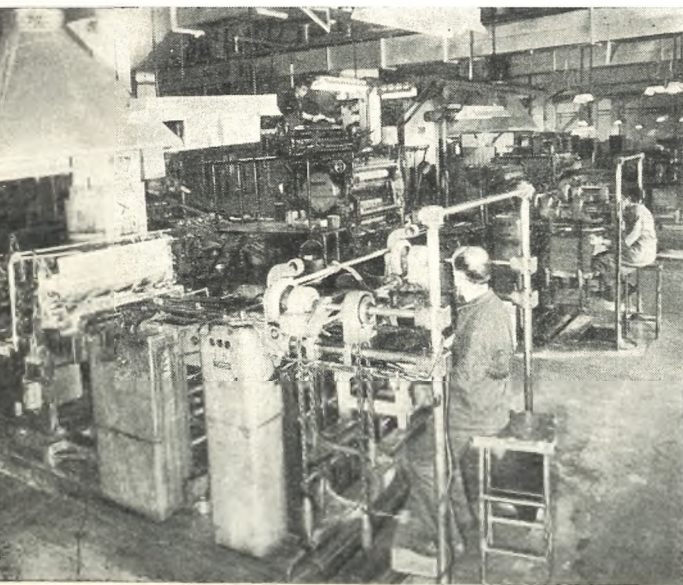
za kapitalno izgradnjo, ni pa bilo investicijskih sredstev za modernizacijo. Revolucionarna zavest, ki se je kazala v fizičnem delu zlasti pri tovarišicah delavkah, je bila tako visoka, da so tuji strokovnjaki pri obisku tovarne dejali: »Če ne bi tega videli s svojimi očmi, bi trdili, da je kaj takega nemogoče.« Nov rod, ki je prihajal v kolektiv po osvoboditvi, si je ob starejših tovarišicah in tovariših nabiral delovne izkušnje in tradicijo, in se začel vse bolj in bolj vključevati v delo, ki je zahtevalo nove oblike napora pri ustvarjanju dobrin in novega socialističnega reda.

S prevzemom tovarne v upravljanje delavcev se je začelo novo revolucionarno in bogato obdobje v življenju našega kolektiva. V tem obdobju smo zaznamovali zelo pomembne spremembe. Te so nastale z dopolnitvijo izkušenj starejših kadrov z delovnimi metodami mlajših, ki so prinesli v kolektiv metode novih tehnoloških dogajanj, ki pa se na svetu zelo hitro spreminjajo.

Z večanjem materialnega prostora delavskih svetov se je večala stimulacija proizvajalcev, ki je bila pogoj za to, da se je Saturnus s samoupravljanjem tako rekoč prerodil in se pognal v nezadržano rast.

Delavski sveti so dokazali, da lahko uspešno, čeprav tudi v zelo težkih gospodarskih in splošno družbenih pogojih, ne samo nadomestijo, temveč tudi sprostijo iniciativo in postanejo gibalna sila, ki jo predstavlja v kapitalističnem sistemu zasebni kapitalist. Dokazali so, da so sposobnejši kot katerikoli državni administrativni organ tudi pri reševanju vprašanj, kot so asortiment, njegova kvaliteta in tržišče. Pravice DS so se in se še vedno bolj širijo. Niso se omejevale le na plačilne sklade in na enostavno reprodukcijo, temveč so se razširile tudi na investicijske sklade, oziroma na razširjeno reprodukcijo. Bojazen, da delavski sveti ne bodo znali skrbeti za bodočnost tovarne, je izginila, saj se je izkazalo, da delavski svet vedno zna poiskati možnosti in sredstva za obnovo in razširitev tovarne. Pokazalo se je, da so bile prav investicije iz lastnih sredstev bolj pretehtane in učinkovitejše, kot pa tiste, ki so bile planirane in financirane nekje iz centra. Izkušnje so pokazale, da moramo zmanjše-

Tiskarna ki ustvarja litografsko visoke kvalitete

vati odtujevanje presežnega dela proizvajalcev in puščati samim upravljalcem vedno več materialnega prostora.

Gibanje proizvodnje po količini in vrednosti v zadnjih 14 letih pa je bilo naslednje:

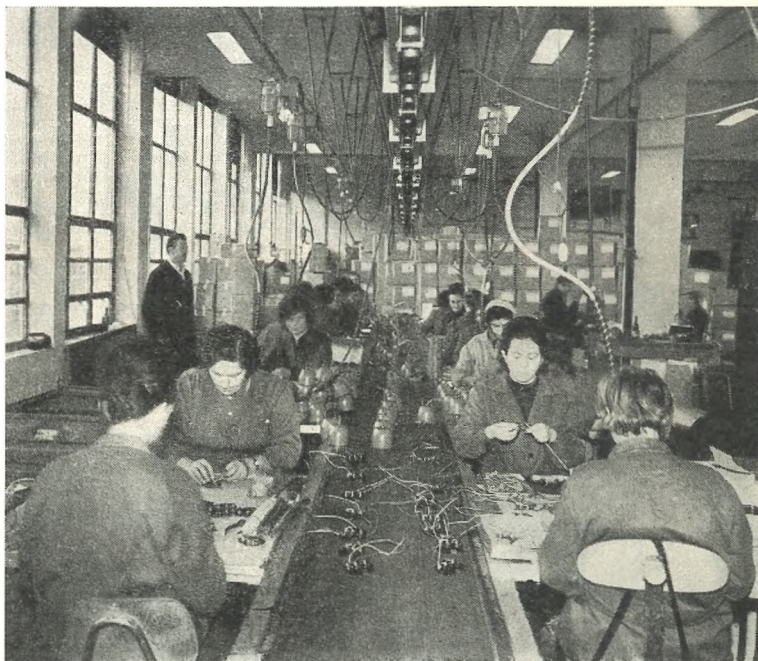
Leto	Količinsko v tonah	Vrednostno v milijonih
1952	939	716,2
1953	2003	999,6
1954	2277	1,207,7
1955	2613	1,439,6
1956	2352	1,522,0
1957	3341	2,277,1
1958	3030	2,208,5
1959	3690	2,660,3
1960	3985	3,392,2
1961	4389	3,594,6
1962	6022	4,807,7
1963	7207	6,563,4
1964	8836	7,884,7
1965	9577	9,184,8

Za to obdobje je značilno, da smo začeli intenzivno vključevati našo delovno inteligenco, ki je imela pred seboj velike možnosti za udeleževanje. Do obdobja delavskega samoupravljanja so bile delovne metode precej zaostale. Kolektiv se je v te probleme poglobil precej pogumno in odločno. Seveda vsako revolucionarno dogajanje pogojuje tudi boleče akte, ki ne dopuščajo sentimentalnosti. Vendar lahko trdimo, da smo v Saturnusu uspešno opravili različne kadrovske spremembe, ki sta jih zahtevali nova tehnologija in poslovnost. To je tudi dokaz pravilne politike organov upravljanja. S politiko izobraževanja v razvitejših deželah so omogočili naši delovni inteligenci, da se je usmerila v intenzivno gospodarjenje — večjo modernizacijo in boljšo organizacijo dela. Take uspehe je vzbudila razprava o gospodarjenju, predvsem pa o delitvi ustvarjenih sredstev. Z zadovoljstvom lahko ugotovimo, da smo vsa vlaganja v nove proizvodne kapacitete dobro premislili in se o

njih dobro pogovorili. Kljub težkim finančnim pogojem pri najemanju raznih posojil lahko ugotovimo, da je najhujše obdobje že za nami. Ob uspehih, ki smo jih dosegli, še vedno ne moremo biti popolnoma zadovoljni z delitvijo osebnih dohodkov. Naši organi upravljanja so v desetih letih zelo veliko naredili. Morda — in praksa je to tudi dokazala — ni bilo prav, da smo se kot kolektiv pustili v mnogih primerih vplivati od zunanjih činiteljev. Po izkušnjah lahko ugotovimo, da pri tej problematiki ni receptov in da je nujno, da specifičnost nekega kolektiva ni specifičnost za kogarkoli. Sodimo, da bomo tej problematiki morali dati več revolucionarnega zanosu. Še bolj se mora uveljaviti načelo: Vsakemu po njegovem delu! Zlasti menimo, da velja to predvsem za našo delovno inteligenco, od katere največ pričakujemo, na drugi strani pa jo morda v konkretnih primerih preslabo nagradimo.

Za delo in aktivnost kolektiva v tem obdobju je značilno, da sta povezava in sodelovanje prešli v fazo zelo pestre kooperacijske dejavnosti z drugimi industrijami, npr. z avtomobilsko industrijo, živilsko industrijo, kemično in drugimi. Tudi na tem področju smo delali, saj je znano, da različna delovna odkritja naših razvojnih služb uporabljajo po vsej državi. Te oblike sodelovanja bodo v prihodnosti zahtevale močnejše integracijske možnosti, samo tako se bomo lahko močnejše in hitreje vključevali v mednarodno delitev dela, ki je pogoj za naš obstoj in razvoj v prihodnosti.

Izdelava žarometov na tekočem traku

Elektroenergetski objekti v SRS in IBE

Naglo naraščajoče potrebe po električni energiji nalagajo elektrogospodarskim kolektivom obveznost, da skrbijo za pravočasno vključevanje novih elektrarn v elektroenergetski sistem in da prav tako stalno izpopolnjujejo svoje prenosno in transformacijsko omrežje. Žal v tem pogledu kljub sedaj že dolgoletnim izkušnjam pri izgradnji elektrifikacije še vedno ne hodimo v korak s postavljenimi plani. Ugotavljamo, da so pri Toplarni Ljubljana, HE Srednja Drava I. in TE Trbovlje II. že nastale tolikšne časovne zamude, da jih ne gre podcenjevati. Posledice so jasne: planirano pa ne proizvedeno energijo iz teh objektov bo treba nabaviti od drugod, verjetno iz uvoza, ne glede na vse druge finančne obremenitve zaradi podaljšanih rokov.

Inženirski biro Elektroprojekt (IBE), ki mu je poverjena izdelava investicijske tehnične dokumentacije za vse tovrstne objekte v Sloveniji, kot projektant spremlja potek izgradnje teh naprav. Pogosto se postavlja vprašanje o vzrokih tolikšnih zakasnitve. Po naši oceni je šteti med poglavitne razloge okolnost, da se na zahtevo kreditorjev skoraj dosledno sprejemajo terminski plani, ki so več ali manj idealizirani, ker ne upoštevajo v zadostni meri naših realnih možnosti, tako zlasti fizične zmogljivosti naše gradbene in strojne industrije ter ostalih izvajalcev del. Velik delež je pripisovati tudi nespoštovanju pogodbenih obveznosti. Nestabilnost cen povzroča potrebo po dodatnih, nepredvidenih investicijskih sredstvih, kar ima, zlasti v poslednjem obdobju, za posledico nereden dotok potrebnih finančnih sredstev.

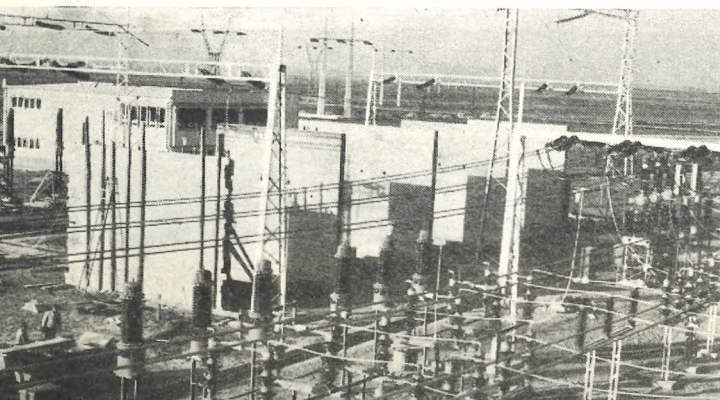
So pa seveda še drugi vzroki, ki vplivajo na potek izgradnje. Mnogi od teh so take narave, da bi se mogel njihov vpliv vsaj zmanjšati, če že ne odstraniti. Zahtevajo pač boljšo organizacijo dela vseh sodelujočih izvajalcev in samih investitorjev ter poglobljeno sodelovanje enih in drugih.

V to vrsto sodi tudi projektiranje. Mnogokrat se je že pisalo in na raznih mestih razpravljalo o tem, da se projektiranje tako velikih naprav odmerja vse premalo časa posebno tam, kjer se pretežni del opreme naroča iz uvoza. Splošno je znano in priznано dejstvo, da je solidno in pravočasno izdelan projektni elaborat temeljni pogoj za uspešno izvajanje investicij. Žal se kljub temu na našem področju dela še nič ni okrenilo na bolje. Z upravičeno skrbjo gledamo v bodočnost, kajti v Sloveniji se ne dela noben nov projekt kake elektrarne za bližnjo prihodnost. Znano je, da je sedaj za izgradnjo prva na vrsti TE Soštanj III. Ni še odločeno glede izvora njene opreme, ki bo vsekakor iz uvoza. Pogojev za pričetek intenzivnejšega dela na projektu torej ne bo, dokler ne bo znan dobavitelj glavne opreme elektrarne. Zato pa je običajno potreben dolgotrajen postopek.

Kaj pa bo sledilo za TE Soštanj III? Kdo to ve? Mnenja so zelo deljena. Nekateri se zavzemajo za nadaljnjo izrabo vodnih sil, drugih zopet za termoe energijo na bazi tekočih goriv, tretji zopet za termoe nuklearno elektrarno. Dejstvo pa je, da se na projektih hidrocentral Srednja Drava II, Srednja Sava, Trnovo in črpalnih elektrarn ne dela nič ali zelo malo. Razlog: ni denarja za projekte. Na teh projektih pa bi se moglo delati, ker bo oprema domačega izvora.

Kaže, da danes ni enotnega in jasnega koncepta glede perspektive elektrifikacije Slovenije. Ali bo Poslovnemu združenju energetike SRS uspelo rešiti to vprašanje tako, da se najdejo najekonomičnejše in našim možnostim najustreznejše rešitve, pri čemer bi bili zadovoljivo rešeni tudi ekonomski interesi proizvodnih in proizvodno-prenosnih podjetij? Dela se je treba pospešeno lotiti, kajti čas teče!

Trans-
formatorska
postaja
Kidričevo—
Cirkovci
220/110 kV,
150 MVA

ZMAJ

Ljubljana

Že trinštirideset let je minilo, od kar je bila ustanovljena predhodnica današnje baterijske tovarne Zmaj pod imenom »Hydra«, katere lastnik je bila v večjem delu Zadružna gospodarska banka v Ljubljani in delno tvrdka »Hydra« z Dunaja. Po petih letih životarjenja je ta skoraj obrtniška delavnica prišla v last Zadružne banke v celoti in se preimenovala v Tovarno za galvanske elemente in elektrotehniko »Zmaj«. Ves čas obstoja je imela tovarna velike težave s tovarniškimi in poslovnimi prostori ter se je dokončno leta 1929 preselila na bivše Puntigamovo posestvo na Šmartinski cesti 28, kjer je še danes.

Do osvoboditve 1945. leta se proizvodnja ni bistveno letno večala tako, da je občuten porast čutili šele leta 1950, ko je tovarna razširila svoj asortiman ter tako povečala proizvodnjo od 3.500.000 kosov celic predvojno na ca. 6.000.000 kosov celic. Po letu 1953, ko je začela tovarna prodajati svoje izdelke v inozemstvo in začela uvajati mehanizacijo, se je proizvodnja letno močno večala, tako da znaša danes ca. 25.000.000 kosov celic.

Istočasno, ko je tovarna večala proizvodnjo, je intenzivno delala na vprašanju preskrbe s surovinami jugoslovanskega porekla kot npr. MnO_2 , ki ga je do predlanskega leta v celoti uvažala. Raziskave na pridobivanju in obogatitvi domačega MnO_2 pa so odprle nove možnosti za razširitev proizvodnega programa tovarne tako, da danes večina potrošnikov bolj čistih vrst rjavega manganovca že uporablja v tovarni Zmaj predelani MnO_2 .

Poleg proizvodnje baterij, žepnih svetilk in manganovega dioksida proizvaja tovarna Zmaj tudi oglje za obločno luč v kinoprojektorjih s surovinami, ki so 97 % domačega izvora.

Program tovarne Zmaj v bližnji bodočnosti je modernizirati obstoječo proizvodnjo, pri čemer ima v vidu izboljšanje kvalitete in pocenitev proizvodnih stroškov, kar bi ji omogočilo vključiti se v mednarodno tržišče, kar v prvi vrsti nalaga gospodarska reforma.

OBRTNIK

LJUBLJANA, MASARYKOVA 34
Telefon 311 040

Izdeluje:

vsa moška in ženska konfekcijska oblačila,
delovne zaščitne obleke, vse vrste uniform
in čepic ter žensko perilo

Poslužujte se naših trgovin v

LJUBLJANI, KRANJU, MARIBORU, CELJU,
NOVEM MESTU, BREŽICAH, POSTOJNI IN
AJDOVŠČINI

Cestitamo za praznik

DNEVA REPUBLIKE 29. november

ELEKTROMONTAŽA

elektroinstalacije, strelovski,
izdelava razvodnih omar itd.

LJUBLJANA, Rožna dolina, Cesta VI, št. 36
telefon 23 411

Cestitamo vsem borcem in aktivistom
narodne osvobodilne vojske za

25-LETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM,

istočasno pa želimo vsem delovnim ljudem in
poslovnim prijateljem ter znancem

SREČNO NOVO LETO 1967

Papirografika

LJUBLJANA, RESLJEVA 30

Trgovina s papirjem in grafičnimi potrebščinami
na veliko. Cestitamo za praznik

DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER

Elektroobnova

LJUBLJANA - POLJE
Telefon 48 134

opravlja vse vrste elektroinstalacije na novih
gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in indu-
strijskih objektov ter elektro-servisno službo.
Kolektiv se priporoča, istočasno pa čestita za
praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november. svo-
jim poslovnim prijateljem pa želi

SREČNO NOVO LETO 1967!

KOT

TOVARNA
KOVINSKEGA OKOVJA

TACEN 38, LJUBLJANA-ŠENTVID
Telefon: 51 244, 51 146

izdeluje: okvire za damske torbice, razno-
vrstne ključavnice in okovje za kovčke, aktov-
ke, razne športne rekvizite, konzervne nožke,
ščitnike in žebeljčke za obutveno industrijo v
nikljani, rumeni in barvani izvedbi prvovrstne
kvalitete, ki jih konsumira poleg domače tudi
inozemsko tržišče.

Vsem cenjenim odjemalcem se priporoča in
garantira za kvalitetno blago in solidno po-
strežbo!

Cestitamo vsem borcem in aktivistom
narodne osvobodilne vojske

za 25-LETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM,

istočasno pa želimo vsem delovnim ljudem in
svojim poslovnim prijateljem ter znancem

SREČNO NOVO LETO 1967

Komunalno podjetje

RAST

LJUBLJANA, RIMSKA CESTA 24

čestita delovnim kolektivom in poslovnim
prijateljem za dan republike

galis

LJUBLJANA, VODNIKOVA 17

trgovsko podjetje z igračami in galanterijskimi
izdelki in otroško konfekcijo na debelo

Telef.: direktor 311 308, komerciala 311 314
knjigovodstvo 311 315, skladišče 311 306

Istočasno čestita

za DAN REPUBLIKE 29. november

IGO

INDUSTRIJA
GOSTINSKE
OPREME

LJUBLJANA, TRNOVSKI PRISTAN 8

telefon:

hišna centrala 20 869
komercialni oddelek 21 747

Projektiramo, izdelujemo in montiramo sodobno
opremo za vse vrste kuhinj, samopostrežnih
restavracij, slaščičarn, gostinskih obratov,
ladij, klavnic, mesarij, delikatesnih in samo-
postrežnih trgovin in druge izdelke ključav-
ničarske stroke.

Priporočamo se za naročila!

Svojim poslovnim prijateljem in znancem želimo
SREČNO IN USPEHA POLNO NOVO LETO 1967

ŽIVILSKI KOMBINAT

Izdelujemo v sodobno opremljenih obratih:

Vse vrste mlevskih izdelkov
in prvovrstne testenine

Večkrat dnevno nudimo razne vrste
svežega kruha in peciva

Tovarna pletenin
ANGORA

LJUBLJANA, EMONSKA CESTA 2

čestita

ZA DAN REPUBLIKE 29. NOVEMBER, obenem
pa želi svojim poslovnim prijateljem in znancem
SREČNO NOVO LETO 1967!

Gozdno gospodarstvo Maribor

z gozdimi obrati:

Ruše, Lovrenc na Pohorju, Podvelka,
Ožbalt, Maribor, Reka-Pohorje, Ptuj,
Ormož, Slovenska Bistrica in Oplotnica

OBRATOM ZA GRADNJE
OBRATOM ZA UREJANJE GOZDOV IN
OBRATOM ZA LOV IN RIBOLOV,

ureja, neguje, vzgaja in gospodari z gozdovi SLP
ter gozdovi v državljski lastnini, samostojno
gradi gozdne komunikacije in gozdarske stavbe,
goji divjad in pospešuje lovski in ribolovni turizem

Tovarna kleja

L J U B L J A N A
ŠMARTINSKA 50

Proizvaja: kostni klej znamke »Maček« v
biserih-perlah, vse vrste kožnih kle-
jev, tehnično, prečiščeno in foto že-
latino, tehnične maščobe, razklejano
in surovo kostno moko ter roževino.

Prepričajte se o odlični kakovosti vseh
naših proizvodov

Zahtevajte prospekte in tehnična navodila

Tovarna otroških vozičkov in kovinske opreme

Tribuna

LJUBLJANA, KARLOVSKA 4

Telefon 21 734

Cestita vsem borcem in aktivistom za
25-LETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM,

svojim poslovnim prijateljem in znancem pa želi
SREČNO NOVO LETO 1967!

Tiskamo in vežemo časopise, revije, knjige,
brošure, obrazce in propagandne tiskovine
v eno- ali večbarvnem tisku, kvalitetne iz-
delave in po solidnih cenah

knjigotisk
rototisk
knjigoveznica

Tiskarna Toneta Tomšiča

LJUBLJANA, GREGORČIČEVA 25 a
Telefon: 20 552, 22 940, 22 990

SLAŠČIČARSKO PODJETJE

Konditor

L J U B L J A N A , GRADIŠČE 17
telefon 21 154

vam nudi v svojih prodajalnah že vsem dobro
znane krofe, torte, kekse, napolitanke, sladoled,
ekspres kavo in druge slaščice — Delovnim ko-
lektivom nudimo pri večjih naročilih izredne
popuste — Najbolj primerno darilo so naše tor-
te, ki jih izdelamo po vaši želji — Konkurenčne
cene — Pridite in prepričajte se! Na svidenje!

Istočasno pa želimo svojim poslovnim prijate-
ljem in znancem

SREČNO NOVO LETO!

ELEKTROSERVICE - ANTON PEČNIKAR

dobavlja in montira električno opre-
mo, instalacije jakega in šibkega toka,
strel vodne naprave v stanovanjske,
poslovne in industrijske zgradbe. Iz-
deluje vse vrste stanovanjskih razde-
licev, kabelskih vrat in oklopnih va-
rovalk, stikalne in komandne plošče
ter »U« omariče in baterije po naro-
čilu.

Cenjenim potrošnikom nudimo tudi
razne servisne storitve. Svojim poslov-
nim prijateljem in znancem pa želi-
mo srečno novo leto 1967!

LJUBLJANA, Dolenjska cesta 74
Telefon 23 314

Industrija plutovinastih izdelkov

Plutal

LJUBLJANA

CELOVŠKA CESTA ŠT. 32

telefoni: centrala 311 266 — komerciala 310 778 —

p. p. 78-II — telegram PLUTA Ljubljana

izdeluje:

1. zamaške iz plute, cilindrične in konusne; lista serijskih proizvodov obsega 68 različnih tipov zamaškov;
2. kocke, plavače ter druge izdelke iz plute;
3. vložke iz stisnjene plute različnih dimenzij.

1. kronske zaporkе

- navadne bele, znotraj zlato lakirane,
- obojestransko zlato lakirane,
- litografirane v različnih barvah po želji kupca,
- vložki iz stisnjene plute so po želji prevlečeni z aluminijevo ali plastično folijo;

2. aluminijske navojne zaporkе

- zlato lakirane,
- litografirane;

3. aluminijske zaporkе z jezičkom

- ϕ 26,5 mm,
- ϕ 29,5 mm plutove izolacije

Iz ekspandirane plute izdelujemo

- plošče različnih debelin za toplotno in zvočno izolacijo,
- žlebake in segmente po specifikaciji kupca,
- plutov drob.

Kvaliteten izdelek in redna dobava je naša najboljša reklama!

Svojim poslovnim prijateljem in znancem želimo **SREČNO NOVO LETO 1967!**

OBVESTILO!

Cementar

Vsem cenjenim odjemalcem sporočamo, da se je uprava podjetja z Vodovodne ceste 3a preselila na STOŽICE 8 — telefon 341 048

Podjetje proizvaja vse vrste agregatov, surovega betona, betonskih polfabrikatov kakor tudi izdelke iz umetnega kamna ter teracerska dela na stavbah. Poslovnim prijateljem in vsem delovnim ljudem čestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november, istočasno pa želimo tudi

SREČNO NOVO LETO 1967!

KOMUNALNO PODJETJE

ŽALE

LJUBLJANA

MED HMELJNIKI

Telefon h. c. 316 961 direktor 316 365

Uprava in oskrbnišтво
pokopališča

Lastna vrtnarija
in cvetličarna

Vse potrebno za pogreb in prevoz
doma in v tujini opravi naše podjetje

Čestitamo za praznik
DNEVA REPUBLIKE
29. november!

LIVARNA

LIGA

LJUBLJANA
Galjeveca 266

Telefon
23 541

odliva odlitke vseh barvastih kovin.

Istočasno pa čestita vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. novembra

TOTRA

LJUBLJANA, ZG. HRUSICA 14

Telefon: h. c. 311 635

komerciala za tekstil 48 041

komerciala za plastiko 51 535

direktor 314 775

Vam nudi po konkurenčnih cenah: vse vrste vezalk in elastike, izdelke iz plastike, okiten cevi in spojke za vodovodne in druge napeljave, embalažo in tehnične artikle iz plastike, in sicer PVC, iz polietilena, polipropilena in drugih materialov, plastificirane izdelke in trakove, perilne vrvi, ščipalke, gospodinjske mrežice, pripenjače za avtomobile in motorna kolesa, storitve orodjarne in drugih delavnic

Čestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november, istočasno pa želimo svojim poslovnim prijateljem in znancem tudi **SREČNO NOVO LETO!**

Mestna plinarna Ljubljana

RESLJEVA CESTA 34

Telefoni:

Hišna centrala 316 555

Tehnični odd. 310 587

Komerciala 312 058

Proizvaja mestni plin, projektira, izvaja in vzdržuje instalacije za tekoči plin, dobavlja, montira in popravlja plinske števce in aparate

TRGOVSKO PODJETJE

"Moda"

LJUBLJANA, RIMSKA CESTA 24
se priporoča s svojimi poslovalnicami:

MANON, Prešernov trg 3

MODA, Nazorjeva 5

OKRAS, Čopova 42

OTROŠKA MODA, Cankarjeva 7

TRGOVSKO PODJETJE

MEDEX

LJUBLJANA, Miklošičeva 13

ima stalno na zalogi naravne vrste priznanih medov, kot so: cvetlični, ajdov, lipov, žajbljev, kostanjev in dr. — Potrošniki: Zahtevajte med znamke MEDEX! — SE PRIPOROČAMO!

INDUSTRIJSKO
MONTAŽNO
PODJETJE

LJUBLJANA, Titova 37

PROJEKTIRA, MONTIRA IN PROIZVAJA

- centralno ogrevanje, sanitarne naprave, plinske instalacije in prežračevalne naprave
- električne naprave jakega in šibkega toka, komandne in signalne naprave za industrijo in komunalne zgradbe
- regulacije
- opravlja kalorične in električne meritve

LES

poslovno združenje

LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA 38

želi vsem svojim poslovnim prijateljem in znancem SREČNO NOVO LETO 1967!

Hidrometeorološki zavod SRS

V LJUBLJANI, RESLJEVA CESTA 18

čestita

vsem borcem in aktivistom narodne osvobodilne vojske za 25-LETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM!

Svojim poslovnim prijateljem in znancem pa želimo tudi SREČNO IN USPEHA POLNO NOVO LETO 1967!

Splošno gradbeno podjetje Grosuplje

nudi interesentom za nakup vse vrste stanovanjskih enot — od garsonjer, eno, enoinpolsobnih, dvo, dvoinpolsobnih, dvosobnih z dvema kabinetoma, trosobnih ter troinpolsobnih stanovanj — na področju občin Ljubljana-Vič in Ljubljana-Bežigrad.

Stanovanja bodo postopoma vseljiva v prihodnjem in naslednjih letih.

Gradimo hitro in solidno, dajemo ugodne pogoje za nakup!

Izvršujemo tudi vse vrste investicijskih objektov, vsa popravila, dozidave, nadzidave in adaptacije.

Imamo lastne stranske obrate in projektivni biro.

Za cenjena naročila se toplo priporočamo. Vsa tozadevna pojasnila lahko dobe interesi ustno ali pismeno na upravi podjetja na Grosupljem.

Veletekstil

UPRAVA IN EN GROS
PRODAJNA SKLADIŠČA

LJUBLJANA, MASARYKOVA 17

tekstilno blago vseh vrst / kemično obdelane tkanine / linolej / trikotaža in pletenine / tekstilna in druga galanterija / moško, žensko in otroško perilo / splošna konfekcija

Poslovalnice nadrobne trgovine:

SVILA — Kresija 1,
Adamič-Lundrovo nabrežje

SVILA — Kresija 2,
Adamič-Lundrovo nabrežje

CVETA — Stritarjeva 6

PERLON — Čopova 12

AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1

CVETA — Miklošičeva 22

MOŠKA IN ŽENSKA MODA
Trubarjeva 27

VELETEKSTIL — Črnomelj

MODNA KONFEKCIJA —
Tavčarjeva 1

VELETEKSTIL — Celovška 99

VELETEKSTIL — Zalog

KB
LJUBLJANA

KREDITNA BANKA IN HRANILNICA LJUBLJANA

opravlja za občane vse bančne posle, predvsem pa vas opozarja:

KB
LJUBLJANA

■ na varčevanje z odpovednim rokom nad eno leto, ko dobite lahko poleg visokih obresti še lepe nagrade pri nagradnem žrebanju;

■ na novo uvedeno dajanje posojil kmetovalcem za nakup, gradnjo ali obnovo gospodarskih objektov, za nakup strojev in strojnih naprav ter plemenske živine. Višina posojila je od 50 do 200 % na privarčevana sredstva;

■ na posebno namensko stanovanjsko varčevanje, pri čemer vam dajemo posojilo za nakup, gradnjo, dograditev ali obnovo stanovanj, komunalnih naprav, garaž in počitniških hišic. Posojilo lahko dobijo vsi občani v delovnem razmerju, kmetovalci, samostojni obrtniki in občani s svobodnimi in drugimi poklici. Višina posojila znaša 80 do 500 % na privarčevano vsoto.

Vezane hranilne vloge in vloge kmetijskih in stanovanjskih varčevalcev sprejemajo vse poslovne enote *Kreditne banke in hranilnice Ljubljana*.

KB
LJUBLJANA

Zahtevajte prospekte in pojasnila!

SLOVENIJALES

LJUBLJANA, Beethovnova ulica 11
Telefon 23 931 in 23 940

ZAGREB, BEOGRAD, SKOPJE,
MARIBOR, CELJE, NOVI SAD

Prodajamo vse vrste pohištva:
stanovanjsko, pisarniško, šolsko
in hotelsko pohištvo

Opremljamo objekte s serijskim
pohištvom ali po individualnem naročilu

Projektiramo opreme po željah kupca
za vse vrste objektov

